

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

ELSŐ SZÁM.

F 1922/13-140.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1896.

TARTALOM.

I. A SZABADAKARAT KÉRDÉSÉHEZ. (I.) — <i>Dr. Szlávik Mátyástól</i>	1
II. PARLAMENTI REFORM. (IV.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	18
III. RENAN ERNŐ. (I.) — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	59
IV. AZ AESTHETIKA ELVEI A POSITIVISMUS SZEMPONTJÁBÓL. (I.) — <i>Kun Sámuelről</i>	75
V. AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA. (III.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	95
VI. IRODALOM. « <i>Positivist Review</i> .» K—n. — « <i>Revue philosophique de la France et de l'étrangère</i> .» — « <i>Revue politique et parlementaire</i> .» —n—r. — <i>Néhány közjogi tévedés helyreigazítása.</i> Dr. Ferdinandy Géza	110

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A SZABADAKARAT KÉRDÉSÉHEZ.

— Első közlemény. —

Az akarat szabadságának vagy megkötöttségének a kérdése egyike a legfontosabb ethikai kérdéseknek. Bátran nevezhető a problémák problémájának, mely évszázadokon át foglalkoztatta a gondolkodókat. Az arra adott felelet két táborra osztotta a philosophusokat, egymás ellen heves küzdelemre indította a theologusokat és sarkalatos elvi jelentőségében érdekli a történetirót és a sociologust is. S hogy az akarat erejének, hatáskörének és törvényeinek problémája nemcsak elméleti philosophiai, hanem gyakorlati kérdés is egyszersmind, bizonyítja az a körülmény, hogy döntő hatással volt egész népköröknek, sőt nemzedékeknek életirányára és vallásos erkölcsi meggyőződésére. A problema megfejtésének a manapság úgy a műveltek, mint a néprétegek különféle köreiből mindinkább terjedő materialistikus történeti és természeti világnézet destruktív erkölcsi hatásai mellett nemcsak tisztán tudományos, hanem egyszersmind kiváló ethikai-apologetikai jelentősége is van az egész vonalon, mert hiszen a statisztikának az erkölcs-tan terén való alkalmazása lényegesen befolyt annak a kérdésnek a megoldására, hogy meddig terjednek az akarat határai, s mit tehet vagy nem tehet az akarat?

Nézzük a kérdést először *történeti*, aztán *elvi-kritikai* oldaláról. A kérdésnek egy történelmi szemlében való megvilágítása alapul és útbaigazításul fog szolgálni a problémában foglalt összes gondolatelemeknek és érveknek lehető megvilágítására és elvi megoldására.

I.

A szabadakarat problémája, mint olyan, az ó- és az új-szövetségben ismeretlen. Elméleti kifejtéseket e problémát illetően — még Jób könyve theodiceai problémáját sem véve ki — itt sem pro, sem contra nem találunk. S ha alkalmilag mégis érintik a kérdést, úgy az az írók személyes benső vagy külső élettapasztalatából fakadt. Nyoma van tehát az akarat szabadságának és megkötöttségének az ó-, s még inkább és határozottabban az új-szövetségben, mely úgyszólván problémánk további kifejlődésének csiráit foglalja magában a későbbi theologia és philosophia számára.

Az *ó-szövetségi vallás*, mint törvényvallás, feltételezi az akarat szabadságát, a midőn «tenned kell» parancsával az izraelita hívő szabadakaratához appellál. A mellett bizonyít a Gen. 3. az egész bűneset története s Gen. 4., 7. ama parancsa: «Te azonban erőt végy az ajtóban fekvő bűnön». Azonban az ellenkező gondolkozásmód is található az ó-szövetségben, a mely szerint nemcsak az egyes emberek, hanem egész népek feltétlenül alá vannak vetve Isten mindenható akaratának. P. o. Jeremiás 10., 23.: «Tudom, óh Isten, hogy az ember útja nem tőle függ», s 31., 18.: «Téríts meg engem s én megtertem», mi mellett megjegyzendő, hogy az ó-szövetségnek egyes merevebb deterministikus kifejezései annak szemléletképies irmodorával függnek össze. S végül találunk az ó-szövetségben olyan helyeket is, a hol az akarat szabadsága és megkötöttsége minden belső közvetítés nélkül egymásmellett párhuzamosan van föltüntetve. Így Jeremiás 31., 29., szemben 31., 30.-czal: «Az atyák ették meg az egrest és fiaik fogai vásottak meg belé», ö. h.: «Ki-ki önnön bűne miatt hal meg»; vagy Jeremiás 32., 18., szemben ugyane fejezet 19-ik versével ekképen: «Ki irgalmasságot cselekszel ezeriglen, ki megbosszulod az atyák vétkét gyermekeiken» — ö. h.: «hogy

megfizess kinek-kinek önnönviselete és cselekedeteinek gyümölcse szerint«.

Az *új-szövetségben* kérdésünk két ellentétes oldala Jézus tanában a synoptikusoknál s még merevebb alakban a Pál- és a János-féle theológiában található. Jézus tanára nézve elég utalnunk egyrészt az Űr szavára Jeruzsálem fiaihoz: «és nem akartátok» (Máté 23., 37. és 7., 24—26.); másrészt a négy-féle szántóföldről s a fáról és annak gyümölcseiről szóló szép hasonlatára (Máté 13., 4—9.), s még erősebben deterministikus ízű a Máté 13., 12—23-ban foglalt parabola.

Közelebről *Pál* apostol a maga anthropológiájában az akarat megkötöttségét «szolgaságnak» mondja (Róm. 7., 18. és 6., 17. s köv.). E szolgaság alapja az akaratnak a *σάπῃ* által a bűnre való determinálásában áll, s a megtért vagy pneumatikus ember akaratában is nyilvánul. De megfordítva a megváltott ember állapota «a büntől való szabadsággal s az igazságosság szolgálatával» azonos (Róm. 6., 19. és 22.). A Pál-féle kettős determinismusnak relatív előfeltétele Istennek mindenható akarata. Hogy azonban Pál a szabadakarat problémáját, mint olyat, nem ismeri, a mellett eklatáns módon bizonyít Phil. 2., 12. és 13., a hol fölhívja a maga híveit, hogy «vigyék végbe a maguk üdvösségét», s mégis «az Isten az, a ki azt cselekszi bennök, hogy akarják és véghezvigyék».

János irataiban hasonlóan találjuk az isteni előreelrendelés s az emberi öntevékenység dualismusát. A jónak cselekvése az Istentől, a rossznak cselekvése «e világ fejedelmétől» függ, s általában minden cselekvés «az embereknek Istennel és a világgal való rokonságán» alapul (Ján. 8., 23. és 8., 44. ö. h. 17., 9.). Másrészt azonban ugyanaz a János függővé teszi az üdv elérését az ember akaratának sajátos cselekvőségétől, a Krisztus igéjének személyes elfogadásától s az iránta való teljes önodaadástól. (János 5., 40. és 7., 17.: «A ki akarja annak akaratát cselekedni, megérti» stb.)

Mint az írásban, úgy *Ágoston előtt* az őskeresztény-ségben sem találjuk az akarat szabadságának problémáját, mint olyat, s általában semmiféle kísérletet annak megoldá-sára. S ha később itt-ott elő is tűnik, vallásos jelentőségében van felfogva s a praedestinatio kérdésévé kiélesítve. Így Kele-men, Irenaeus, Tertullian, Cyprian és más egyházi atyák egy-másmellett hangsúlyozzák egyrészt az emberi szabadságot, más-részt az isteni kegyelmet, s a görög és a latin egyház felfogása között a különbség csak az, hogy előbbi az anthropologiai mozzanatnak kiemelésével főleg ethikai érdekekből inkább az emberi *szabadságot*, utóbbi pedig a theologiai mozzanat ki-emelésével főleg vallásos érdekek által vezetve, inkább az *isteni kegyelemakarat* feltétlenségét hangsúlyozza.

Az első közeledés a problema felé az antik és a keresz-tyén világnézetet önmagában csodálatosan egyesítő *Ágoston*-nál található, ki személyesen szerzett és «Confessiói»-ban remekül rajzolt élettapasztalatainak befolyása alatt gondol-kodóba esett e problema felett, sőt azt Pelagiussal és eclanumi Juliannal szemben elvileg fölállította és a praedestinatio dog-májává kiélesítette. Ágoston felfogása különben csakis a ratio-nalistikus-optimistikus pelagianismussal szemben folytatott ellentétes küzdelmében érthető s ítéltető meg teljesen. E küz-delemnek kimerítő rajzát *Harnack* berlini egyháztörténet-tanár nagyobb dogmatörténetében (III. 157—200. l.) találja a szíves olvasó.

Pelagius a keleten ugyanis tanította, hogy az ember teljesen szabad s erkölcsileg bármire s bármikor kénye-kedve szerint határozhatja el magát. Proclamálja tehát az önkényes akarat elvét, a mely szerint az ember elidegeníthetlen tulaj-dona a «possibilitas utriusque partis». Indifferens liberum arbi-triumánál fogva «omne bonum et malum non nobiscum nasci-tur, sed nobis agitur». A kegyelem csak koordinálva van a szabad akaratelhatározás képességének s legfeljebb az «auxi-

lium» jelentőségével bir. Az akarat szabadságát tehát Pelagius különösen gyakorlati érdekekből hangsúlyozza. Mindezzel szemben *Ágoston* így érvelt: az ember a bűneset folytán teljesen elvesztette a maga szabadságát, vagyis «non peccare non posse». Az ember akarata csak a bűnre való elhatározásában szabadnak mondható («voluntas libera ad peccandum, quia servus peccati»). A jónak akarását egyedül az isteni kegyelem eszközli, s csak az üdvre praedestinált embert ruházza fel az Isten a «donum perseverantiae» képességével.

E két szélső felfogásnak kiegyenlítésére a gyakorlati egyháziasság szempontjából 475 óta az ú. n. *semipelagianismus* vállalkozott, mely egyrészt vallotta Ágoston kegyelemtanát s másrészt az erkölcsi szabadság némi képességével ruházza föl az embert, s mely nem más, mint a «velle sanari», a melyet aztán a «gratia» mint «remedium» követ. Hogy e felfogás inkább a problema elől való kitéréssel, mint annak megoldásával azonos, nem szorul magyarázatra.

A középkori *scholastika* problémánkat illetőleg a semipelagianus tant vallja, sőt egyenesen annak syllogistico-formalistikus megállapítására és kifejtésére is vállalkozott. In praxi a középkori egyház is, bármennyire nagyrabecsülte is különben a maga Augustinusát, következetesen a pelagianismus és semipelagianismus felfogásának hódolt, s ott, a hol a szerzetesi intézmény hódított, névszerint az egész keleten s a montecasinói kolostor alapítása óta a nyugaton is, az akarat szabadsága iránti érdeklődés lépett előtérbe.

Augustinus tanát a kötött akaratról a *reformatio* vette át, mely azt némely pontjában át is alakította, sőt részben tovább is fejlesztette. *Luther* e kérdéshez Erasmussal szemben folytatott küzdelmében szólott, kinek «de libero arbitrio» című művére «de servo arbitrio» című művével felelt. Az embernek *Luther* szerint nincs szabadsága a jóra, mint a melyet egyedül az isteni kegyelem eszközöl mibennünk. Egye-

dül e kegyelem az activ erő, míg az ember mint teremtményi lét csak passiv és receptiv magatartást tanúsíthat. Még merevebb logikai consequentiáiban találjuk e felfogást a praedestinatio tanára való különös alkalmazással *Calvin* «Institúciói-ban» (III. 21.), a melyek szerint a teremtményi emberi akarathoz nincsen helye az abszolút isteni hatalom mellett, sőt *Kálvin* azt is merte állítani, hogy a rosszat is az Isten akarta, mivel szolgáló eszköze a jó végcéljának. S *Melanchthon* is 1527-ig a legszélsőbb praedestinatianismust, 1535-ig pedig az augustinismust tanította, míg nem az augustinismust s az akaratérő szabadságát összeegyeztető synergismusra jutott el, a mely szerint az akarat az egyéni megtérésnél activ szerepet játszik. De akadtak a reformatio századában olyanok is, a kik — mint *Amsdorf* és *Flacius* — az emberről azt tanították, hogy «omni intellectu ac potentia carens», — tehát a praedestinatianismus legszélsőbb formájának hódoltak.

Ezek után a mi problémánknak az újabbbkori philosophiában és theologiában való szereplésére térhetünk át, a melynek megoldására vonatkozó kísérleteiben nem (mint az Írásban és a dogmatörténetben) a vallásos-theologiai, hanem a pszichológiai, és ismeretelméleti szempontok az irányadók.

Míg az antik philosophiától távol állott a szabadakarat problémája s *Aristoteles* is csak alkalmilag érintette, addig az újabb philosophia *Cartesius* óta különös előszeretettel éppen az egyént, a subjectumot tette gondolkodása tárgyává, miáltal aztán gyakran és behatóbban magával a problémával is kellett foglalkoznia, sőt ilyennek jelölte meg első ízben. Irány, módszer és az érvek különfélesége szerint három csoportba oszthatjuk «az akarat» kérdésének megfajlásával foglalkozó theologiai és philosophiai kísérleteket, ú. m. azokra, a melyek a determinismusnak, továbbá azokra, a melyek az indeterminismusnak, s végül azokra, a mely egy összeegyeztető-syncretistikus felfogásnak hódoltak. Elvileg tehát e külön-

bőző felfogások teljesen megfelelnek azoknak a különbségeknek, a melyeket a problema vallásos-dogmatikai szempontok szerint való tárgyalásánál észleltünk.

A Kant előtti philosophia három nagy művelője közül *Cartesius* az indeterminismushoz, *Spinoza* és *Leibniz* ellenben a determinismushoz hajol. Az akaratnak külső okok által való megkötöttsége a legridegebb, de egyszersmind a legkövetkezetesebb s az erkölcsiségre nézve meglehetősen káros alakjában a spinozismusban nyilatkozik, a melyre szerzője merev naturalistikus pantheismusa alapján jutott el. Az egyes létezők nem önálló valamik, hanem a mindenség alapját képező egyetlen és végetlen substantiának csak módosulatai. A szabadság csak abban áll, hogy kívánságainkról (appetitus) van tudatunk, de hogy melyek akaratunknak determináló indító okai, az teljesen ismeretlen előttünk. Egyébként akaratunk szabadságáról való véleményünk pusztá tévedésen (iactare) alapul, s a jó és rosszról képezett fogalmunk szintén csak tévedésünk szüleménye s viszonylagos fogalom. Az a Spinoza tehát, a ki kezdetben az embert mint gondolkodó lényt Buridan számára módjára az önkényes akaratelhatározás képességével ruházta fel, később ugyanazt a lényt a röptető, mert röptető köhöz hasonlította. S az a körülmény, hogy úgy Spinoza, mint *Priestley* és *Voltaire* csak később tért meg a determinismusra, *Schopenhauer* deterministikus tanára nézve igen jelentékeny mozzanatnak bizonyult.

Kant s az őt követő vagy tőle függő újabb philosophusok akarattheoriái közönségesen összeegyeztető elméleteknek tekintetnek, a melyeknek felfogása szerint: az ember mint érzéki lény mindenben alá van vetve a természet törvényeinek, s a reá ható kényszerokoknak s így akarata nem szabad; mint szellemi, eszes természettel bíró lény azonban már egészen más sphaerához tartozik, a melyben a physikai okot és törvényt az akarat «szabad elhatározása» helyet-

tesíti és pedig úgy, hogy az utolsó szó mindig az akaraté marad.

Kant nagy érdeme az újabkori speculativ ethika történetében abban áll, hogy a szabadság és a szükségképeniség ellentétes fogalmait élesen kiemelte s mint antinomiát kritikailag megvilágította. A problema megoldása céljából különbséget tett a jelenségek világa, vagyis az érzéki világ s a magánvalók világa («Ding an sich»), vagyis az értelmi világ között. S míg a jelenségek világában a szükségképeniség törvénye uralkodik, addig a magánvalók világa, vagyis a szerinte ú. n. intelligibilis világ helye a szabadságnak. Az intelligibilis szabadság s az empirikus szükségképeniség összeköttetésének elméleti beigazolásáról azonban nem, hanem csak gondolatásáról lehet szó. Minden, ami a világon van és történik, egyszerre úgy a szabadságnak, mint a szükségképeniségnek képezi alapját. Világosabban és határozottabban a gyakorlati ész bírálatában tekinti *Kant* a szabadságot «morálprincipium»-nak, azaz morális vagy gyakorlati problémának. A tapasztalati jellem intelligibilis szabadságának bizonyítéka a lelkiismeret, mint ama belsőkben organizált erkölcsi törvényszék, mely cselekedeteink erkölcsi értéke fölött legfőbb forum gyanánt mond végérvényes ítélet. Isten és a halhatatlanság mellett a szabadság is «a gyakorlati ész postulatuma», mert szabadság nélkül a legfőbb jóval azonos erkölcsi tökéletesség után való törekvés lehetetlen.

Tagadhatatlan, hogy *Kant* ez alapvető gondolataival, mint apriori fogalmakkal az erkölcsiség tisztultabb felfogására törekedett, de hibája az, hogy a tapasztalástól függetlenül, kizárólag a «tisztá ész» fogalmaival, tehát synthetikai apriori tételekkel construalta ethikáját, hogy annak formáját a föltétlen engedelmességet követelő kategorikus imperativusban látta, mely legfőlebb legalitásra és nem moralitásra vezet, s hogy végül «erkölccstanának összes fogalmai tulajdonképen

a vallási morálból átkölcsönzött fogalmak, philosophiai terminusokkal földiszítve és apriori észfogalmakká graduálva».

Kantnak gondolatát az intelligibilis szabadság s az empirikus szükségképeniség összeköttetéséről tovább fejtette ki *Fichte*, ez a legszélsőbb és legkövetkezetesebb kantianus ethikus, továbbá *Schelling* és a theologusok közül a hallei *Müller*, a nagy dogmatikus. *Fichte* szerint az *én*-nek empirikus létezése annak sajátos egyéni ténye, míg *Schelling* és *Müller* az egyéniség lényege tekintetében az ú. n. praedeterminismust tanította. Ez azonban nem a problema megoldásával, hanem annak elodázásával és mythologiai gondolatokkal való megnehezítésével azonos.

Ugyanazt a módszert követi *Schopenhauer*. Meghagyja ugyan az intelligibilis szabadságot, a melynek azonban az erkölcsi élet fejlődésére nézve nagyon is problematikus jelentősége van, s így metaphysikai phrasissnál egyébnek aligha vehető. Alapjában véve *Schopenhauer* tana determinismus a maga legmerevebb és legszélsőbb alakjában. Az összes deterministák közül ő a legkövetkezetesebb gondolkodó, sőt a mi logikája erejét, meggyőző érveit s a különböző ethikai rendszerekről adott bírálatát illeti, sem előtte, sem utána senki vele össze nem hasonlítható, úgy hogy a deterministák valódi típusának mondható. «Az akarat szabadsága» című pályadíjas művében így tette föl a kérdést: lehet-e az akarat szabadságát az öntudattal bebizonyítani? — s felelete az volt, hogy nem. E végből mindenekelőtt tárgyalja a szabadság és az öntudat fogalmi meghatározásait. Háromféle szabadság között tesz különbséget, ú. m.: *a physikai*, mely az összes «materialis» akadályoktól való mentességben áll, továbbá *az intellectualis* szabadság, mely az ismeret és az ítélet belső akadályainak, ú. m. a kor éretlenségének s a tudat elhomályosításának eltávolításában nyilvánul, s végül *a morális* szabadság, t. i. az a képzelt képesség, a melynél fogva azt tehet-

jük, vagy elmulaszthatjuk, a mit akarunk. A szabadság mindenkor eltávolítása annak a szükségképeninek, a minek elég-séges indító oka van. Az öntudat nem más, mint az akaró egyénnek önmagáról való tudata. Cselekvésünk az akarástól függ ugyan, a melynek képessége azonban a tudat által be nem bizonyítható. Az öntudat kimondása tehát: tehetem, a mit akarok, mitsem tartalmaz és semmit sem dönt el az akarat szabadsága ügyében, mivel ez kívül esik az ő biróságán, minthogy az ember és a világ közötti okozatviszonyon alapul, a melynek philosophusunkra nézve döntő apriori jelentősége van. Az ember lelki életének egész mechanismusa, functióinak és jelenségeinek egész sorozata épen nem bizonyít a szabad választás mellett, a miért is a szabadakaratot, mint «tévedést», tagadnunk kell, mivel velleitas még nem voluntással azonos. E tételét Schopenhauer még az empirikus karakternek alapsajátságaival és jellemző vonásaival akarja beigazolni, a milyenek: 1. hogy a karakter merőben individualis, az egyes embereknél különböző; 2. hogy empirikus, azaz csak az indokaiban jól fölismert cselekvésekből kiismerhető; 3. hogy állandó és változatlan s ugyanaz marad egész életén át. Csak ismeretei és nézetei változnak, de az ember sohasem változik meg. A jellem változhatatlanságánál fogva a jobbulás és nemesülés köre csak a belátásban áll. Lehetek okosabb, de sohasem jobb és tökéletesebb a jellemakarat tekintetében. Végül hogy a jellem 4. erényeiben és bűneiben egyaránt velünk született, s csak mint az ismeret tárgya szerzett valami. A jellem a természet alkotása, s annak alaptulajdonait az ember magával hozza a világra. Jellemünket — úgymond — e földi életet megelőző állapotunkban kellett választanunk s e választó tettünk volt egyedül szabados, a miért jellemünket soha meg nem változtathatjuk.

Schopenhauer a charakterről, főleg azonban annak stabilitásáról adott elméletével proclamálta az erkölcsi és szel-

lemi törekvés és életfejlődés hiábavalóságát s ezzel halálos ítéletet mondott az ethika felett. «Az ember sem physikai, sem szellemi, sem erkölcsi életében — úgymond *Pauer Imre* később tárgyalandó jeles művében — nincsen olyan merev stabilismusra, szellemi vagy erkölcsi stagnálásra kárhozthatva, mint a milyen mereven változatlanoknak Schopenhauernek az az elmélete a karaktert contemplálta.» S így legfeljebb metaphysikai abstracciónál egyébnek aligha tekintendő, ha philosophusunk a felelősségről s a morális-intelligibilis szabadság valódiságáról beszél s így érvel: az intelligibilis karakter, vagyis az akarát mint «Ding an sich» függetlenül minden causalitástól a szabadság hordozója, a melynél fogva az ember összes cselekedetei szabad elhatározásának tényei, ez a szabadság azonban az «esse» és nem az «operari» terén keresendő. A létet és annak indokait kérlelhetlen szükségképeniséggel követi a cselekvés.

A szabadakarat problémájának újabb művelői közül egy Herbart, Hegel, Voltaire, Moleschott, Hartmann s a theologusok közül Schleiermacher, Vatke és Meyer W. a szigorúbb vagy mérsékeltebb irányú determinismusnak hódolnak. Így *Schleiermacher* az isteni kegyelem elvének hangsúlyozásával a determinismusnak a keresztyén hit szempontjából vallásos fordulatot ad, de a problema pszichologiai oldalát nem érinti. Elismeri azonban az erkölcsi szabadság fogalmának jogosultságát és jelentőségét a bűn és a megtérés tapasztalati tényeinek megítélésében. Hasonlóan *Vatke*, a theologiai hegelianus szerint az isteni kegyelemakarat úgy az egyes ember életében, mint a történeti-socialis világban nem az emberi szabadságon kívül, hanem azon belül és általa valósul. A problema nehézségének megoldását tehát a concret monismus vagy monotheismusban látja. S végül *Meyer*: «Die Wahlfreiheit in ihrer Wichtigkeit dargestellt 1885.» cz. értekezésében nyíltan vallja a determinismust, de egyúttal az embernek a bűnért való

felelősségét, s így «a választó szabadság semmiségéről» szóló merész állításának bizonyítékai nem is annyira azzal végződnek: quod erat demonstrandum, hanem egy szerény, kétségbeesett non liquet-el.

A determinismus további követői az újabbkori német ethikusok sorában *Wagner Á.*: *Die Gesetzmässigkeit in den scheinbar willkürlichen menschlichen Handlungen*» (1864.) cz. munkájával, mely az önkényeseknek látszó emberi cselekvések törvényszerűségét hirdetve úgyszólván «codificatioja a társadalmi jelenségek törvényszerűségének»; továbbá a lipesei *Drobisch*: «Die moralische Statistik und die Willensfreiheit» (1867.) cz. munkájával, a melyben hasonlóan vallja a társadalmi törvényszerűség elvét, és kimutatja, hogy az emberi cselekedetek okai legnagyobb részt a társadalmi állapotokban és életviszonyokban rejlenek, a mennyiben a társadalom összes tagjai között erkölcsi solidaritás létezik; s végül *Öttingen* a theologus és morálstatisztikus, ki «Morálstatisztikájában» — bár egyébként a törvényszerűség és a szabadság összeegyeztetésére törekszik — ugyancsak a törvényszerűséget és a rendet tünteti föl az egészséges morál szükségképi feltételének.

A determinismus, és pedig physikai alakjának híve a francziák közül *Quetelet*, a társadalmi természettan megalapítója, a ki az egyetemes törvényszerűséget vallja a szabadság ellenében, azt tanítván, hogy az emberiség nagyban és egészben ellentállhatatlan természeti törvények szerint él és mozog, s így az akaratot épen olyan kényszerokok alá foglalja, mint a minők a mechanice ható physikai okok. Továbbá az okszerűség egyetemes törvényének, tehát a deterministikus irányzatnak híve az angolok közül *Buckle*, *Stuart Mill* és *Spencer H.*, kik az önkényes akaratszabadság metaphysikai elméletével szemben az angol tudomány gyakorlati szellemének megfelelőleg az egyetemes törvényszerűséget vitatják, mint olyat, mely nélkül társadalmi existenciáról, törvényhozás-

ról és kormányzásról szó sem lehet. Deterministikus álláspontjukon kimutatták a szabadakarat tanának képtelenségét s úgy az észszel mint a tapasztalattal való összeegyeztethetlenségét.

Az *indeterministikus* szabadakarat elméletének hívei, bár módosított alakban: *Lotze*, *Trendelenburg*, *Zeller*, s a theologusok közül *Martensen*, *Ritschl* és *Kaftan*, s a francziáknál *Legoy* s az ő követői.

Így *Zeller* «Die Freiheit des menschlichen Willens» (1846.) cz. jeles értekezésében problémánk nehézségének kritikai megvizsgálása után a szabadakaratot választó szabadságnak («Wahlfreiheit»), vagyis a szabadság és szükségképeniség egymásba való átmenetének, közelebbbről: a relativ szabadság s a relativ szükségképeniség összeköttetésének mondja. A választó szabadságot az öntudat s az egyén ama képessége szükségképeni feltételének mondja, a mely szerint az kétféle lehetőség közül szabadon választhat. Híres definitiója a szabadakaratról így hangzik: «. *Wahlfreiheit*, welche auch die physische oder formale heissen mag, sofern sie zunächst nur die natürliche Fähigkeit ausdrückt, sich unabhängig von jeder absoluten Nothwendigkeit zu bestimmen. Die Thätigkeit des freien Willens ist weder durch die äusseren Umstände, noch durch innere Beschaffenheit und seine früheren Thätigkeiten überhaupt, also durch nichts ausser der jeweiligen Willensentscheidung selbst schlechthin bestimmt, so dass kein einzelner Willensakt in allen Beziehungen das nothwendige Product aus irgend welchen inneren oder äusseren Factoren sei».

Inkább szellemesen, mint kritikailag helyesen foglalkozik a problema nehézségeinek megoldásával *Martensen*, a midőn «ethiká»-jában Schopenhauer ama tételével: «A milyen vagy, úgy cselekszel», hasonló nyomatékkal szembeállítja ama másikat: «a mint cselekszel, ilyenné leszel». S ugyanígy vitatja

a megtért, vagyis az erkölcsi törvény érvényét és kötelező jellegét elismerő ember életében a pozitív szabadság valódiságát a liberum arbitriummal egyetemben *Kaftan*, a moralizáló theologus is, «Wesen der Religion» cz. művében.

Döntőleg hatottak a mi problémánk nehézségeinek megvilágítására és lehető megoldására azok a kutatások, a melyeket *Wundt*, a lipcei psychologus tett a maga «ethiká»-jában (1887.), a melyeket követett az általa alapított physiologiai iskola s nálunk praecisebb «ethikai» értelmezéssel *Pauer* Imre. Wundt az eddigelé ismertetett irányzatok közül egyikhez sem csatlakozott, a mennyiben azokon s az összeegyeztetősynkretistikus elméleteken is sok kifogásolni valót talált. Mint maga mondja, a *psychologiai determinismus* álláspontján áll, mely nélkül sem psychológiáról, sem pedig általában szellemi tudományról szó sem lehet. Elveti tehát a hagyományos indeterminismus elméletét s annak liberum arbitriumát, és pedig nemcsak logikai és psychologiai, hanem egyúttal ethikai és vallásos okokból. A liberum arbitrium — így érvel — megsemmisíti a szabadságot és felelősséget, utat, ajtót nyit az absolut esetlegességnek s elvezet az erkölcsi világrend megtagadására, erkölcsi egoismusra és vallási indifferentismusra. Az eddigi irányzatoknak alaphibáját a causalitás hamis felfogásában, nevezetesen a physikai vagy mechanikus és a psychikai causalitás azonosításában, illetve fölcserélésében találja. A physikai causalitás tere a természet s nem a szellem világa. A szellemi élet terén helye van a *psychologiai* causalitásnak, mely benső determinációra vezet. Wundt felfogása szerint az ember *szabadon* cselekszik akkor, ha ezt a benső causalitást követi, mely viszont az értelem és a character, mint velünk született eredeti tehetség további fejlődése által van determinálva.

A szabadakarat problémájához egymástól függetlenül két magyar philosophusunk is szólott, és pedig *Öreg J.* «Erköl-

csiség szabadakarat nélkül» (1887.), és *Pauer* I. «Az ethikai determinismus elmélete» (1890.) cz. művében. Örömmel constatáljuk e tényt szegényes philosophiai irodalmunkban.

Öreg empirikus moralista s közelebbről híve annak az utilitaris musnak, mely «a hasznosság» vagy «a legnagyobb boldogság elvét» teszi legfőbb erkölcsi szabályul. S hogy annál nyomósabban érveljen, maga helyett *Stuart Millt* és *Bain Sándort*, korunk e két leghírnevesebb angol utilitaristáját szólaltatja meg, s velük magyarázza meg, hogy a hasznosság elve alkalmas és helyes erkölcsi főelv. Kifejezi pedig ezt Stuart Mill szavaival ekként: «Cselekedeteink azon arányban helyesek, a mily arányban előmozdítják a boldogságot, s azon arányban helytelenek, a mily arányban a boldogság ellenkezőjét mozdítják elő. Boldogság alatt egyenesen a gyönyörézetet és a fájdalomtól való mentességet, boldogtalanság alatt pedig a fájdalom érzését és a gyönyör nélkülyözését kell értenünk».

Műve második, harmadik és negyedik fejezetében, a czímnek megfelelőleg, «a kötött akarat elméletével» foglalkozik. Szerinte «a szabadakaratot sem elméleti okokkal igazolni nem lehet, sem gyakorlati szükségessége ki nem mutatható»; míg ezzel szemben «a kötött akarat tantételét úgy az akarat elmélete, mint az erkölcsi statisztika adatai igazolják, sőt ezenfelül még gyakorlati eljárásainknak is legbiztosabb alapja». Az utolsó fejezetben aztán a kötött akarat elméletének az ethikában való alkalmazását fejti ki, s kimutatja, hogy a kötött akarat összefér az erény és a bűn fogalmával, illetőleg még a felelősséget és a büntetés jogosultságát is igazolja a kötött akarat alapján. «Szabadakarat mellett jellemről, erényről és megjavulásról» szó sem lehet.

E tételekből kitetszik, hogy Öreg J. a merev determinismus híve, annak a determinis musnak, mely az akaratnak nemcsak korlátoltságát tanítja, hanem teljes megkötöttségét hirdeti, tehát oly akarat hívének vallja magát, melyet a

motivumok nemcsak befolyásolnak, hanem teljesen megkötnék, sőt kényszerítenek. Már pedig *ilyen* determinizmussal, a mely szerint ok, törvény és kényszer uralkodik az egész természetben, tehát az erkölcsi világban is, s így physikainak mondható, az erkölcsi élet alaptényeit kielégítőleg meg nem fejthetjük. A mely elmélet az akaratban csak az erősebb indoknak physikai kénytelenséggel és gépiesen engedő eszközt lát, még akkor sem fogja akaratunkat természeti erőnél többnek tarthatni, ha — mint szerző teszi — oly gondosan megkülönbözteti «az akarat belső indító okait a külsőtől». Igenis, természeti akaratunkat egész lényünk physiologiai és psychologiai szerkezetének milyensége nagyban befolyásolja; de erkölcsi akaratunk minőségét első sorban *erkölcsi természetünk* minősége szabja meg. Vérmérséklet, öröklött hajlamok, velünk született dispositiók, szóval a velünk nőtt erkölcsi képességek és készségek elvitázhatlanul a legerőteljesebb determinans tényezők akaratirányzatunk és egész jellemünk képződésében. S aztán utilitarismusa csak feltételes erkölcsi jót tanít s nem ismer és hirdet abszolút becsű jót.

Ép azért fejtegetéseiben következetesebb s eredményében ethikaibb jellegű *Pauer I. «Ethikai determinismusa»*. Ez elmélet «tudományos hitvallása» így hangzik: «A moralitas és immoralitas szorosan össze van növe egész substantiánkkal, egyéni physikai és szellemi organisatiókkal és mélyen benn gyökerezik az emberi társadalmi viszonyok szülte factorok: az állami institutiók, család, egyházi intézmények és egyes physikai befolyások által, habár hosszabb idő alatt, de mégis módosítható organsatióban. E tényezők közbejöttével alakul és fejlődik a karakter, mint a moralitas egyik alapfeltétele, a minthogy ők szolgáltatják az indító okokat, motivumokat is, a moralitas másik alapfeltételét, melyek a karaktert tette ingerlik. Minden erkölcsi cselekedet pedig az ily módon *ethikailag determinált* (a karakter és motivum determinációja alatt

álló) akarat eredménye». Ez alapon sem az indeterminismusnak, mely korlátatlan szabadakaratról beszél, sem a lényegében azonos synkretismusnak, sem pedig a physikai determinismusnak, mely az akaratot a mechanice ható physikai kényszerokok nyüge alá hajtja, nincsen igaza az akarat kérdésében, hanem csak az ethikai determinismusnak, a melynek rendszerébe a valódi moralitas, az erkölcsi felelősség és beszámítás, ethikai erény és véték, s az erkölcsi törvény és kötelesség fogalmai egészen természetesen beilleszthetők. Végül cselekedeteink erkölcsi értékének legbiztosabb mértékét Schopenhauer «részvét»-ével és Öreg utilitarismusával szemben Pauer a keresztyén felebaráti szeretet indokához közelálló önzetlenségben, mint a moralitas legjellemzőbb alapvonásában látja. Érveinek meggyőző ereje s élénk és szép előadása kedves és tanulságos olvasmánynyá teszi az «az ethikai determinismus elméletét», ha mindjárt egynémely bírálati megjegyzésével (p. o. Kant ethikájáról, a lelkiismeretről) egyet nem érthetünk.

Dr. Szlávik Mátyás.

PARLAMENTI REFORM.*

— Negyedik és befejező közlemény. —

VII. Érdekképviselet.

A socialis és gazdasági bajok, melyek a társadalom egy-egy osztályára nehezülnek, tették emlegetté újabban az érdekképviselet szükségességét, hogy az illető társadalmi érdekkör ily úton a parlamentben szószólókkal bírjon. A választási törvények revisiója alkalmából mindinkább felszínre kerül az eszme, vagyis a képviselet ama rendszere, melynél az életmód, hivatás és ennél fogva az érdekek azonossága által egybekapcsolt szűkebb közületek az országos képviselők választásánál önállóan figyelembevételnek.¹ Így szóban volt a belga alkotmány revisiójánál és az osztrák választói törvény napirenden levő újjáalkotása szintén bevonja e kérdést a tudomány actualis jelentőségű kérdései sorába. Mindezekről függetlenül azonban az érdekképviselet eszméje már régebb idő óta képezi a tudomány egyik vitás kérdését.

¹ Képviselői tisztük jellegén, önként érthetőleg, a míg nemcsak egyes osztályok érdekeinek, hanem az egyetemes érdekeknek képviselőre hivatván, mi változás sem esik. Az 1819. deczember 7-iki pátnes által életbeléptetett hannoveri képviselet rendi, illetve érdekképviseleten alapult, de azért nem tekinthető a régi Landstände-k megújításának, miután a nép összes érdekeinek képviselőre volt hivatva.

* L. az Athenaeum IV. évf. 2., 3., 4. sz.

Eltételezve Krause és Ahrens elméleteitől, a kik a kérdést először tárgyalták, Mohl-nál találjuk annak tüzetesebb felkarolását.¹ Ő három érdekcsoportot különböztet meg: az anyagi érdekek csoportját, hová a földbirtok, ipar és kereskedés képviselői tartoznának; a szellemi érdekek csoportját, hová a tudomány, művészet és egyházak képviselőit sorozza és végül a helyi érdekek csoportját, melyet a községek képviselnek.

Bluntschli maga se idegenkedik az érdekképviselőlet eszméjétől.² Rámutatva a tulajdonképeni rendi és osztályképviselőlet közti különbségre, melyet abban talál, hogy a rendek főjelentőségüket nem az államban, hanem azon kívül bírják és így természetüknél fogva külön állásra és külön érdekekre utalvák; míg ellenben az osztályokra való tagolás az állam egységét nem bontja meg, nem veszélyezteti, miután az osztályok nem az államon kívül vannak és azzal szemben mi erővel sem bírnak — arra a következtetésre jut, hogy mindaz, a mit a rendi képviselőlet ellen föl lehet hozni, az osztályképviselőletnek akadályát nem képezheti s a két külön dolgot nem is kell egymással összetéveszteni. Elméletileg így ő az osztályképviselőletet elismeri, de azt mondja, hogy hosszú időre lesz még szükség, míg egy ily osztályképviselőletnek eszméje kivihető lesz.

Figyelmen kívül hagyva itt a felsőházi tagok választása tekintetében némely alaptörvény által megállapított, a testületi, illetve érdekképviselőre emlékeztető határozmányokat, mint az érdekképviselőlet eszméjét leginkább kidomborítóra, az 1873. évi április 2-iki osztrák választói törvényre utalhatunk, mely szerint ugyanis az alsókamara négyféle kategóriájú választók által és pedig: a nagy földbirtok (85 képviselővel),

¹ Staatsrecht u. Politik.

² Politik 451. s. köv. l.

a városok (99 képviselővel), a kereskedelmi kamarák (21 képviselővel) és a mezői választókerületek által (120 képviselővel) választatik. Maga a most napirenden levő választótörvényi reform is meg kívánja tartani az érdekképviselő rendszerét, egy új érdekkörnek: az ipari munkásoknak külön munkáskamarák alapján való képviseltetésével. A belga alkotmány módosítása alkalmával elméletileg helyesnek ismerték el az érdekképviselő eszméjét, miután abban a szám törvénye az egybehangzóan csoportosított érdekek felsőbb törvényével találkozik, de az ország külön viszonyaira való tekintettel nem tartották kivihetőnek.

Az érdekképviselő védői arra utalnak, hogy valamint az emberi test sejtjei szervekké válnak, úgy kell az embereknek is a társadalomban szövetkezniök. A társadalom is élő test. A mint bizonyos számú sejt a physiologiai élet szükségére szövétté, majd szervvé csoportosul, így kell ennek történni a társadalmi életben is. Viszont ellenzői azt mondják, hogy e rendszer megvalósítása ma legyőzhetlen akadályokba ütközik. Ma az érdekcsoportokat, hiányozván megfelelő szervezetök, nem is lehet feltalálni. Új szervezetet adni pedig s helyesen meghatározni a különböző érdekköröknek járó befolyás mértékét, igen bajos dolog, melynél az önkényességnek nagy szerep jutna.

Érdekcsoportok alapján szervezni a képviseletet csak ott és addig lehet, a hol és a meddig a társadalom széttagoltságánál fogva a képviselet egyetemes szervezetéhez nem juthatni el. Az érdekképviselő, ha mint kizárólagos rendszer alkalmaztatik, a képviselet tulajdonképeni eszméjének tagadása, lévén ennek célja az állami összérdekeket felölölő egyetemes jó megvalósítása, a minek az osztályérdek csak részét képezheti. De részleges rendszabályul se alkalmazható sikerrel, annál az alapelvi különbségnél fogva, mely közte és az általános, a nép egyeteméből kiinduló képviselet esz-

méje közt létezik, s melynél fogva mindig hátrányosan fogja annak működését befolyásolni.

Desjardins azt mondja, hogy a felsőházba kellene bevinni az érdekképviselőket, míg a képviselőház továbbra is a szám souverainitását képviselné, s mint ilyen, az érdekképviselő a «jövő desideratumaként» jelentkezik előttünk.¹ A felsőházban ma is helyet foglalnak a papi, tudományos és művészi testületek, némely főbb állami (bírói) hivatalok képviselői ép úgy, mint a földbirtok, az ipar és kereskedelem kiváló képviselői, de nem az érdekképviselői eszme alapján. A papi rend képviselői az államakarat kiképzésében mindenkor bírt nyomatékos befolyás révén, illetve történeti jogán, a tudomány és művészet, földbirtok, ipar és kereskedelem, valamint általában a közélet kitünőségei, mint társadalmi kiválóságok, életállásaik felsőbb nemzeti értékénél fogva ülnek ottan, de egyik sem azért, hogy a saját osztálya, rendje érdekeit képviselje. Ezért meghívásukban nem az illető társadalmi foglalkozás jelentősége, illetőleg e foglalkozás érdekeinek fontossága a mérvadó, mert hisz ekkor ehhez képest kellene alakulni képviselőik számának is, a mit pedig sehol nem találunk.

VIII. A részleges megújítás.

A parlamentek lassú működése, illetve az ennek szülőokául szolgáló ama körülmény, hogy azok működésének kezdő időszaka (a megalakulási formaságok miatt) ép úgy, mint működésük utolsó szaka (az akkor már árnyékukat előre vető pártoskodási versengések felzavarván s nyugodt munkálkodásra alkalmatlanokká tevén a kedélyeket) eredményes tevékenységet meg nem enged; nemkülönben ama kíváncsi,

¹ I. m. 239. l.

hogy a nép körében váltakozó politikai nézetirányok a képviseleti testületbe mielőbb behatolva, azt felfrissítsék s ekként mindenkor hű kifejezőjévé tegyék a képviselteknek — indítottak a parlamentek részleges megújításának javasolására.

A részleges megújítás intézményének egyik pártolója így nyilatkozik erre vonatkozólag: A parlament első éve előkészület az életre, az utolsóelőtti év pedig előkészület a halálra. A komoly munkára csak a közbeeső idő marad. Megfelelő változtatással áll ez kisebb-nagyobb mértékben minden parlamentre. Ennek orvosszere az, ha időnkint részlegesen megújítjuk a képviselőházat, mert ebben az esetben az ülésszak elejét és végét a mai viszonyok közt elfoglaló habozás, eredménytelen időtöltés helyett bírni fogunk egy egységes gyülekezettel, mely minden választásnál változik ugyan képében némileg s átalakul, de azért sohasem szűnik meg egészen, s melynek a változások daczára meglesznek a maga hagyományai, követendő szabályai. E mellett a képviselőháznak egyszerre való megújítása a mandátum idejének leteltével hirtelen gyökeres politikai változásoknak lehet szülője, melyek megbontják az egyensúlyt. Míg ha a parlament csak felerészben, vagy harmadában, negyedében újjátartik meg, minden ily megújítás módot nyújt a közszellem változó irányainak megismerésére s az államügyek irányzása lassankint ezen közvéleményhez képest módosulhat. Vagyis a részleges megújítás a politikai viszonyok állandóságának, a nyugodt és egyenletes fejlődésnek egyik záloga, biztosítéka. A rendszer elleneseinek ama legerősebbnek látszó ellenvetése, hogy ily módon az országban a választási izgalom állandósíttatnék, nem jöhet számításba. Mert igaz ugyan, hogy az a választási izgalmakat állandóvá tenné, de ezek minden valószínűség szerint sokkal kisebb mérvűek, enyhébbek és szelídebb lefolyásúak lennének, mint ha az alsókamara egészének megújításáról van szó. E mellett pedig az eléretni kívánt főcél:

a parlament nyugodt, összefüggő munkájának biztosítása kétségtelenül elérhető lenne. Követni lehetne a nép közszellemének legcsekélyebb változásait is, a mire minden államban szükség van, de legfőképen a demokráciában.¹

A részleges megújítás módot nyújtana arra is, hogy a kamarában a népben megérlelődött s kifejezésre jutó reform-eszmék képviselői helyet foglalván, a reformok idejekorán megvalósíttassanak s ily úton azok erőszakosabb megvalósítására irányuló minden törekvésnek eleje vétessék; másrészt pedig arra is, hogy a hatalmat erőszakos utakon magához ragadott part műve megváltoztattassék, illetve a törvénytelen módon létrejött többségi viszony a helyes mértékre visszavezetessék.

Boissy d'Anglas a Convention elé terjesztett jelentésében azt mondja, hogy «annak szükségyszerű felismerése, hogy az állhatatlanság ellen küzdeni kell, fogadtatta el velünk a részleges megújítás eszméjét . . . Ily módon ugyanazok az alapelvek, ugyanaz a rendszer fog állandósulni, a nélkül, hogy a hatalom ugyanazon kezekben maradna; ily módon a törvényhozás és a kormány nem fog változni, ámbár annak kezelői változnak is; ily módon a köztársaság mindig ugyanaz marad és a polgárok, valamint az idegenek nem lesznek kényszerülve többé folyton egy teljes megújítás esélyeivel számolni».

A részleges megújítást alapelvei közé iktatta a francia köztársaság harmadik évebeli alkotmány. Annak Titre V. 44. cikke szerint: *Le corps législatif est composé d'un conseil des anciens et d'un conseil des cinq cents.* Az 53. cikk szerint pedig: *L'un et l'autre conseil est renouvelé tous les ans par tiers.*² Ugyanezen

¹ P. Laffitte: I. m.

² Az újból való megválasztás a kilépő tagokra nézve (az 54-ik cikk szerint) megengedett ugyan, de csak újabb három évre; ez után csak két évi időköz után voltak ismét megválaszthatók.

elvet fentartotta az 1814-iki charte is, évenként egy ötöd részben való megújítást rendelve el. A bajor képviselőház minden két évben megújítandó egy harmadrészeiben. a szász minden három évben szintén egy harmadában, a hollandi hasonlóképen. Az argentiniai képviselőház, valamint a belga alsóház minden kétévben felerészben újítatják meg.

A felsőház tekintetében a részleges megújítás alapján áll az 1875. évi február 24-iki francia törvény «relative à l'organisation du Sénat», 7. cikkében a département-ok és coloniák senatorainak minden három évben egy harmadában való megújítását rendelve; valamint az új belga alkotmány, mely a senatoroknak minden négy évben felerészben való újbóli választását mondja ki. (Chap. I. Sect. II. Art. 55.).

A részleges megújítás főczélja az, hogy a többség ne változzon meg egyszerre egy általános választás alkalmával; továbbá az, hogy ama két irányzat, mely szerint egyfelől a mandatumok lehető hosszú időtartamúak legyenek, de e mellett a népben a közügyek iránti érdeklődés a gyakoribb választások által ébrentartassék — egymással kiegyenlítettessék, illetőleg ezen utóbbi két elv összekapcsoltsassék. Midőn az 1814-ik évi charte az ötöd részben való évenkénti megújítást állapította meg (mi mellett 50 új képviselő volt választandó, miután az alsóház 258 tagból állt), abból indultak ki, hogy a kamara ezáltal lehetőleg gyöngítettessék, azt hivén, hogy miután a kormány többségben van, a bejutandó új elemek nem lesznek elég erősek arra, hogy ezen többségi arány megváltoztattassék. Ez a számítás nem bizonyult alaposnak és 1824-ben a részleges megújítás el is töröltetett.

Mellőzhetlen feltétele a részleges megújításnak a képviselői megbízások lehető hosszú időtartama, s már e szempontból is nehézségekre talál ma, midőn a nélkül is a közvélemény a parlamenti rendszer hiányait részben arra vezeti

vissza, hogy a hatalom sokáig van ugyanazon emberek kezében. Eltekintve azonban ettől, bizonyos az, hogy a részleges megújítás egyrészt szintén sok időfecsérlést okoz, másrészt alig csökkentené számbavehetőleg a választási izgalmakat, illetve azok hevességét nem szeliditené, e mellett azonban azt, ha szűkebb körben is, de mégis állandósítaná. Lehetetlené tenné ezenfelül bizonyos állandó politikai irány fenntartását. A kormánynak lehetetlen akkor nagyobb szabású, tehát kivitelükhöz maradandó pártarányokat feltételező tervekkel fellépni, midőn a kamara elemei minduntalan változnak. A sikeres törvényhozási működésnek mellözhetlen feltétele a pártalakulások bizonyos állandósága. A parlament, mint tanácskozó és határozó testület, legalább két compact pártra oszlik. A részleges megújítás folyton új elemeket visz bele ebbe a testületbe, de a részben újjá alakult testület új képét, melylyel a parlamentet vezető kormánynak tisztába kell jönni, nem azonnal, csak mindig bizonyos idő múlva lehet kivenni. Ez tehát az eredményes működés megakasztása minden, részben való megújítás alkalmával.

Kétséges marad az is, hogy el lehet-e érni ily úton azt, hogy a népben kifejezésre jutott új nézetirányok megfelelő képviselőt nyerjenek a parlamentben, kérdéses lévén, hogy az ily alapon bekerült új képviselő új, külön állást fog-e elfoglalni, vagy nem alkalmazkodik inkább a már meglevő keretekhez. És ha a részleges megújítás alkalmával a választások a jelenlegi többséggel szemben nyilatkoznak, ezen eredmény legtöbb esetben elégséges ugyan arra, hogy a többség működése megköttessék, de nem arra, hogy új többséget (kormányt) alkossanak. A részleges megújítás mérséklő hatalma pedig nem lehet számbavehető tekintet, mert egy népképviselői alapon nyugvó alsókamarának nem kell és nem is szabad moderáló kamarának lenni, sem pedig valami államtanácsszerű vagy oly testületnek, mely a nyugvó rendet és

hagyományt van hivatva fentartani.¹ E mellett egy olyan alsó kamara, melynek minden része más és más időpontban választott, nem is lehet hű kifejezője a nép nézet- és akarat-irányainak.

A részleges megújítás pártolói azt mondják, hogy ha egészében, hosszabb időközökben újjátartik meg a képviselőház, az a népben uralkodó, változó gondolatirányoknak nem lehet hű kifejezője. De arra az esetre, ha a parlament nem fejezi ki hiven a választó polgárok egyetemének álláspontját és ezen körülménynek a sikeres törvényalkotási működést korlátozó természete nyilvánvaló, az egészbeni megújítás mellett is megfelelő eszköz áll rendelkezésre a parlament feloszlatásában.²

Ezzel a rendszerrel tehát el lehet ugyan érni a kamara működésében a folytonosságot, de az új elemek bejutása a kormány irányzó tevékenységére bénító hatású lesz annál fogva, hogy az új ház végleges képe pártviszonyok tekintetében nem a megújítás után azonnal, hanem csak bizonyos idő múlva vehető ki határozottan. A választó polgárok is alkalmat találnak maguknak a közhangulat netalán változott irányainak kifejezésre juttatására. Ezekkel szemben áll az,

¹ Palma: i. m. II. 188. l.

² A parlament feloszlatásáról azt mondja Prévost-Paradol (La France nouvelle, Chap. VI.), hogy a monarchiának ezen prerogatívája az egyedüli előny, mely miatt a monarchia elsőbbséggel bír a többi államformák felett. Mert míg a köztársaságban kétséges lehet, hogy van-e az elnöknek, ki maga is választás útján bírja hatalmát, ezen joggal való felrubázásában valami haszon, addig a király, mint teljesen részrehajlatlan s a pártok felett álló személyiség, ezt minden korlátozás nélkül megteheti, valahányszor annak szükségét látja. — A feloszlítás lényegében a választó polgárokhoz intézett felhívás, a választás által megfelelően nyilatkozni arra nézve, hogy (többnyire valamely, a korábbi választás alkalmával még föl nem merült, vagy legalább arczultatát lényegesen változtatott állami kérdéssel kapcsolatban) mily irány-

hogy nagyobb szabású törvényhozási program megállapítása szerfölött megnehezítették s az országban a választási izgalmaknak vége soha nem szakad. Helyesnek tehát általában csak ott mondható, a hol nem kell tartani a választók hirteleni, indokolatlan véleményingadozásaitól, melytől a képviselet függetlenségét biztosítani kell.

A képviseletnek igenis ismerni kell a társadalom egyes csoportjainak érzületeit; de önző érdekszempontok, a népben kellőleg meg nem érlelt, hamarjában fölmerült eszmék és törekvések figyelembevétele nem lehet feladata. A nép körében tért foglalhatnak bizonyos eszmék, véleménye bizonyos irányait, bizonyos törekvéseit a hozzája csatlakozók tekintélyes száma emelheti a közgondolkodás látszatának színvonaláig, a nélkül azonban, hogy ezen eszmék, irányzatok, törekvések a nemzeti gondolkodás megállapítására alkalmasak lennének; mindezek múltó jelenségek is lehetvén, izgató működések eredményei (antisemitismus, socialismus). A néptermészetben fogékonysággal nem bíró s ennél fogva gyökeretlenül, múltólag tért foglaló ily eszmék szalmalángszerű felkarolásának semmi szükség módot nyújtani arra, hogy e kellőleg meg nem érlelt, önző törekvések képviseletet nyerjenek ott, a hol csak az állam vég-

ban óhajtkák az ország ügyeinek vezetését. Ebből következik, hogy ámbár az alaptörvények e részben megkötő intézkedést többnyire nem tartalmaznak, ezen államfői joggal való élés, a dolog természete szerint, csak egy ízben lehetséges egy kérdésnél, mert a mint Desjardins megjegyzi: «megismételni a nép megkérdezését, annyi lenne, mint nem adni hitelt első nyilatkozata őszinteségének, s annak feltételezése, hogy másodízben meg fogja magát hazudtolni, a mi a nép elleni sérelem lenne». (I. m. 218. l.) Ezért midőn a német parlament 1893-ban nem akarván az új katonai törvényt efogadni, feloszlattatott és hangok hallatszottak oly irányban, hogy ha az új választások a kormány programjára kedvezőtlenül ütnének ki, a parlament ismét fel fog oszlattatni, e föltevés ellen a még oly aluszékony és szervezetlen német közvélemény is erőlyesen kikelt.

legesen felismert közszükségeinek, az egyetemes érdekeknek kielégítésén kell munkálkodni. Az ily törekvéseknek mihamarabb utat nyitni a parlamentbe, veszélyes dolog; azok a törekvések pedig, melyek a nép megállapodott gondolkozásának eredményei, helyet találnak maguknak s érvényesülnek akkor, midőn a képviselet egészben való megújításának időpontja elérkezik.

IX. Parlamentarismus.

A modern képviseleti rendszer kifejlődése három fő irányt mutat az európai államok alkotmánytörténetében, nevezetesen azon irányokat, melyeket Angliában, Francia- és Németországban szemlélhetünk.¹ Mindegyik iránynak megvan a maga jellegző vonása, mely a többiektől megkülönbözteti.

A képviseleti rendszer az angol földön történeti alapon kifejlődött alakulatának jellegzője, hogy itt úgyszólván mindig megvolt az az elv, mely szerint a kormány a parlamentben uralkodó többségnek kifolyása. További jellegzője ez iránynak az,

¹ R. Mohl: Ueber die verschiedene Auffassung des repräsentativen Systemes in England, Frankreich u. Deutschland (a tübingeni «Zeitschrift f. d. ges. Stw.» 1846. évi folyamában 451—495. l.). — A parlamentarismus jelen állására nézve az európai szárazföldi monarchiákban egyébiránt röviden a következők jegyezhetők meg: Népképviseleti alapon nyugvó parlamentaris monarchiák a szó szoros értelmében mai nap: Belgium, Spanyolország, Portugália, Olaszország, Görögország, Románia, továbbá Németalföld, Szászország, Württemberg, valamint Magyarország (mely két utóbbi államnak történeti fejlődésű alkotmánya van s nincs egy, az egész államszervezetet meghatározólag magában foglaló alkotmánylevele, illetve alaptörvénye). Megjegyzendő, hogy a parlamentarismus elvei törvénybe sehol sem iktattattak, minek oka az ezen rendszerrel járó veszélyekben (a párt-

hogy a képviseleti testületnek nem csupán negativ szerepe van, mely szerint ugyanis a képviselőház a megtámadott népjogokat védelmezi, hanem az államkormánynak egy igen jelentékeny részét is magához ragadta, mire nézve elég a felsőház legfőbb bírósági szerepére utalni, valamint arra, hogy mindkét ház a public és private bill-ek által oly ügyeket is elintéz, melyek mindenütt másutt nem a törvényhozó szerv, hanem a végrehajtó hatalom (tehát a szorosabb értelemben vett kormány) feladatát képezik.

Franciaországban nem történeti alapon fejlett ki a népképviselet, hanem elvont bölcséleti eszmék alapján és az angol iránytól eltérőleg itt élesen szétválasztatott a törvényhozás (népképviselet) és a végrehajtó hatalom (kormány) már kezdettől fogva. A kamaráknak semmi része az államkormányzat intézésében, ez egészen a végrehajtó hatalom kezében van.

Németországban viszont se történeti, se elvont bölcsészeti alapokon, hanem idegen intézmények, minták másolása útján, illetőleg az 1814-iki francia charte alapján állottak elő 1818 óta az alkotmányok. Jellemzője ezen iránynak a fejedelmi hatalom és a népképviselet illetékességi körének éles szétválasztása, a francia tanok átvétele folytán. Jellem-

uralom veszélyei, a corruptio eshetőleges térfoglalása stb.) keresendő. L. Concha: Politika. 577. l. Schvarcz: Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényei. 78. l. — A német államok egyike-másika igen lassú léptekben közeledik ugyan a parlamentaris monarchia képéhez, de ma még e színvonalat el nem érték, miután ezekben még mindig a fejedelem személyes uralma érvényesül bizonyos határokig és a fejedelem nemcsak azon fejedelmi jogok gyakorlására van felhatalmazva, melyeket az alkotmány határozottan ráruházott. Ausztria is megközelíti a parlamentaris monarchiát, de azt egészen el nem éri, mert az 1867-iki Staatsgrundgesetz szerint a Reichsrath csak mint «Beirath», segítő tanács áll a császár személye mellett, kit a törvényhozó hatalom telje is illet.

zője továbbá az új eszmék térfoglalása daczára is, illetve azok mellett is a korábbi rendi állapotok bizonyos maradványainak fentartása (lovagi képviselők, papi és főiskolai képviselők). A mi még a képviseleti rendszernek a német földön kifejlődött alakulatát jellemzi, az az, hogy erősen hiányozván itt e rendszer kifejlődésére nem egy külső feltétel (különösen az egységes közvélemény), az ott mind máig se tudott erőteljesebb fejlődést elérni.¹

Különböző módokon látjuk kifejlődni a képviseleti rendszert a modern államokban, viszontagságok, hosszú küzdelmek, lassú térfoglalás után az egyik államban, lényegesebb akadályok nélkül másutt az eszme átplántálása után szülőföldjéről, illetve a francia előképek után. A parlamentaris-

¹ Németországban ugyanis a képviselők illetékessége csak a törvényalkotásnál közreműködésre szorítkozik, az államhatalom a fejedelem kezében van. Teljes mértékben meg van itt valósítva a dualismus a kormány és a nép között, melynek sok hátránya van. A kormány nem a többség vélemény- és akaratirányának kifejezője, a ministerek az államfő személyes akaratát képviselik, nem is valamely parlamenti párt vezéreibei, azért igen gyakran nem is a képviselők közül, hanem a magasabb rangú államszolgák sorából vétetnek. A ministerium nélküli az egyöntetűség minden látszatát, egységes politikai programról se lehet szó egymással megállapodott politikai irányok kötelékei által egyáltalán össze nem kötött férfiak között. Nincs cabinet-solidaritás s a ministerek politikai felelősségének elve sincs kiképződve. — In Deutschland sind Minister, aber keine Ministerien — mondja Mohl (i. m. 466. l.). Hasonló értelemben nyilatkozott Bismarck a képviselőház 1863. január 27-iki ülésében és 1882. január 21-én. Ennek az a következtetése, hogy a kormány a pártokkal nem szállhat szembe kellő erővel, másrészt pedig az a veszély fenyeget e mellett, hogy tudva lévén, hogy a ministerek nem a maguk, illetve egy hátuk mögött álló nagy compact parlamenti párt nézetének, hanem egyenesen a fejedelem személyes akaratának kifejezői, minden, a népkivánság színvonalára emelkedett, vagy annak látszatával bíró eszmével való szembeszálásuk a fejedelem személyét, mint ennek okozóját, tolja káros módon előtérbe.

mus hódításai szemmel láthatók s kétségtelen, hogy meg fogja hódítani a tért maga számára ott is mindenütt, hol maig még meg nem erősödhetett. Mégis ma, aránylag oly rövid idejű térfoglalása után a szárazföldi államok alkotmányában, mind gyakrabban s mind hangosabban felhangzik a panasz, hogy a parlamenti rendszer nem képes feladatának megfelelni. Majdnem oly általános e panasz, mint volt annak idején a sürgető kívánság bevezettetése iránt az állami intézmények sorába. A parlamentarismus hiányait, a parlamentarismust fenyegető veszélyeket általánosan elismerik; a különbség csak az, hogy míg némelyek szinte kétségbeesnek jövődjö felett, mások azt mondják, hogy utóvégre is diadalmaskodni fog, s kiheveri azokat a bajokat, melyekbe az emberek hibái döntik, fenyegető veszélyei csak mulólagos természetűek.

A parlamentarismus tényleg mindenütt nehéz válságokkal küzd. Szülőföldjén: Angliában majdnem megszűnik működni; minduntalan megakadályoztatván, nem képes törvényalkotási feladatát teljesíteni s csak a ministeriumok buktatásában leli kedvét; Észak-Amerikában a congressus a közönséges politizálók küzdőtere lett, az országos kitünőségek félrevonulnak a politikai élettől, mely romlottsággal van tele; Francziaországban az alsóház ügyes ministerek által kényök-kedvük szerint vezethető, de a ministerium-változások sehol sem oly gyakoriak, mint ebben az országban; Olaszországban a parlament valóságos kaleidoskop, két egymást követő ülésnek sincsen egyforma képe, mert a pártok örökös átalakulásban vannak; Németországban az uralkodói akaratot representáló kormány-akarat irányítja a parlamentet; Ausztriában pedig a nemzeti-ségi versengések szolgálnak működése akadályául, míg Görögországban a pártok egymás közti elkeseredett küzdelmei teszik ugyanezt.¹

¹ Laveleye: Le régime parlementaire et la démocratie (a Revue d. Deux-Mondes 1882. évi decz. 12-iki füzetében).

A parlamenti rendszernek ¹ ezen felrótt hibái többféle természetűek. Először is a parlamenti rendszer a párturalom olyan szertelenségeit teremtette meg, melyek nyugodt működését, céljának elérését vagyis a végrehajtó hatalmat kezelő kormány ellenőrzése mellett az államakarat kiképzését és kifejezését, nagyban veszélyeztetik.² A parlamentarismusnak, mint kormányzati rendszernek, lényege az, hogy a liberalismus eszméjének megtestesülésével a politikai életben, a kormányzat központja a korábbi személyi souverainitás helyébe a nemzetre, illetőleg annak képviselőitére vitetett át. A kormányzás nemzeti irányát csakis ez biztosíthatja igazán, mert a fejedelem, bármily jóindulatú legyen is, soha sem képes az arra való embereket mind kikeresni, holott a nép erre igen alkalmas. Ezért a 30-as években már általános volt a meggyőződés e rendszer előbbrevalósága fölött. De a parlamenti rendszer természetszerűleg a többségi, vagyis párturalomra vezetett és e részben a hozzá fűződő várakozások nem teljesültek.

A nemzet, személytelen lévén, se gondolkodni, se akarni nem képes egységesen. Nemcsak hogy nem képes egységesen gondolkodni s akarni valamely tárgyra nézve, hanem legtöbb esetben ugyanazon tárgyra nézve egymással egészen ellentétes többféle akarata van. Különféle nézetirányok vannak benne kifejlődve, melyek megannyi politikai pártnak felel-

¹ Parlamenti kormányrendszer az — mondja Duvergier du Hauranne — melyben a döntő szó az államhatalmak közti conflictusoknál mindig a nemzetenél, illetőleg parlamenti képviselőknél marad. — (Le gouvernement parlementaire celui où, en cas de conflit entre les pouvoirs établis par la constitution, le dernier mot appartient au parlement, c'est-à-dire, à la nation dont le parlement est ou doit être la représentation. Histoire parlementaire. I., II.)

² A. Leroy-Beaulieu: Les mécomptes du libéralisme (a «R. d. Deux-Mondes» 1895. évi május 15-iki füzetében).

nek meg s ezek mindegyikével saját külön irány, előítéletek és saját érdekek kapcsolatosak. Ezek a pártok pedig, melyek az egységesen akarni nem tudó, tehát különböző akaratirányokra szakadó nemzetben keletkeznek, egymással szüntelen harcban álló szövetkezései az állampolgároknak, melyek mind egy közös célra törnek: a hatalom megszerzésére és megszerezvén azt, ép oly féltékenységet mutatnak annak őrzésében, a mily lankadatlanok voltak (s elvesztvén azt, újra lesznek) az érte való küzdelemben. Ezért a parlamenti rendszer «távolról nézve a nyugalom és egyetértés korszakának látszik, közelről azonban inkább egy örökös hadviselés képét tárja elénk s minél szabadabb a politikai küzdőtér, annál nagyobb az oda siető küzdők száma is.»

A párturalomnak megvannak a maga előnyei, de lényeges hátrányai is. Megjegyzendő mindenekelőtt, hogy magát az egyik vagy másik párthoz való csatlakozás kérdését sem az illető pártot mozgásban tartó eszmék belső igazsági értéke dönti el mindig, hanem mellékkörülmények, részint az illetőnek vérmérsékleti viszonyai (melyeknél fogva az állami lét jelenségeit túlderült vagy túlsötét színekben látja, s ehhez mérten alkot magának felőlük ítéletet), az életkór, melyben mozog stb. határoznak e fölött.¹ A parlamenti élet azonban oly egyoldalúságait fejleszti ki a pártkormányzatnak, hogy mindinkább hangoztatottá válik az a vád, mely szerint a parlamenti rendszer, mely különben sem egyéb, mint szakadatlan áthidalása az embereket szétválasztó ellentéteknek, a népben meglevő vélemény- és akaratirányok egyenes semmibevevését eredményezi. A párturalom úgy a törvényhozásban, mint a kormányzásban a változandóság, állhatatlanság szülője lesz kormányokat buktató, új kormányokat felemelő hatá-

¹ A kísérlet, mely a politikai pártokat a psychologikus mozzanatokból vezeti le, l. Bluntschli-nál i. h.

sával; kikerülhetlen eredménye ez a parlamenti rendszernek különösen ott, a hol a nemzetben nincsenek olyan nagyobb, erőteljesebb pártok, melyeknek politikai programja egymástól nem annyira lényegben, mint a kiviteli módozatokban tér el, a hol csak egymástól élesen elkülönített pártok találhatók, melyek közt a legfőbenjáróbb kérdésekben lehetetlen minden közeledés (így pl. magára az állam formájára nézve, mint Francia- és Spanyolországban látjuk, mely államokban minden országos választás fényleg megannyi kérdés az államforma felett). A parlamentarismus helyes működésének egyik feltétele, hogy a nemzet apró párttöredékekre ne legyen forgaszkodva s inkább csak két nagyobb, főként eszméik kiviteli módozataira nézve eltérő álláspontú párt legyen képviselve a parlamentben.¹ A törvényhozási működés irányainak változandósága is veszélyt rejt magában; de hogy a parlamenti harcok esélyeihez köttessék az államügyek vitelének iránya akkor, midőn ma az állam cselekvőségi tere annyira kitágult, hogy ebbe a társadalmi érdekek összes köreit bevonta s a kormány kezében tartja az állampolgárok legnagyobb részének jelenét és jövőjét — ez egyenesen visszás állapot.²

¹ Ezért mondta Bismarck hg., hogy a parlamentarismus aranykorszaka már Angliában is lejárt; mert régen csak két nagy erős párt volt: whig és tory, míg újabb időben a pártok ott is megsaporodtak. Bismarck herczeg különben azt mondja 1869-ben, hogy a «kabinet-kormányzás esztelenség és valóságos csapás, a mit Európa nem sok idő múlva be fog látni».

² Franciaországban 1870. szeptember 4-től 1882. végeig 23 egyén kezén ment át a belügyministerium. 1881. augusztus 20-tól 1882. év végeig pedig az országnak négy cabinetje volt, vagyis egyre-egyre átlag négy hónap esett. Amerikában tudvalevőleg úgy segítettek a parlamentarismus ezen hiányán, hogy a ministerek nem is lépnek be a kamarába, ezek és a ministerek egész külön körben mozognak s egymásra úgyszólván alig van befolyásuk. Ilyformán a kamara szavazata sohasem árthat a ministereknek. Teljesen ellentét ez a mi parlamenti

De vannak még a párturalomnak egyéb hibái is. A párt-érdeket felülemelkedni látjuk a legfőbb elvül szolgálendő közjó érdekén. Ama példátlan osztozkodás a zsákmány felett, melyet az amerikai Egyesült-Államokban szemlélhetünk, kisebb-nagyobb mértékben nem idegen a parlamenti rendszernek az ó-világban alakulatai között sem. Minghetti¹ helyesen mondja, hogy a párturalomtól feltételezett parlamentarismusnak egyik főhibája a képviselőknek a közigazgatásban vitt illetéktelen szerepe, beavatkozása mellett (*protectio*) épen az, hogy miután az uralomra jutott pártnak szét kell osztania a hatalom polczait saját emberei között, nem az azokra leginkább

rendszerünkkel, de sok előnye van. E rendszer mellett az arra legalkalmasabbak helyezhetők a ministeri polczra, a pártviszonyokra és pártérdekekre való minden tekintet nélkül. A ministerek továbbá egész idejüket, összes erejüket a reájok bízott államügyek végzésének szentelhetik és mentek mindazon, olykor nagyon is igénybevevő működéstől, mely a párt szervezésével és összetartásával jár. A törvényhozásnak ilyenformán nem lévén meg az a határozó befolyása a kormányzat vitelére, mint másutt, a parlamenti viták sem követtetnek oly érdekességgel, mint más, a mi rendszerünk szerinti államokban.

Magának a parlamentnek habozó, merőben ellentétes álláspontokat feltüntető eljárása se valami ritka tünet a parlamentarismus újabb szakában, mely az elhamarkodás benyomását gyakorolván reánk, épen nem alkalmas a parlament működése iránti bizalom megerősítésére. Desjardins találó példáit idézi ennek. 1893. márczius 30-án a francia képviselőház elhatározta, hogy az italadók reformja nem választatik el az 1893. évi budget-től. Ugyanezen évi ápril 28-án épen ellenkezőleg határoz. Július 10-én a képviselőház elhatározza, hogy az ajtó- és ablakadó, a departementális és községi centime-ok reformja nem választatik el az 1894. évi budget-től. Július 11-én épen ellenkezőleg határoz. Július 11-én a képviselőház elhatározza, hogy az italadók reformja nem lesz szétválasztva az 1894. évi budget-től. Másnap ellenkező határozatot hoz. Ily viszonyok közt lehetetlen bizonyos határozott program megállapítása. Desjardins: i. m. 359. l.

¹ I partiti politici e la ingerenza loro nella giustizia e nell' amministrazione

alkalmasság, az illetőknek arra legméltóbb volta dönt ezen szétoztásnál, hanem a pártérdek. Ezért a parlamentarismus mellett napirenden levő jelenség a ministeri polczokon közép-szerű vagy épen dilettáns egyének szereplése.

A pártok korrumpáltságának az lesz az eredménye, hogy a nemzet legelőkelőbb része, épen az, melytől legtöbbet nyerne erkölcsi súlyban és tartalomban a parlament, a politikai élet küzdőteréről visszavonul. A politikai élet ily módon a komoly, nemes becsvágyú, arra megfelelő elő-készültséggel rendelkező és tisztokban lelkiismeretesen eljáró egyének helyett politikai kalandoroknak válik valóságos ipar-rává, mesterséggé, mely nem előkészültséget, politikai belátást és belső erkölcsi értékességet kíván meg, csak inkább merész-séget és bizonyos furfangosságot.¹ A képviselői tiszt fensége teljesen szem elől tévesztetik, ez állás magasabb erkölcsi és hazafias kötelmei az egyéni érdek alá rendeltetnek, miknek következtében a képviselői tiszt erkölcsi színvonalának lényeges alászállása majdnem általános jelenséggé válik a parlamentaris államokban. Ily módon a demokratia és liberalismus köpenyege alatt újra életre kelnek mindazok a visszásságok, melyek a régi államszervezetben megvoltak; a jogosulatlan kedvezések, az egyéni érdekek szertelen előtérbetolakodása, a köztekintetek elhanyagolása az egyéni önzés tekinteteinek kedvéért. Mindezek a visszás jelenségek, melyek a parlamentarismus árnyaiként majdnem mindenütt fellelhetők, a parlament működésére befolyó s a társadalmi erkölcs szín-vonalát is erősen alászállító eredményeik által a parlamentarismusba vetett bizodalom lényeges megcsökkenését, e rendszer disqualificálását vonták maguk után.

¹ Egy francia író (Mollinari) azt mondja: A pártok valóságos ipari társaságok, a kiknek a nemzet kényszerülve van az államügyek intézését átengedni.

A párturalom természetes eredménye a parlamenti rendszernek, s elfajulásaiban, kóros irányában gyökereznek nagyobb részt azon hátrányok, melyek a parlamentarismus sokat panaszolt árnyoldalait képezik. A pártokra szakadás mellőzhetlen következése a nemzeti szabadságnak, a politikai élet szabadságának fokával arányosan fejlődnek ki és erősödnek meg a pártok az országban. A parlamentaris rendszernek egyik előnye épen az, hogy a közdolgok felől az állampolgárok rétegeiben megformálódott nézetek nagy tömegét lényegileg két irányba terelődésre készíti, vagyis a kormánypárt és ellenzék táborába, mely két iránynak egymást kiegészítő működése folytán az államügyek vezetésének biztos, határozott iránya áll elő. Nagy nemzetnél a politikai pártok állandósága, fegyelmeltsége a politikai szellem magas kifejlődésének egyik jele; a pártok életéhez fűződik az államfejlődés minden nevezetesebb mozzanata elválaszthatlanul. Ezért mondhatta Macaulay Angliára nézve, hogy a két nagy párt: a whig és tory eredete visszamegy a hosszú parlament második összeüléseig (1641) és történetük egy Anglia történetével. Bluntschli szerint is az angol államfejlődés alapján véve csak a pártok küzdelmeiből érthető meg, melyekre az angol nemzet oszolt.¹

Nevezetes előnye ugyan a párturalomnak, hogy a pártok kölcsönösen ellenőrzik egymást és így elejét veszik a visszaéléseknek. De csak természetes, hogy minél nagyobb lesz a parlament hatalma, annál hevesebb a pártok versengése a túlsúly eléréseért s annál erősebbé válik az egyes pártokban, az alárendeltebb kérdésekben minden eltérő véleménynek gyakran tyrannikus elnyomásával, a fegyelem is.

¹ Politik. 498. l. A régi rendi szervezetben az államban zárt, határozott politikai pártok kiképződése nem volt lehetséges, mert a rendi particularismus mellett a politikai gondolkodás az egész nemzeti életet átölelő színvonalra nem emelkedhetett s ez alapon egységes, compact politikai pártok nem képződhettek.

Ma az állam egy óriási gazdasági üzem s befolyását érezteti az egész nemzeti életre rendkívüli mértékben. A parlamentarizmusban ez az egész nagy hatalom, mely nemcsak osztályérdekek, hanem igen sok magánérdek felett is dönt, jó részben a parlament kezében van. Ezért látjuk a párturalom mellett a párttyrannismust is kifejlődni.¹

A párturalom elválhatlan a parlamenti rendszertől, feltevéle azonban, mely mellett egyedül lehet elejét venni viszásságainak az, hogy se az uralmon levő párt, se a többiek nem saját önző (párt-) érdekeiktől, hanem a közjó legfőbb eszméjétől vezettessenek, hogy a pártokat általában a hazaszeretet sugallta magasabb erkölcsi kötelesség érzete hassa át. Csak ily módon gyöngíthetők mindazon eredmények, melyek arra az ellenvetésre indítanak, hogy ma az állam pártatlansága merő, üres hiedelem s nem az állampolgárok összegének mandatáriusa, hanem csak a többségé és pedig egy máról holnapra változható, tehát alapjában véve gyöngé és ingatag többségé. A parlamentarizmus hibái jó részben a párturalom kinövésai levén, szanálhatók is a pártszervezetekben a magasabb közjóléti tekinteteknek minden egyebet kizáró

¹ Az angol parlament mindenhatósága, melynélfogva ez magában törvényhozási és végrehajtási elemek vegyülékét egyesíti, s az erről szóló közmondásszerű idézet ismeretes. Ugyanazon központosító irányzat vezetett erre, mely Franciaországban az abszolút királyi hatalom szülője volt. A látszatszerű parlamentarizmus (Schein-Parlamentarizmus) klasszikus példája a francia császárság parlamentje. I. Napoleon alkotmánypolitikai nézeteit jellemzően körvonaloza egy, Fructidor 19-ike után Talleyrand-hoz intézett iratában, mely szerint a hadüzenés és adómegajánlás kizárólag a kormányhoz tartoznék, mely a souverain nép valódi képviselőjének (!) tekintendő. A kormányhatalom mellett egy tisztán felügyeleti szerepre szánt, tapasztalt államférfiakból álló tanács legyen. E kettővel szemben pedig egy minden szenvedélyeségtől ment törvényhozó testület, melynek ne legyen szeme és füle azokra, a mik körülötte történnek. Roscher: Politik. 704. l.

érvényreemelkedése által. Minden politikai intézmény, minden politikai rendszer az alapjául szolgáló nép politikai jelleme, érettsége, emelkedettsége s erkölcsi ereje fokától függ, ugyanez áll a parlamentarismusra is. A parlamentarismus se lesz se jobb, se rosszabb, mint a nép nagy egyetemének színvonala.¹ A parlamentarismus feladata, hogy a nép erőinek java részét vezesse a közélet functióihoz, de ezen célját csak úgy éri el, ha az észszerűség s hazafias kötelességtudat uralkodó sphéráiban; csak ily módon lesz a szabad és demokratikus intézmények koronája. Ezért helyesen jelölik meg mindazon bajok elhárítására, illetve azok megelőzésére, melyek a parlamenti rendszerből erednek, egyrészt a magasabb állam-erkölcsi elvek érvényesülését, másrészt pedig ajánlják a vezető személyiségekben gyakorta beállható változások szülte bajok meggátlására a decentralisatiót. Mert minél kisebbre szorítatik azon ügyek száma, melyeket a központi hatalom intéz, annál kisebbek a bajok, melyek az ezen hatalmat kezelő személyek gyakori változásából erednek. De ezeken kívül vannak még egyes reformeszmék, melyek arra irányulnak, hogy a parlament működése megkönnyíttessék, szabadabbá tétessék, mentté oly foglalatosságoktól, melyeknek köréből

¹ Dass mit dem Konstitutionalismus Schwindel getrieben wird, ist ebenso gewiss, als dass deshalb der Konstitutionalismus selbst kein Schwindel ist — mondja Held: Die Kehrseiten des modernen Const. (a «Vierteljahrschr. f. Volksw. Polit. u. Kulturgesch. XXX. évf. IV. kötetében. 24. l.). — Der Konstitutionalismus ist überall genau das, was die Bürger des fraglichen Staates sind. Ob ein Parlament oder seine Majorität auf irgend massgebenden Einflüssen beruht, z. B. der in Besitz der Macht befindlichen Partei u. des sie vertretenden Ministeriums, oder ob es noch so entschieden ohne agitatorische Einflüsse gewählt wurde, ob man seine Beschlüsse nach dem eigenen Standpunkte loben oder tadeln, dass es zwar in mancher Hinsicht das nicht ist, was es sein sollte, dass es aber immer der freie Abdruck des Volkes, wie es wirklich ist, sei. U. o. 22. l.

való elvonása, vagy azoknak legalább szűkebb határok közé szorítása a politikai szabadságnak csorbitását nem képeznék. Erre céloz az a kettős irányú mozgalom, melyet némely helyen tapasztalunk, s mely szerint egyrészt a kisebb jelentőségű ügyek elvonatnának a parlament hatásköréből, másrészt pedig az interpellálási jog megszoríttatnék.

X. A felsőház ellen.

A törvényhozó szerv kizárólag képviseletinek nevezett része¹ vagyis a (köznapi politika nyelvén: a népakaratot érvényesíteni hivatott) képviselőház és ezen szerv másik ága: a főrendi — vagy felsőház között időnként előforduló ellentétek, melyek a liberalismus által annál inkább zokon vétetnek, minél nagyobb fokú látszatával bír az államakaratként kijelentetni kívánt rendszabály a nép megvalósításra megérett közóhájának — ezen ellentétek szülői olyféle reformhangok-

¹ A mint az alsóháznak nemcsak választás útján ott helyet foglaló elemei nevezendők képviseletieknek, hanem azok is, melyek az alkotmány rendelkezése folytán nem választásból kifolyólag tagjai az alsókamarának, úgy szorosan véve a főrendi-, illetve felsőházat sem fosztja meg a képviselet jellegétől az, ha tagjai nem (vagy legalább nem kizárólag) választás útján foglalnak ott helyet. L. Concha: Politika. 408. l. — Ezt a positiv államjogok határozmányai is támogatják. Les membres *des deux Chambres* représentent la nation, et non uniquement la province ou la subdivision de province qui les a nommés. 1831-iki belga alkotmány, Titre III., Chap. I., Art. 32. — Die Mitglieder *beider Kammern* sind Vertreter des ganzen Volkes. Porosz alk.-lev. 83. cikke. — A szász alkotmánytörvény 78. §-a a rendeket, mint »das gesetzmässige Organ der Gesamtheit der Staatsbürger und Unterthanen» jelöli meg. Hasonlóképen a bajor alaptörvény Tit. VII. 25. §-a, a svéd alaptörvény 49. cikke, a németalföldi alaptörvény 74. cikke, a román alaptörvény 38. cikke. Midőn Poroszországban

nak, melyek szerint a felsőház, mint a nemzet modern, demokratikus irányú haladásának törvényhozói jogával «visszaélő» kerékkötője, eltörültessek vagy legalább kizárassék annak lehetősége, hogy a felsőház a képviselőház kijelentett akaratának tartósan ellene szegülhessen. Ennélfogva szükséges, hogy az alapjában véve, alkotó elemeire nézve reformáltassék s a törvényalkotásbani illetékességi hatásköre lényegesen kisebbitessék.

Nézzük csak, mit találunk ma a felsőházaknak a törvényalkotásbani illetékességi köre tekintetében kiválólag az európai államokban.

az 1863-iki alkotmány-conflictus idejében a képviselőház elnöke megnyitó beszédében a képviselőházat úgy jelölte meg, mint «a porosz nép egyedüli választás útján képezett s ennél fogva egyedül igaz képviseletét», s ennek a kamara feliratában is helyet kellett volna foglalnia, Bismarck, az akkori miniszerelnök, a képviselőház 1863. január 29-iki ülésében következőleg nyilatkozott: «Az alkotmány szerint mindkét kamara a népet képviseli és az alkotmány nem tesz különbséget a kettő között. Az alkotmány 83. cikke ugyanis azt mondja: Mindkét kamara tagjai az egész népet képviselik. Az a körülmény, hogy a képviselőház választásból származik, nem ad neki az alkotmány szerint magasabb jogot, mint a minővel a felsőház bír». — Hogy a népet csak a választás útján alkotott képviselőház képviseli, általánosan elterjedt nézet. Németországra visszatérve, ugyanezen kérdésben e nézetnek ad kifejezést Jakoby, a német demokratikusok lelkes vezére is, midőn ezen kérdést felvetve: Sind die Mitglieder des Herrenhauses Volksverteter? — így nyilatkozik: Hat sich im Volke ein einheitliches Selbstbewusstsein, ein klar bewusster Gesamtwille entwickelt, ist ein Volk im Besitz einer Verfassung, die ja nichts anderes ist als der Ausdruck erlangter Volksmündigkeit: — — ein solches Volk kann fortan rechtlich nur von Männern vertreten werden, die es selbst *erwählt* und mit der Vertretung seiner Interessen betraut hat! Da nach Art. 65 der Verfassungsurkunde die Mitglieder des Herrenhauses vom *Könige* ernannt, nicht aber vom *Volke erwählt* sind, so können sie den König und ihre eigene Person, so können sie thatsächlich alles Mögliche vertreten, — *rechtliche Vertreter des Volkes* aber können sie nun und nimmermehr sein. Gesammelte Schriften u. Reden. II. 196. l. — Ha a közfel-

Igaz, hogy néhol szűkebb az a kör az alsóházénál, de leginkább csak a törvényjavaslatoknak mely ház elé benyújtása tekintetében részesítetik az alsóház bizonyos törvénytervezetekre nézve elsősgben. A törvénykezdeményezési jog (iniciativa¹) tekintetében általában mi különbséget se tesznek ma már az alkotmányok a két ház között, illetve azzal rendszerint mindkettőt egyaránt felruházzák. Elhagyták e részben az 1814-iki charte álláspontját, mely azt első sorban a királyra ruházta, megengedte azonban e mellett a

fogas szerint csak a nép választott képviselőit magában foglaló alsó- (képviselő-) ház képviselet, úgy a választott felsőházakat (senatusokat) e czímen is mindenesetre képviseletnek kell tartanunk (így Franciaországban és még inkább Belgiumban, a hol ugyanazon választótestület választja az alsóház és a senatus tagjait). Ha mindennek daczára az ily, választási alapon képezett felsőházak se nevezetnek rendszerint a köznyelven képviseletieknek, ez ama közfelfogásban találja magyarázatát, mely a szerinte inkább csak revisionalis, az alsóház munkáját felülvizsgáló működésre hivatott felsőházzal szemben a törvénykezdeményezés bizonyos tárgyaira nézve is a felett többnyire elsőséggel bíró, tehát az alkotmányok által is kedvezményezett alsóházat azért tekinti kiválólagnak a népet képviselőnek, mert tényleg a törvényalkotás súlypontja ezen kamarában van, s rendszerint liberálisabb irányánál fogva ez inkább simul a népben megérlelt nézet- és akaratirányokhoz, azoknak közvetlenebb kifejezője, vagyis — köznyelven szólva — azt inkább képviseli, mint a felsőház, mely még az esetben is, ha ugyancsak választás útján alakíttatik, mindezen sajátságokkal rendszerint kevésbé dicsekedhetik.

¹ Az *iniciativa* kifejezést De Lolme vezette be az alkotmánypolitikába. Ő használja először az alábbi helyen: Si l'on y fait attention, on verra, que dans toutes les anciennes Républiques, la fonction du Peuple étoit d'*approuver*, ou de *rejeter* ce qu'on lui proposoit, et de donner aux lois la sanction finale. La fonction des personnes ou des Corps chargés de l'exercice du pouvoir exécutif, étoit de préparer les lois et de les proposer, et ils avoient toujours, ce que l'appelerai *l'initiative*, a c'est-à-dire, le pouvoir de mettre la Puissance législative en mouvement. Constitution de l'Angleterre. (Amsterdam, 1774-iki kiadás.) 141. l.

kamaráknak, hogy megkérhessék a királyt bizonyos tárgyra nézve törvényjavaslat előterjesztésére s ennek tartalmát is megjelölhették.¹ Az 1830-iki charte álláspontja ma az uralkodó, mely szerint a törvénykezdeményezés általában úgy a királyt, mint a kamarák bármelyikét megilleti.² Ha e mellett azt látjuk, hogy az adótörvények (és néhol a véderőre vonatkozók) első sorban az alsóházhoz terjesztendők be elfogadás végett,³ ez az alsóháznak túlsúlyát a felsőház felett még nem jelenti. De e mellett, ámbár a kormány megkérdezése (interpellációs jog) is mindkét házat egyaránt megilleti s a két ház egyenjogúsága sokszor hangoztattatik, a képviselőház mégis túlsúlyra jut a felsőház felett részint az által, hogy a miniszterek vád alá helyezését rendszerint csak az alsóház gyakorolhatja, a mint hogy a ministerium sorsát is az tartja kezében,⁴ részint pedig magát az által, hogy a felsőház törvény-

¹ Art. 16. Le roi propose la loi. Art. 19. Les Chambres ont la faculté de supplier le roi de proposer une loi sur quelque objet que ce soit et d'indiquer ce qu'il leur paraît convenable que la loi contienne.

² Art. 15. La proposition des lois appartient au Roi, à la Chambre des pairs et la Chambre des Députés. — Hasonló értelemben a belga alkotmány 27. cikke, orosz alkotmány 64. cikke, az 1867. december 21-iki osztrák Staatsgrundgesetz 13. cikke, a spanyol alaptörvény 41. cikke, portugál alaptörv. 45. cikke, dán alaptörv. 44. cikke, görög alaptörv. 23. cikke, olasz alaptörv. 10. cikke, román alaptörv. 33. cikke.

³ Belga alkotm. 27. cikke, hollandi alaptörv. 120. cikke, dán alaptörv. 48. cikke, portugál alaptörv. 34. cikke, olasz alaptörv. 10. cikke.

⁴ Ama szólam, hogy: «a felsőház kormányt nem buktathat», az angol alkotmányos gyakorlatból ered, mely szerint ugyanis, «habár a Lordok is ép úgy jogosultak, mint a képviselőház tagjai, véleményeket bármely közigazgatási tény fölött nyilvánítani, vagy pedig a

alkotási jogkörét is lényegesen megszorítva látjuk ott, hol ez az alsóház által már elfogadott javaslatokat csak az eredeti szerkezetben fogadhatja el vagy vetheti el, ahhoz azonban módosításokat nem tehet,¹ valamint az angol alkotmányos gyakorlat amaz irányában, mely szerint az adótörvények tekintetében a főrendiház hozzájárulása csak formális s ezek világosan

cabinet általános eljárása és politikája fölött helyeslőleg vagy megrovólag nyilatkozni: mégis szavazatuk által nem képesek egy minis-teriumot sem fentartani vagy megbuktatni a képviselőház akarata ellenére». Todd: Parlamenti kormányrendszer (magyar kiadás). I. 41. l.

² Így a németalföldi alaptörv. 105. cikke; az adótörvényekre nézve a porosz alkotm. 62. cikke.

Csak a monarchiákra terjeszkedtünk ki a fentebbiekben; a francia köztársaság 1875. február 25-iki alkotmánytörvénye így szól: Le Sénat a concurrence avec la Chambre des députés, l'initiative et la confection des lois: toutefois les lois de finances doivent être, en premier lieu, présentées à la Chambre des députés et votées par elle. — A senatus azonban az alsóház által már megszavazott ily törvényekkel szemben teljes joggal él módosítási vagy akár visszavetési jogával. Az alkotmánytörvény ezen világos rendelkezése daczára utóbbi időben többször megtámadtatott a senatus azon eljárása, midőn ez az alsóház által megszavazott pénzügyi törvényeket, nevezetesen a költségvetést módosítani törekedett, ezen eljárása jogával való visszaélésnek neveztetett és egyike lett a két ház közötti conflictusok okainak; a radicalis iskola azt tanítván, hogy az alsóháznak nemcsak elsőbbsége van az ily javaslatok tárgyalása tekintetében, hanem a két ház közti véleményeltérés esetében ő van jogosítva az utolsó döntő szó kimondására is. — La Chambre, élue par le suffrage universel, ne peut oublier que la Constitution lui accorde l'initiative en matière financière, et que, si un conflit s'élève entre elle et le Sénat, c'est à elle que le dernier mot appartient — mondá ezen iskola egyik képviselője az 1894-ik évi budget megszavazása alkalmával. Franciaországban arra való hivatkozás, hogy a senatusnak meg kell hajolni az általános szavazatjog alapján képezett, tehát a népet képviselő alsóház ily határozatai előtt, természetesen annál kevésbbé áll, mert bisz a szenatus maga is választás útján alakíttatik és nem lehet mondani, hogy az a népet nem képviseli. — Az unio alkotmánya pedig határozottan abból az álláspontból indul ki, hogy a

az alsóház, — «az ország erszényének őre» által megszavazottaknak tekintetnek.¹

Ha az alkotmánytörténelmeket lapozzuk, azt látjuk, hogy a két háznak tartós ellenkezése, tehát épen az a legfőbb ok, mely miatt a felsőház eltörlése vagy legalább szervezetének s jogkörének lényeges módosítása kívántatik, ritkán merült fel. Magában Angliában, hol pedig a lordok házának reformálása újabb időben oly élénken sürgettetik, a törvényhozás két háza közötti állandóbb conflictusokra nem nagy számban akadunk. Igaz, hogy a lordok háza több alkalommal (így a Reform Act, Jewish Oaths Bill, a gabona-behozatali törvények megszüntetése tárgyában, közelebről pedig a Deceased wife' s Sister — javaslat, az ir Home stead s az 1893-iki Bessmerment — Tax tárgyában) kisebb-nagyobb ellenállást fejtett ki az alsóház által elfogadott javaslatokkal szemben, de ez utóbbi mégis képes volt előbb-utóbb elfogadtatni azt a javaslatot, melyet saját kebelében helyesnek ítélt. Mert az angol alkotmányos elv szerint is «a Lordok háza

két ház közül egyik se nyerjen túlsúlyt a másik fölött. A képviselőháznak egyedül van ugyan joga az unio hivatalnokait bepanaszolni, de az ítélkezés ezek fölött viszont a senatust illeti meg; pénzügyi törvények első sorban a képviselőház elé terjesztendők, de a senatusnak az alsóház által már megszavazott ily törvényjavaslatokkal szemben teljes módosítási vagy visszavetési joga van. Sőt a nemzetközi szerződésekhez és a diplomatiai alkalmaztatásokhoz való hozzájárulást a praesidens csak a senatustól köteles kikérni. A senatusnak minden két évben való részleges megújításával is azt akarták elérni, hogy a képviselőház ne mondhassa magát a néppel közvetlenebb, élénkebb összeköttetésben állónak a senatusnál. Azonban, ha az alkotmány szerint nem is, a közmeggyőződés szerint a senatusnak mégis nagyobb hatalma van a képviselőháznál. Roscher: i. m. 447. l.

¹ A két ház e részbeni viszonya az 1678. július 3-án kelt képviselőházi határozatnak felel meg, melynek értelmében az államköltségek csak a képviselőház szavazatától függenek. Todd: i. m. II. 8. l.

nincsen arra hivatva, hogy valamely makacs ellenzést folytasson oly törvényjavaslatok ellen is, melyek ismételten mind nagyobb és nagyobb szavazattöbbséggel mennek át a képviselőházban, különösen akkor, ha a házon kívül nyilatkozó közvélemény is felremagyarázhatlanul ugyanazon véleményen nyilatkozik», miután «a Lordok házának rendeltetése világosan láthatólag inkább csak abból áll, hogy a képviselőházból származott törvényjavaslatokat ellenőrizze, revideálja és kiigazgassa.»¹

¹ Todd: i. m. I. 42., 44. l. — Ugyanezen jelenséget látjuk más államokban is. A belga senatus 1851-ben igen heves ellenzést fejtett ki az örökösödési törvényjavaslattal szemben; az országgyűlést feloszlatták és az új senatus némi csekély módosítással hozzájárult a képviselőház által elfogadott javaslathoz. Franciaországban újabban a senatus által a költségvetési törvényben tett módosítások, melyeket a képviselőház nem akar elismerni, szolgáltatnak alkalmat a két ház közti bonyodalomra, melyek azonban rendszerint az alsóház győzelmével végződnek. Az 1867-iki osztrák Staatsgrundgesetz szerint, ha pénzügyi vagy a véderőre vonatkozó törvényjavaslatok tárgyában a két ház közt ismételt tanácskozások után se lehetett megegyezésre jutni, akkor a kisebb szám tekintetik elfogadottnak. Az Egyesült-Államokban, ha a két ház a budget felett nem tud megegyezni, ez egy, felerészben a képviselőház, felerészben a senatus tagjai közül választott vegyes bizottsághoz utasítatik és az általuk megállapított javaslat fogadtatik el. Magyarországon nevezetes viszály fejlődött ki az 1831-iki vallási reformok ügyében a két ház között. Az 1830-iki országgyűlésre ugyanis a megyék azt az utasítást adták követiknek, hogy a protestánsok Horvát-Szlavonországban is birtokosok lehessenek, hogy a reversalisok, melyek értelmében a vegyes házasságból származó gyermekek a katolikus vallásban nevelendők, eltöröltesse és megszűnjék az 1791-iki törvény azon intézkedése, mely szerint a katolikus vallásról protestáns vallásra áttérni akarók hat heti oktatásban részesítendők a katolikus lelkész részéről. A Karok és Rendek a reformokat 1833-ban elfogadták; a főrendiház azonban visszautasította az alsóház üzenetét és nyolczszori üzenetváltás után se sikerült a megegyezés, mígnem 1844-ben a reformok egy része megalkottatott.

A főrendi- vagy felsőházak különben is majdnem mindenütt kivetkőznek már a régi tradíciók szellemét ápoló exclusiv gyülekezetek jellegéből és hivatásukat éppen nem helyezik abba, hogy a modern államfejlődés akadályaiul szolgálnak. Mert mit látunk ismét a felsőházak alkatelemei tekintetében az egyes államokban? Azt, hogy ott is, a hol nem választás útján egybealkotott senátusokkal találkozunk (Belgium, Németalföld, Spanyol- és Franciaország bír ilyenekkel), az örökletes peer-ség befolyásának mérséklésével általában az aristokratikus színezetű felsőházak légkörét is szabadabb, demokratikusabb fuvallat kezdi átlengeni, illetve az öröklött vagyon és születés adta előnyökön kívül, a modern államfejlődés törvényének megfelelőleg az egyéni érték állami érvényesülésének is megfelelő tér nyitottat.¹ Csak Anglia, a politikai szabadságnak Montesquieu óta csodált példányképe ragaszkodik rendi fejleményű főrendiházának régi szervezetehez nagy szívóssággal, elutasítván még eddigelé minden oly reformtervet, mely a lordok házának szigorúan örökletes jellegét meg akarja változtatni.

Nem is volt mindig ily ellentétes irányzat a felsőházak s főleg azok jog- és illetékességi köre ellen, a mint ezt a sok hányattatáson keresztülment francia alkotmányok is oly élénken mutatják. A francia köztársaság VIII. évében, vagyis 1799-ben életbeléptetett Bonaparte-féle Sénat conservateur tulajdonképen (legalább a papiroson) a felsőház kezébe rakta le a legfőbb állami hatalmat. A Sénatus — consulte organique de la constitution de l'an VIII. Titre V. 54. cikkének második pontja szerint: Le Sénat régle par un sénatus — consulte

¹ Nevezetesen a személyes érdemnek (a közszolgálatban vagy a közügyek, az egyház, tudomány, irodalom és művészet szolgálatában szerzett érdemnek) a felsőházi tagságra való tekintetbevétele által. L. Schvarcz: «A tudományos és irodalmi kitünőségek jogcíme a felsőházi tagságra» című akadémiai értekezését.

organique: — Tout ce qui n'a pas été prévu par la constitution, et qui est nécessaire à sa marche. De még az 1814. június 4-iki Charte constitutionelle 24. czikke is szükségesnek találja megállapítani, hogy: La Chambre des pairs est une portion essentielle de la puissance législative. A mit az 1830. augusztus 6-iki Charte constitutionelle 20. cikkében szóról-szóra követ.

A felsőház szükségét nem lehet kétségbevonni mindaddig, míg az államnak alapjául szolgáló társadalom különböző osztályokra, rendekre való tagolódást mutat. Mert ha az állam természete nem is követeli a törvényhozási szerv kettéválását és pedig annál fogva nem, mivel «az állam — lényegében csak egy alapisrányt követhet, csak egyféle akarat, akaratának pedig egy kimunkálója, szerve lehet»,¹ követeli ezt a társadalom természete, szerkezete, mely az állampolgárok sokféle osztályaiból alakul egy egészszé. Nem azért van szükség felsőházra, mert a közjóra veszélyes az, ha egyetlen osztályra bízatik a törvényhozás korlátlan hatalma;² sem azért, hogy a felsőbb osztályok és rendek érdekeinek védője legyen a népies többséggel szemben, védője legyen továbbá a nép ellen a királyságnak is; még kevésbé azért, hogy az államfejlődésben a rohamos, tehát meggondolatlan haladásnak kerékkötője legyen, mert a törvényhozásban az elhamarkodást meg lehet gátolni más rendszabályokkal is, ezért nincs szükség felsőházra s pusztán a káros haladás akadályozása nem lehet a felsőház feladata, mert — mint Eötvös megjegyzi — «miként a kerékkötőt elhasználja a gyakori alkalmazás és épen akkor tagadja az meg szolgáltatát, mikor szükség van rá: úgy azon intézménynek is el kell végre kopnia, melynek nincs más feladata, mint a haladást

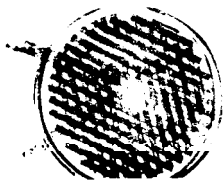
¹ Concha: i. m. 440. l.

² Eötvös: Uralk. eszm. II. 158. l.

akadályozni».¹ De szükség van a felsőházra, monarchiában úgy, mint demokratiában azért, mert maga az állam alzataul szolgáló társadalom számtalan ellentétek tömege lévén, sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy az az állami akarat, mely a kettévált törvényhozó szerv megegyezésének kijelentett eredménye, a minden ellentéteket kiegyenlítő s azok fölé emelkedő egyetemes jó eszméjének megtestesítése lesz, mint hogyha a nemzeti akarat csak a társadalom és állam különböző akarati irányainak kifejezésére nem annyira alkalmas egyetlen szervben formáltatik meg.²

¹ I. m. 174. l. — Ennél elfogadhatóbb érv a felsőházak szükségességére az, hogy szükség van az államban oly ellensúlyozó tényezőkre, melyek a párturalom túlzásait s a parlamenti többségek mindenhatóságát szelidítik. Ily ellensúlyozó tényezők lehetnek egyrészt társadalmiak (a népjellem, a politikai öntudat és belátás magasabb foka, a közvélemény ereje stb.), másrészt az alkotmány által megállapított mérséklő hatalmak (felsőház és az akár örökletes, akár választott államfő).

² Eötvösünk, kinek politikai elmélete csak legújabban talált hozzáillő, komoly méltatásra (Concha Gy. Politikájában), a felsőház feladatát abba helyezi, hogy a demokratiának a számszerinti többség korlátlan uralmára törő irányzatának ellenállva, «a pillanat valódi és képzelt szükségeinek rohamában a történeti jogot képviselje». (I. m. 174. l.) Vagyis szerinte minél szabadabb, demokratikusabb az alkotmány, annál inkább szükség van arra, hogy a jelen kívánatainak szószóelőjéül tekintendő népképviselői gyűlekezetekkel szemben megfelelő intézmény által «a multnak is megadassék, a mi illeti», s a felsőház az államban a conservativismust képviselvén, ekként a mult és jelen között közvetítő legyen. (I. m. 176. l.) Monarchiában ezenfelül még az államforma fenmaradására is nélkülözhetlen feltételül kell a felsőházat azért tekinteni, mert magának a királyságnak legerősebb alapját szintén a történeti jogban kell keresni, s mert a királyság előnyeinek kútforrásául szolgáló örökösödési elv nem lesz kellő szilárdságú, ha csak kivétel gyanánt, egy esetben alkalmaztatik. (I. m. 178. l.) Eötvösnek ezen álláspontja egészben el nem ismerhető. A történelmi jog képviselője a felsőháznak legfeljebb csak kiválólág aristo-

De ha már egészen nem akarják mellőzni a felsőházat, legalább jogkörét tartják lényegesen megszorítandónak oly irányban, hogy az a komoly megérleeltségnek látszatával bíró népkiválmaknak tartósan ellene ne szegülhessen. Ehhez képest a felsőháznak az lenne hivatása, hogy az alsóház által nem ritkán felületes sietséggel alkotott törvényeket kellőleg felülvizsgálja, de nem lenne megengedve, hogy azzal szemben tartós ellenállást fejtson ki, illetve bizonyos ismétléssel az alsóház által megszavazott törvényjavaslatok a felsőház újabb ellenzése daczára is a törvényhozás által elfogadottnak tekintetnénk.¹ A felsőház tehát ily módon megszűnne a törvényhozási szervnek az alsóházhoz koordinált ága lenni, oly ágává lenne csak, melynek szabad ugyan tiltakoznia az

kratikus, illetve örökösödési szervezete mellett tehető feladatául, mely szervezet mellett Eötvös a sok százados tapasztalásra utal, hogy «a népválasztás, vagyis a korlátlan haladás, vagy legalább szünetlen változtatás elve csak ott szült az államra nézve üdvös eredményeket, hol az örökösödés, vagyis az állandóság elve mérséklé». (I. m. 179. l.) De ma, midőn az örökletes szervezetű felsőházakat mindinkább eltűnedezni, vagy legalább ezen szervezeti elvet más szervezési alapok hozzávegyítése által jelentékenyen módosítani látjuk, még kevésbbé képezheti a felsőházak feladatát a történeti jog képviselte. A történeti jog se jelent alapjában egyebet a kiválóság vélt jelenél, s a hozzá fűződő örökletességnek, mint ilyennek. a felsőház alapjául való kizáró elismerése a modern államfejlődés által már meghaladottnak tekinthető.

¹ Nevezetesen Angliában újabban a lordok házának oly reformja tervezetik, mely szerint egy általa másodszor visszautasított törvényjavaslatnak az alsóház részéről harmadszori visszaküldése esetében a peer-ek újabb visszavetésének hatálya ne legyen, hanem az ily javaslat, mint a parlament által elfogadott, királyi szentesítés alá bocsáttassék. Az angol közvélemény nyilatkozatai szerint azonban a lordok háza jogainak ily megnyirbálására nem fog ráállani, s a terv nemzedékeken át tartó harcokat és bonyodalmakat szülhet, nagy rázkódtatásoknak tévén ki az alkotmány épületét. Hasonló indítvány különben Storey által már 1893. augusztus 3-án is tétetett.

utóbbi által elfogadott javaslatok ellen, de e tiltakozásának érvényt nem szerezhet, ha az korábbi álláspontjához ragaszkodik. De ez tulajdonképen nem más, mint megtagadása a felsőház egész törvényhozási közreműködése önállóságának, arra lévén ez utalva, hogy vagy változtatlanul elfogadja a képviselőház határozatait, vagy legfeljebb lényegtelen változtatásokat eszközöljön azon; hozzájárulása tehát így merőben formaivá tétetik.

A felsőház jogkörének ily megszorítása nyilván azon indokolással céloztatik, hogy e gyűlekezet határozataiban a nép felvilágosult akarata nem mindig kellő formában nyilvánul, illetve ez a nemzetakarát az alsóház által adott iránybani megképződésének illetéktelen akadályaként jelenkezik. Nem lehet azonban azt mondani, hogy a felsőház általában kevesebb érzéket mutatna az egyetemes szükségek iránt a kiválsólag a népet képviselőnek nevezett alsóháznál; sőt Mac Carthy szerint épen Angliában egy időben, a királyi hatalom túlkapásaitól tartva, a felsőház sokkal éberebb öre volt a demokratikus szabadságnak az alsóháznál. A törvényhozás súlypontja is csak a Walpole-kabinet alatt helyeződött át egészen az alsóházba s épen a felsőház volt az, mely állást foglalt a romlottság és erőszak azon nagy foka ellen, mely az alsóházban volt feltalálható.

De magából abból, hogy a felsőház ellene szegül az alsóház határozatának, még épen nem következik, hogy kevésbbé hű kifejezője az egyetemes jó eszméjének, mert hiába tekintetik a választáson alapuló alsóház kiválsólag a népet képviselőnek, csalhatatlanságot magának az állami szükségek felismerése körül épen nem igényelhet. Sőt mindig kérdéses, az egyetemes jónak nem megfelelőbb-e épen azon álláspont, melyet a felsőház vele ellenkező magatartása képvisel. Nem a törvényhozási szerv működése zavartalanságának, nyugodt folyamának biztosítása lenne tehát a felső kamara törvény-

alkotásbani önálló részesedésének megszüntetése, hanem e szerv egyik ágának, melyre pedig ép oly szükség van, mint a másakra,¹ erőszakos megcsonkítása; elnyomása a két egymás mellett álló ág egyikének, holott mindkettőnek, a nemzeti talajban bírva gyökereiket, egyforma szabadsággal kellene fejlődnie. Guizot mondja, hogy a nemzeti hatalomnak egy kamarában való egyesítése, hazug és zsarnoki egység. De ha az angol jelszóként a felsőházat vagy el kell vetni, vagy legalább megfosztani minden hatalomtól s ennél fogva szabad tér nyílik a párturalom és az alsóházi többség korlátlan erejének, úgy ugyanehhez a hazug és zsarnoki egységhez jutunk. És ha a felső kamarára azért is szükség van, hogy a nép tetszésétől függő, tehát irányában változóságnak alávetett képviselőházzal szemben az állandó rendet képviselje az állami életben, ezen feladatának meg nem felelhet egy olyan felső kamara, mely jóformán csak tanácskozássra van utalva, határozatra azonban csak akkor, ha az alsóház akaratát helybenhagyja. A nemzetakaratot a törvényhozó szerv két ágának teljesen szabad, független működése útján kell kiképezni. De ez el nem érhető, ha az egyik szerv csak észlelésre és tanakodásra van rendelve és csak a másik a határozásra és akarásra.

¹ Szükség van pedig a fentiekén kívül még magának a demokráciának szempontjából is, mert ez nem egyéb, mint a személyes érdem és kiválóság állami elismerése, már pedig a személyes érdem és kiválóság talál helyet a felsőházban is. L. Kunz: i. m. 56. s. köv. l.

XI. A referendum.

A referendumot a legutóbbi időkig sehol sem emlegették még úgy az alkotmányozók, mint a királyi hatalom mérséklő befolyásának s ereje növelésének eszközét. Belgium legutóbbi alkotmányrevisiója vetette fel a királyi referendum szükségességét, mint a mely a modern képviseleti rendszer hiányosságait megecorrígálva, kiválólag alkalmas arra, hogy a király a nép akarata felől közvetlenül tájékozódhasson abban az esetben, ha oka van feltenni, hogy a kamarák kifejezett akarata nem egyezik meg a nemzetben túlsúlyban levő nézet- és akaratirányokkal. E reformeszme az alkotmány-módosítás idejének legelső szakában igen meleg pártolásra talált s az alkotmánytörvénybe kerülve, legrégibb demokrátiánk ezen meggyökeredzett intézményének beleillesztése egy sok ideig mintaalkotmánynyal bírónak tekintett monarchia intézményeibe mindenestre igen érdekes alakulat lett volna.¹

A modern képviseleti rendszer hiányainak megkorrigálására és a királyi hatalom erősítésére ajánlott referendum

¹ A referendum behozatala Franciaországban is javasoltatott a képviselőház 1886. június 7-iki ülésében Cunéo d'Ornano képviselő által. E szerint ha egy millió választó azt kívánja, hogy a két ház által elfogadott javaslat népszavazásnak vetessék alá, a kormány ezt egy hónap alatt elrendelni köteles. Az indítvány azonban visszavonott. — A referendum általános tárgyalására e helyt ki nem terjeszkehdhetünk. L. az ide vonatkozó igen terjedelmes régebbi irodalmon kívül az újabb e tárgyú munkálatok közül: Signorel: *Le referendum législatif, étude de droit constitutionnelle*; Brice: *American Commonwealth*; Sullivan: *Direct legislation by the citizenship trough the initiative and referendum*; Kautsky: *f. i. m.*; Deploige: *Le referendum en Suisse*; Heuvel: *i. m.*

lényege abban állana, hogy (mindenkor ministeri ellenjegyzés mellett!) a király a nép óhajaira nézve értesülést szerezne magának az általános népszavazás útján azon irányban, hogy vajjon egy, a kamarák által már megszavazott törvényjavaslat megfelel-e a nép kívánságainak. (Tehát csak utólagosan, innen «referendum postérieur»-nek nevezve.)¹

Ezen királyi referendum előnyeül felhozták, hogy miután a törvényszentesítési vetojoggal való élés csak illusorius hatalma a királyságnak, az egyedüli mód, mely biztos irányt adhat a fejedelem magatartásának: a referendum. A király mindannyiszor folyamodhat ehhez, valahányszor szükségét látja, fedezi őt a választók összeségének szavazata. Ily módon a veto-jog nem szűnik meg, sőt e szükséges, de ma úgy-szólván tehetetlen prerogativa népszerűvé, demokratikus intéz-

¹ Különbség van referendum és plebiscitum között. Utóbbihoz caesaristikus hajlamú fejedelmek folyamodtak több ízben, midőn a nép által kívánták helybenhagyatni saját, belsőleg erőszakos alkotmány-változtatásaikat. Ily helybenhagyások csak külsőleg hasonlítanak a referendumhoz s attól abban is különböznek, hogy a kezdeményezés nem (mint a referendumnál általában) alulról, hanem felülről történik. — The plebiscite is a revolutionary or at least abnormal proceeding — mondja Dicey (idézve Sullivan i. m. 29. l.) — A «monarchie plebiscitaire» jellegzője az, hogy bizonyos esetekben (fontos alkotmánymódosítások) nem kötelező, nem is elégséges a törvényhozás megkérdezése, hanem a nép maga hivatik fel nyilatkozatra. A plebiscitarius monarchia napoleoni intézmény. Így szavazza meg már az An VIII. frimaire 22-iki (1799. december 13.) alkotmányt a nép 3.011,007 szavazattal; a Sénatus-consulte organique portant établissement du gouvernement impérial, du Floréal 28 de l'an XII-öt 3 572,329 szavazattal. Már I. Napoleon azt mondja (An X. floréal 20-án) a népről: «sa souveraineté ne doit connaitre d'autres limites que ses intérêts.» Az An XII-iki plebiscitum már megállapítja ennek formuláját. Napoleon Bonaparte sera-t-il consul à vie? — szól a néphez intézett kérdés. — Le peuple le veut — feleli ez. Napoleon Lajos hű követője nagy előképének s hasonlólag fogadtatja el a nép által 1852. december 20-án alkotmánytervezetét, mely neki,

ménynyé (!) tétetik. Igaz, hogy a király fel is oszlathatja a parlamentet, ha azt hiszi, hogy nem hű kifejezője a nép érzelmeinek. De ezen jogával való élés is veszélyes lehet, compromittálhatván a királyi hatalom tekintélyét, ha ugyanolyan többség kerül ki az új választásokból, mint a minő volt előbb.¹

mint tiz évre választott elnöknek, a császárságot bevezető hatalomkört adott. — L'empire est fait, monseigneur! — mondja a hercegnek egyik bizalmasa. Mire ez így felel: si *je* le voulais; mais il faut que *la France* le veuille *avant moi*. — 1869-ben pedig, már mint III. Napoleon, azt mondja egy jegyzékében: Il faut que le gouvernement dise franchement qu'il accepte toutes les réformes qui peuvent, sans désarmer le pouvoir, élargir les franchises et le contrôle du Corps Législatif, mais qu'il n'ira pas jusqu'à provoquer l'anéantissement des bases de la Constitution *qu'un plébiscite peut seul modifier*. L. Fernand Giraudeau: Napoleon III. intime. 143. és 169. l. — Mindez igen jellemző ezen uralkodó alkotmánypolitikai nézeteire. Ezért nevezte ő magát: Par la grâce Dieu et *la volonté nationale*, empereur des Français. — Különben az 1852. január 14-iki híres kiáltványa alapján közreadott alkotmány 32. czikke szerint is: Néanmoins, sera soumise au suffrage universel toute modification aux bases fondamentales de la Constitution, telles qu'elles ont été posées dans la proclamation du 2. décembre et adoptées par le peuple français. — Így bocsátja ő (az 1869. szeptember 6-iki senatus-consulte által) módosított császársági alkotmányt 1870. április 20-án plebiscitum alá, midőn is azt a nép 7.350.142 szóval, 1.538.825 ellenében elfogadja. De a nép ilyenén megszavaztatása mindig caesari jellegű, mert az uralkodó személyét helyezi előtérbe.

¹ Bernaert belga miniszerelnök, a képviselőház 1892. február 2-iki ülésén következőleg ajánlotta a referendumot: Il conviendrait d'attribuer au roi le droit de se mettre directement en rapport avec le corps électoral pour lui demander son avis. Rien, semble-t-il, de plus conforme aux véritables bases du régime représentatif. Rien aussi de plus propre à mettre le pouvoir royal mieux à même d'exercer en certains cas une action modératrice. Une nation de quelque étendu ne peut ni légiférer ni s'administrer directement, et dès lors la délégation des pouvoirs s'impose. Mais c'est toujours de la nation qu'ils émanent et s'est consacré ce principe fondamental que de permettre qu'elle puisse être consultée.

Azonban ez érvek egyike se fogadható el. Igaz, hogy a veto-joggal való élés veszélyes lehet és gyakorlatilag nem is vétetik alkalmazásba sehol, mert hisz a királynak előzőleg alkalma van tudomást szerezni a kormánya által beterjesztendő javaslatokról s már ezek pusztá benyújtása annak jele, hogy a javaslat lényegileg megnyerte beleegyezését, (a nélkül természetesen, hogy ez által a király jogköre a törvényhozásban korlátozhatnék és törvényszentesítési vagy elvetési szabadságában megköttetnék). Ebben a jogkörében ő (nem politikai, csakis erkölcsi felelősséggel) teljes szabadsággal jár el. A referendum hívei azt mondják, hogy a király szentesítési joga gyakorlásánál egyedül a nép kívánságait vegye figyelembe, ez pedig kifejeztetik végső elemzésben a szavazatra jogosult polgárok összesége által. Ez azonban a király önálló részesedésének a törvényalkotásban megtagadása, melynélfogva ő egyedül személyes belátása szerint ítéli meg a javasolt rendszabály helyességét és czélszerűségét s ha ez ítéletében irányadóul vehet valamit, ez csak a parlamenti többség kifejezett akarata lehet. A mellett, hogy az intézmény ilyformán a király szabadságát megkötné, teljesen bizonytalan lenne az, mikor használja azt tulajdonképen az uralkodó. Esetleg külbefolyásoknak (kérvényezések, a sajtó lármája, utczai tüntetések stb.) engedve határozná arra magát. És hogy a királyságnak azon igen jelentős attribútuma, mely szerint ő a pártok felett állva, azok vitáiba semmikép nem elegyedve, az állam személyi egységének kifejezője, ez által megszűnnék, csak természetes. Nem helyettesítheti ez intézmény a parlament felosztatását sem. Mert ha ellentét van a parlament is a kabinet között s az csak múltlagos, nem szükség a felosztatáshoz folyamodni, az ellentétek ki fognak egyenlítettetni, kölcsönös engedmények által, maguktól is. Ha pedig az ellentét erős, valamely lényeges pontra vonatkozik, akkor feltehető a kérdés, hogy híven képviseli-e a kamara

a nép érzelmeit s ez esetben csak a felosztatásnak lehet helye.

A referendum hívei azt mondják, hogy általa nem vezetetik be a nép közvetlen uralma az államba. Tagadhatatlan azonban, hogy két, egymással össze nem egyeztethető elv: a képviselő és a közvetlen népuralom összekapcsolását czélozzák. A modern képviselő elve az, hogy az államakarat kiképzésére a népegyetemben szétszórta levő, összefüggéstelen akarati irányok helyébe a felvilágosult öntudat s akarat helyezésére az erre legalkalmasabbak válogattassanak ki. A referendum ezzel ellentétben nem ismer semmi észszerű csoportosítást s a tömeget helyezi a választottak helyébe.

A népsouverainitás — mint Guizot mondja — a tisztán számszerű többségbe helyezi a souverainitást, a képviselői rendszer az arra képesek többségében keresi azt. De visszás dolog, hogy a képesebbek határozzanak előbb s ezt fölülvizsgálja és megdöntse a nyers tömeg ítélete; letagadása a képviselő minden jelentőségének s ebben az erkölcsi felelősségi tartalomnak. Azt mondják: igaz, hogy a nép nem képes arra, hogy mindent megítéljen, de nem kell mindent rábízni. Csakhogy lehetetlen a jó és rossz alkalmakat egymástól megkülönböztetni.

A szabadság és demokratia diadala nem a referendumban áll. Nem a képviselőnélküliség a szabadság legnagyobb foka.¹ A demokratikus szabadság megvalósítására épen a képviselő való. Mert csak általa jut kifejezésre a társadalmi és állami egység az észszerűség uralma alatt, mert «az a sokaság, mely nem vezettetik egységre, csak zavar és bonyo-

¹ La plus haute manière d'être libre, ce n'est pas d'être représenté; c'est d'être souverain en personne sur la place publique, c'est d'exécuter directement à ciel ouvert ces grands exercices politiques — mondja ellenkezőleg Dupont — White bevezetésében Stuart-Mill: Gouv. repr.-jében, XXVIII. l.

dalom s az az egység, mely nem származik a sokféleségből, zsarnokság; a képviseleti rendszernek pedig épen az a célja, hogy elejét vegye mindkettőnek.»¹

Mindenesetre egyik igen érdekes lapját fogja megjelölni az alkotmánytörténelemnek az a kísérlet, mely egy mintaszerű alkotmányos monarchia alapintézményei sorába akarta iktatni a referendumot. De se mint a királyi hatalom óhajtott megerősítési eszköze, se mint a parlamenti rendszer hiányainak megjavítója,² se mint a demokrácia kívánalma nem lehet helyén. A parlamenti rendszer hiányai nem a referendum által orvosolhatók, hanem általában a magasabb államerkölcsei elvek érvényrejutásával a képviseletben. A demokratia is megteszi a maga hódító világútját feltartóztathatlanul a nélkül, hogy szükségképen a referendumhoz vezetne. Abban a vitában pedig: hogy parlamentarismus legyen-e vagy népszavazás? az előbbi részén lesz a győzelem. Mert divatos jelszó ugyan, hogy «a képviseleti rendszer léte kockán forog», de kétségtelen, hogy e rendszer, mint a demokratikusan szabad, modern állami együttlét nélkülözhetlen eleme, előbb-utóbb minden megpróbáltatásain diadalmaskodni fog.

Dr. Balogh Arthur.

¹ Guizot: Histoire des origines du Gouvernement représentatif en Europe. 36. l.

² Sokan ez intézményt a párturalom hátrányai ellen s a kisebbségi képviselet helyettesítőjeként (melyet egy belga író «a képviseleti rendszer őszinteségé»-nek nevez) ajánlják. L. Laveleye: Le gouvernement dans la Démocratie. II 157. l.

RENAN ERNŐ.*

— Első közlemény. —

I.

A semita lélektana.

«Ha be akarunk hatni a keresztyénségbe, a judaismust kell tanulmányoznunk» — mondá Renan már a negyvenes években. Ezért az úgynevezett sémi nyelvek tanulásához fogott, melyeket a héberek, phoeniciek, a púnok, a syrok, a babyloniak és az arabok beszéltek. Alaposan belemélyedt e népek történetének, vallásának és nyelvének ismeretébe. Számos kisebb-nagyobb művében finom bonczoló elmével állítja elénk őket, s úgy találja, hogy a valláson kívül vajmi keveset köszönhet nekik az emberi művelődés. A sémi népek irodalmát szegénynek tartja, nincs egyetlen hőskölteményök, nincs egy tragédiájok. A politikában messze mögöttünk maradtak, hisz e téren az árja népek bámulatos sikert arattak, csak ők tudták úgy felfogni az egyén szabadságát, hogy vele együtt az állam eszméjét is fentartsák. Nálunk nem látni azt az egységes despotismust, mely megfojt minden egyéniséget, elvont és szívtelen szerepre kárhoztatja az egyes embert, mint az ázsiai, különösen a sémi népeknél találni. A nyugati államokban megvolt az élénk erkölcsi elem, a közjó eszméje, s az egyetemes célra való áldozatkészség. És ha olykor roppant sülyedés mutatkozott, rövid idő alatt bamu-

* V. ö. Athenaeum IV. évf. 4. sz.

latos visszahatás mentette meg a népeket. Kelet, különösen a sémi kelet, sohasem ismerte a nomád arab teljes anarchiája és a vérengző despotismus közötti középutat. A közügyek, a közjó eszméje egészen hiányzik e népeknél. Az igazi szabadság, a minőt az angol-szász népek honosítottak meg, a nagy állami szervezet, minőt a régi Róma s újabban Franciaország teremtett meg, idegen valami nekik. A régi héberek, arabok néha teljesen szabadok voltak, hogy maholnap egy új főnöknek engedelmeskedjenek, a ki tetszése szerint nyakaztatta őket. És mikor ez történt, senki sem panaszkodott jogának megsértése miatt. Dávid mint valami erélyes *conductiere* keriti hatalmába a királyságot, de a mellett igen vallásos ember, Isten szíve szerinti király. Salamon a szultánok módjára foglalja el a trónt és tartja magát rajta, de azért a legbölcsebb király. Theokratia, anarchia, despotismus, ez röviden összefoglalva a sémi politika. Míg az árja népek a politikában úgy, mint a költészet, vallás és bölcsészet terén mindig az árnyalatot, az ellentétes dolgok kiegyenlítését, a különféleiséget és változatosságot keresik; a sémi népek szervezete sivár és végzetes egyszerűség.

Mit köszönhetünk nekik a művészet és költészet terén? Ők épen nem művészek. A mi művészetünk forrása a görög földön ered. A költészet dicsőségekre írhatja fel a zsoltárokat, egyes költőink sem lehetnének nélkülök; de a mi árnyalat, a mi gyöngéd, finom és mély, az mind a mienk. A tudomány és bölcsészet kizárólagos szülőföldje szintén Görögország. Babilonnak volt ugyan tudománya, de nem volt tudományos elve: a természet törvényeinek feltétlen uralma. Egyptom ismerte a geometriát, de nem tudta megalkotni Euklides *Eleméit*. *Jób könyvében* az okok keresése csaknem istentelenségnek látszik. Az *Ecclesiastes* hiúságnak mondja a tudományt. A sémi népek bölcsesége sohasem haladta meg a példabeszédek és közmondások sorompóit. Az arabok ké-

sőbbi bölcsészete és tudománya sem arab, hanem arab nyelven író spanyolok és perzsáké. A középkori zsidó bölcsészek munkássága nem egyéb ügyes magyarázásnál.

Bár néha igen tiszták és szentek a sémi népek erkölcsi és társadalmi eszméi, például a Mózesnek tulajdonított könyvekben gyönyörű jogi eszmékre akadunk; a próféták néha ékesszóló népszónokok; moralistáik: mint Jézus Sirák fia, Hillel — magas színvonalra emelkednek, magát az evangéliumot is zsidó nyelven hirdették először; de nem tagadhatni, hogy általában durva, korlátolt, önző, száraz; rideg a sémi jellem. Vannak e fajban erős szenvedélyek, hasonlíthatatlan és önfeláldozó jellemek, de ritkán van meg az erkölcsi érzés ama finomsága, mely a germán és celta népek sajátjának látszik. A gyöngéd, mély és mélabús érzelmek, a végtelen ábrándjai, melyek hitünknek és reményünknek solid alapját képezik, csak a mi fajunk kincsei.

Az ipar és kereskedés terén nagyon le vagyunk kötelezve a sémi fajoknak. A fényűzést is tőlük tanultuk. A hangírásnak ők voltak első mesterei. Nélkülök ki tudja meddig küzdött volna az emberiség a nehézkes hieroglyphákkal.

Legtöbbet mégis a vallás terén köszönhet nekik a művelt világ. Ők az egy Isten tanának apostolai. Ledöntötték a régi mythos oltárait, mikor azok amúgy is omladozóban valának és Istent meg vallást adtak a művelt emberiségnek. Az ő korlátolt formalismusuk, kizáró és gyűlölködő fanatismusuk nem tudta megakadályozni, hogy a zsidó Isten a művelt népek Istene legyen. Igaz, hogy Jézus tetemesen átalakít, a zsidó korlátoltságtól megszabadítá az egy Isten tanát, a görög és római civilisatio pedig sok melegséggel, bensőséggel, gyöngéd és édes érzelmekkel egészítette ki, úgy hogy Jézus religiója az emberiség örök vallása lőn.

Ez rövid kivonatban Renan fogalma a sémi jellemről, mely azonban sokszor téves és helytelen. Hogy megértsük

Renan és mások kifogásait, hogy világos legyen előttünk az idealreal idők második felétől uralkodó antisemitismus igazi oka, hozzá kell fognunk a tények magyarázatához. Hogy egyszerre mindent megértsünk, tudnunk kell, hogy a sémi népek összes érzése és gondolkodása kiválóan összefoglaló, vagyis idealisabbak, mint a föld bármely népei. Épen nagy összefoglaló elméjüknek köszönhetik, hogy már akkor rájöttek az egy Isten tanára, mikor a többi népek még a sok istenséggel vajudtak. Igaz, hogy a realismus idején sokszor visszaestek a régi melegebb, bensőbb, közvetlenebb, gyöngédebb, édesebb és érzékibb polytheismusba; de az idealismus megjelentével voltak prófétáik, a kik mint az egy Isten követői visszatéríték őket. De az ő száraz, rideg, rationalis egy Isten tanukat sokáig nem tudta elfogadni az emberiség, melynek realisabb természete nem sajátíthatta el a minden bensőség nélküli doctrinát. Ezt a zsidó Jézusnak köszönhetjük, a ki mint az idealrealismus mysticus fia bensőbbé, melegebbé tette, és a mit ő nem tudott megtenni, megtette a görög és római művelt világ. Ezért van annyi bájos vonás a keresztyénségben, a bosszúálló rideg és fönséges Jehova helyét az Atya-, Fiú és Szentlélek Isten foglalta el, Jézus maga az Isten fia lőn, a Boldogságos Szűz, az Isten anyja boldogító alakja, és a Szentek gyönyörű legendái, a tömérdek ünnepélyes és vonzó szertartás mind fölemelte, megvigasztalta a népek édes realismusát. Így átalakítva lehetett azután a nyugoti népek kétezer éves vallása a keresztyénség.

Ez az összefoglaló érzés, gondolkodás magyarázza meg a sémi, különösen a héber jellemet. Megértjük, hogy a realista Renan ridegnek, sivárnak, száraznak, egyszerűnek találja őket, nincs meg bennök a sokoldalúság, hiányzik a vonzó árnyalat, a bájos gyöngédség, lekötelező finomság, könyörülő részvét. Igaz, hogy a realismus idején nekik is simulniok kell, különben összetiporná őket az eszme, azért végtelenül érzékiek,

önzők, kapzsiak lesznek, másrészt senki sem szeret annyira élvezni, szórakozni a realismus idején mint épen a sémi; pazar fényt üzni, ünnepegni, a zenében határtalanul gyönyörködni és elmerülni szintén meg van náluk. Sehol sem tartanak annyi jubilaumot, bankettet, jout, zenélő, szavaló estélyt, mint a mi zsidóinknál. A sémi a legegyszerűbb logikájú faj. Míg a mi realismusunk figyelembe veszi a legkülönbefőbb szempontokat, a sémi még a realismus idején is alig tudja több oldalról tekinteni a kérdést, nagy részök teljesen belemerül az anyagi és érzéki dolgokba s bennök mindenekelőtt csak magát látja. Kivált a sémi nő a realismus idején sokszor fekevesztett individuummá válik.

Ez az összefoglaló tehetség magyarázza meg, hogy míg az idealismus alatt és az idealrealismus első felében könnyebben érintkezik a sémi és árja faj, mert összebb hozza őket az uralkodó idealis irány, addig az idealrealismus második felében és a realismus alatt tolakodónak, egyoldalúnak, önzőnek, kapzsinak és romlотноak tekinti az árja faj. Mikor annyira érezzük az eltérő szokások, erkölcsök, jellemek elidegenítő voltát, leginkább kell éreznünk a sémi jellem összefoglaló, kizárólagos és logikus modorát. A tolakodás oka nem egyéb, mint az egyenes gondolkodás, szigorú logika és rideg következetesség nyilvánulása a gyakorlati életben. A sémi az egy igazság, a föltétlen igazság uralma alatt nem képes megérteni, hogy midőn kívánságát nem teljesítjük, egészen más ki nem fejezett okok vezérelhetnek. Feltétlen logikája új meg új fellépésre kényszeríti őt, melyeket mi kiállhatatlannak tekintünk. Egyoldalú és egyenes gondolkodása sérti a mi kitérő és több oldalú felfogásunkat. Ezért nagyon ritka az igazi barátság a sémi és árja között, hisz nem érthetik egymást.

A sémi faj összefoglaló gondolkozása teszi érthetővé azt is, miért lépnek a mi zsidóink például a sajtó, a bank-

ügy, a kereskedés, a nagy ipar, a vállalkozás szolgálatába. Nálunk még a hordárok nagy száma is közülök kerül. Mind e pályákon jobban érvényesülhet összefoglaló képességek, mint más téren. Sőt a művészettől sem idegenek, kivált az idealisabb művészet nagyobb alkotó tehetségeket is tud felmutatni; a realismus idején előkelő virtuózok, tehetséges mesterek.

Renan magukat a tényeket is meghamisítja, mikor megtagadja tőlük a tudományt és bölcsészetet. A tudománynak tömérdek munkása volt és van a sémieek között. Nincs oly ága a tudománynak, melyet nem művelnének; de mégis legjobban szeretik az oly tudományokat, melyek nagy anyagi előnyökkel járnak, mint az orvosi, jogi, technikai tudományok. Valamikor a zsidók valának a művelt világ orvosai, ma e mellett tömérdek a zsidó jogász és építész. A philosophiát mindig nagyon szerették. Kivált az idealista bölcsészeti művelői között számos semita volt és van. A IX. és X. században a spanyol arabok roppant sokat tettek a tudományok fejlesztésére, az idealismus megjelenésével a XI. században pedig eszményi irányban művelték a bölcsészetet. Századunk harminczas, negyvenes éveiben számtalan zsidó csatlakozott az idealis bölcsészethez. Szóval a sémi kiválóan eszményi faj. Ezen eszményi vagyis összefoglaló képesség tárja fel előttünk politikai életének titkát. Mindenütt egységre és a központi hatalom támogatására törekszik. Egyszerű és rideg logikája a hitközségben épen úgy követeli az egységet, mint az államban: nem tűri az árnyalatot, az eltérő vonásokat; kiátkozza a bölcselkedő Spinozát épen úgy, mint a felekezet más makacs és nyakas tagjait. Ez összefoglaló gondolkodás teszi érthetővé a sémi faj bámulatos összetartását, kitünőbb tagjainak határtalan magasztalását. Azért az úgynevezett tárgyilagosságontra a sémi képes legkevésbé. A mi más szóval annyit jelent, hogy a semita legkevésbé realis. Mert tulajdonképpen nincs se subjectiv, se objectiv álláspont. Az ember tudniillik

nem vetközhetik ki önmagából. Azért, ha mégis megtartjuk a kifejezést, minden álláspont alanyi, vagyis ha idealista vagyok, a köz, az egyetemes szempontjából indulok ki; ha pedig realista, akkor az adott helyzethől, azaz — hogy Renan kedvencz szavával éljek — tekintetbe veszem az árnyalatot, figyelemmel kísérem a részleteket, a magam és enyéim érdekeit; más szóval az egyes ember felfogása és cselekvése mindig szervezetének és az eszmének egymáshoz való viszonyából ered.

Mint Renan nézeteinek kivonataiból láttuk, nem egy hibát követ el a fogalmak tisztasága ellen. Ilyen például az a kifejezése, hogy a sémi faj képzelőtehetsége szegény és *realista*. Ez persze nagy fogalomzavar, mert éppen a realista képzelőtehetsége gazdag. A realis művész színdús és változatos, míg az eszményi képzelődése magasba hat, fenséges, de éppen nem gazdag. Egy erősen idealista költőnek nem nehéz összegyűjteni képeit, hasonlatait. Az idealrealista már sokkal dúsabb, gazdagabb. Azért a sémi nyelvek sem dicsekedhetnek a képek sokoldalúságával, nem hatotta át őket a realismus, mint Séailles gondolja, hanem «a külső világ visszaverődésének egy neme». Hibás ama nézet is, hogy a sivatag monotheista. Nem lehet tagadni, hogy a sémi fajok szívesen tartózkodnak a sivatagban, de nem azért, mintha a sivatag volna monotheista, hanem mivel a realisabb népek kiszorítják őket. Valamint az oly eszményibb természetű emberek, a kik nem igen tudnak simulni az eszme változásaihoz, nem képesek sokáig viselni a lélek háborúját, úgy az ily népek országai sem állják ki a realisabb nemzetek támadását. Éppen a túlságos theokratikus és zsarnoki egység, melyre szellemök viszi, ragadja őket, lesz oka pusztulásuknak. Könnyen belé-
esnek az anarchiába. Országuk csak úgy lehet tartós, ha kívül esik a realisabb nemzetek körén. Például ilyenek voltak a zsidók a Földközi tenger keleti részén, ilyenek a púnok

Afrika északi partjain, most az arabok, kiknek Ázsia és Afrika sivatagjai és barbár népei közt van a tanyájok; de mihelyt az árja beteszi lábát Afrika valamely részébe, fokonkint enyészik az arab.

Renan nem igen tartja sémitáknak a zsidókat; tagadja a zsidó faj létét is. Az izraeliták látszatos eltéréseit szerinte eléggé megmagyarázza elszigeteltetésök, a rokonok közötti házasságuk, a ghe ttóban való életük. Mindez keveset magyaráz. Itt is első kérdés: Miért kerültek a ghe ttóba? Nem a ghe tto idézte elő a zsidók jellemvonásait, hanem a jellemvonások a ghe ttót és az elszigeteltetést. A mi a testi különbséget, a külső eltérést illeti, csak annyit mondhatok, hogy még nem érintkeztem izraelita emberrel, hogy első tekintetre föl nem ismertem volna. Abban is téved Renan, hogy ma csak az izlam a sémiség képviselője; a héber is sémi, noha az árja civilisatióban él és tehetséges munkása a nyugoti műveltségnek. Sőt nézetem szerint nagy szerepe van haladásunkban. A realismus idején ugyan ő is csak olyan romlott, sőt talán még romlottabb mint árja társai; nála is hiányzik az erkölcsi érzés, de gondolkodásánál és helyzeténél fogva kényszerítve van rá, hogy az eszményibb nézetek apostola legyen. Például a zsidó hirlapírók és tudósok ma egész nyugaton a liberalismus hirnökei, a szabadság apostolai. A nyugati civilisatio nem változtathatja meg őket, összefoglaló idealis érzésök, gondolkodásuk még a realismus idején is nagyobb, mint a mienk, nem tudnak oly melegek, bensők, közvetlenek, gyöngédek lenni, mint mi vagyunk. Nincs közöttük annyi lágy pietista és félhomályos mystikus, mint a mi sorainkban, csak az önzésben és érzékiségben, az élvezetben és szórakozásban érnek el vagy múlnak felül bennünket. Összefoglaló tehetségek mellett bizonyít az is, hogy fölfedezésemet épen zsidó társaim kezdték legelőször átérteni; míg legkitünőbb realista tudósaink megdöbbenve és felháborodva állanak meg előtte,

s mivel nincs hozzávaló eszköz, egyszerűen tagadják a tan igazságát, de szóba sem állanak velem.

Renan tévedése, hogy csak az izlamot tekinti a sémiség képviselőjének. Nem tagadhatom, hogy a vallás módosítólag hat a népek életére; de még kevésbbé azt, hogy a népek módosítják, átalakítják a vallást. A perzsák például mint árja faj, realistább lévén az araboknál, fölvette a hagyományt is tanai közé, s ezzel többoldalúvá tette a rideg idealista vallást; mi elfogadtuk a judaismust, de költőibbé, kedvesebbé, bájosabbá, szóval realisabbá, érzékelhetőbbé változtattuk. De Renan ama reménye, hogy jövőre is az árnyalatot, a finomságot és a viszonylagost tesszük a dogmatizmus és a feltétlen helyébe: aligha fog teljesedni. Hisz minden haladás e két eszmének közeledését idézi elő. A sokistenség volt a legnagyobb relativizmus, csupa árnyalat, finomság, kedvesség, gyöngédség, s elfordultunk tőle, hogy az egyistenség ridegebb, eszményibb tanát sajátítsuk el. A középkori keresztyénség realis, költői tulajdonait ismét a protestantizmus nyirbálta meg; a múlt és a jelen század idealizmusa szintén kevesbítette az árnyalatok számát és több általánost, egyetemeset és föltétlent honosított meg az emberiségben, a most már pirkadó idealizmus romboló hatását ugyan biztosan meg nem mérhetné; de hogy nagy lesz, magából az erkölcsi világ törvényeinek fölfedezéséből legyen szabad sejtenem.

Minél több idealis elem olvad belé a realizmusba, annál jobban megbomlanak az osztály-, törzs- és fajkülönbségek, a sémi, turáni és más fajok közelebb jutnak az árjához és könnyebben beléje olvadnak. Lassankint enyhül az a roppant eltérés, a mi a fehér és sárga faj közt most fenforog s évezredek mulva bekövetkezik *az egy akol és egy pásztor* időszaka, mely hihetőleg az emberiség pusztulásával fog járni.

II.

A szellem önkénytelen élete. A nyelv és a religiók.

Az idealismus összefoglaló érzése, gondolkodása szüli a bölcsészeti világnézetet, mely azt hiszi, hogy hajthatatlan erélyével át tudja alakítani s megneemesíteni a világot. Ilyen volt az emberiség 600, 400, 150 körül Krisztus előtt; 200, 600, 1000, 1500, 1730, 1820 körül Krisztus után. Ez a világnézet túlnyomó a haladás hullámának első felében, de mindig fogyóban, apadóban van. Már korán föllépnek egyesek, a kik megtámadják, ostorozzák, kigúnyolják ezt a merész felfogást. Ilyen gondolkodó volt az ifjú Renan is, a ki már a negyvenes években önhitt egyoldalúságnak, a száraz racionalismus gőgjének tartotta e nézetet. Az emberiség haladását szerinte nem a gondolkodó ész bonczolása és tervszerű alkotásai eszközlik, hanem a szellem spontan, önkénytelen működése. Az alanyi lélektan nemcsak nagyon általános, hanem az emberiség lélektanát, a szellem haladásában nyilvánuló s élő történelmet sem ismeri — mondja Séailles. Mit sem tud a kezdetleges emberről, a hős korról, mikor a nagy fajok az egészen spontan genie lendületében a késő nemzedék értelmi és erkölcsi fensőségét készíték elő. Az idealista valóban nem sokat foglalkozik az ős időkkel. Tekintete a jövőre irányul. Jobbá, erkölcsösebbé, nemesebbé akarja változtatni gyermekeit és unokáit, új magasztosabb érzést, gondolkodást akar beléjük oltani, így nyilvánvaló, hogy keveset törődik az ős emberrel, mythosával és nyelvével. Mikor megvetéssel tekintünk a vallás érzéki, alaki sajátságaira, mikor észszerűbbé óhajtjuk tenni, az érthetetlen hitágazatoktól és a fitymált szertartásoktól akarjuk megtisztítani: nem gyönyörködhetünk az ős árjak és turániak vallásos regéiben, ízetlen.

bar meleg szertartásaiban. Ugyanezt mondhatni a nyelvről és az emberi nem minden alkotásáról. Az idealistának lapos, köznapi, utczaí, paraszti, szegény a realismus nyelve, szebbé, nemesebbé, tisztábbá akarja tenni, lelkesedik a purismus és a neologióért, kiveti az idegen hangzású szókat s újakat farag helyökbe s mivel sikert arat működése, hiszi, hogy az ember maga öntudatosan csinálta a nyelvet, vagy ha Isten adta, az ember önkényesen módosított rajta. átalakította ízlése és tetszése szerint.

De halványan kezd jelentkezni a realismus és az ember lassankint elveszti hitét a maga teremti erejében. Mutatkozik a történeti világnézet, mely tagadja az ember öntudatosan alkotó képességét s a szükségyszerű fejlődés tanát hirdeti az erkölcsi aesthetikai és szellemi élet minden ágában. Eszükségyszerűség apostola Renan már a negyvenes években. Természetes, hogy eleinte csekély a sikere. A realisabb lelkek és a fogékonyabb ifjúság itt-ott kezd érteni, a tudósok nagy része azonban bosszankodva olvassa. De már nem állíthatni meg az idő kerekét, az emberek az eszme hatása alatt más-kép kezdenek látni s tíz-tizenöt év múlva Renan a művelt világ ünnepelt hőse, a ki ellen ezren meg ezren tiltakoznak. íme, hogy százezrek csodálattal kísérik működését, a ki legtöbbször a nyelvet, a vallást és irodalmat teszi vizsgálódása tárgyává, de a lét más nagy kérdéseitől sem idegen.

Mégis azt véli, hogy a nyelv és a vallás az emberi szellem legmutatósb alkotásai, melyeket «a spontán és együttesen működő emberi tehetségek teremtenek». Szerinte az összehasonlító nyelvészetnek köszönhetni, hogy megszűnt a bölcsészek elvont speculatiójának ama felfogása a nyelv eredetéről, mely a thesist, az emberi alkotást és a physist, a természeti származást, egymással ellentétbe helyezte. «A nyelv — mondja Renan — az embernek és a benne rejlő erőknek munkája, másrészt hiányzik belőle minden megfontolt, mes-

terségesen összeállított, épen úgy, mint az emberi szellemben» «Az öntudat spontan műveinek igazi szerzője az emberi természet, vagy ha jobban szeretik, a természet fensőbb oka. E határon közönyös vajjon az Istennek tulajdonítjuk-e az okságot, vagy az embernek. A spontan egyszerre isteni és emberi. Az idealrealis Renannak tetszett ez a szellemes magyarázat, melylyel 1870 körül egy másik nézet versenyzett s talán jobban megfelelt a gyarapodó realismusnak. E nézet egyszerűen terméknek, az ember ajkain élő független terméknek hirdette a nyelveket, melyek épen úgy küzdenek létökért, mint az állatok és növények. Ha pedig beköszönt az idealismus, elismerjük ugyan az emberi szellem öntudatlan munkásságát, de azt is valljuk, hogy öntudatosan változtatott a nyelven, hogy nemcsak physis, hanem thesis is a nyelv, vagyis spontan és öntudatos alkotása az embernek, minő a társadalmi élet minden tüneménye.

Noha Renan realisabb volt, mint a negyvenes és ötvenes években a legtöbb kortársa; de még tudott összefoglalni, gondolkodását egységre vinni vissza, s nem tudta elhinni, hogy habár idáig spontán, önkénytelen működött is az emberi szellem, ezután ne öntudatosan, megfontolva haladjon előre, hogy ne az analysis, a bonczolás és reflexio kora váltsa fel az ösztön és synthesis korát, hogy bár nem volt igaza a XIII. század bölcsészeti világnézetének a multa nézve, igaza lesz a jövőre nézve, hogy mindig többet várhatunk ezután a kritikától és az észről. E felfogás helytelenségét Séailles abból származtatja, hogy Renan nem vette figyelembe az egyéni lélektant, hanem csak a történeti, a népek lélektanát; mert ha önmagát vizsgálta volna, nem lesz annyira határozatlan és száraz a spontan élet törvényeinek s a jellemző képek szerkesztésmódjának előadásában. Kétségkívül felismerte volna önmagában azt a spontan inspiratiót, mely az első emberek szellemében a mythosokat és legendákat teremtetten, s nem

szorult volna rá, hogy a XIII. század hibáját félig-meddig igénybe vegye. Mindez onnét származik, mert csak a múlt idők, az elporladt ősök lélektanát vizsgálta s így kívülről nézte a lelki élet jelenségeit. Séailles e magyarázata nem deríti fel Renan felfogásának okát. Sőt egyenesen azt kell mondanom, hogy Renan nagyon vizsgálta önmagát, s mivel még annyi összefoglaló elem volt bensejében, nem tudta elképzelni, hogy ezután nem a megfontolás és elemző emberi ész lesz az irányadó a szellemi, erkölcsi és esztetikai élet minden ágában. Pedig az emberi természet nem változik, halad a maga útján. Fölfedezésem elterjedése után sem lesz más a világ sora. Kitűnő tudósok nagy gondnal, de biztosan meg fogják állapítani, hogy az idealismus vagy realismus melyik pontjára értünk el és nem lesz módunkban útunkat akár siettetni, akár lassítani, annál kevésbé a rendes ösvényről fajunkat letéríteni. Nagyjából vizsgálva, legyen szabad odavetőleg mondanom, hogy a most folyó 1895-ik év 1817-nek felel meg. Az emberiség mostani érzése, gondolkodása nagyon közel áll 1817-éhez, mikor a protestantismus háromszáz éves születésnapját ünnepelték. Én persze csak a nagyobb vonásokból állítottam fel ezt a nézetet, de gondos, részletező tudósok főleg a legapróbb nyelvi, irodalmi, művészeti, erkölcsi, politikai, vallási stb. jellemző vonásokat keresik össze és ezekből kísérlik meg az időpont szigorúbb meghatározását.

«A mythologia — mondja Renan — a második nyelv, mely mint az első, a természet visszhangjából született s épen oly kevésbé fér hozzá az analysis, mint az elsőhöz . . . Okoskodás helyett megtaláljuk benne az egyszerű, naív, gyermeki, egészen érzéki s mindamellettel teljesen isteni élet érzését, minő az első ind-hellen fajoké volt. Csak egy költőietlen, sivár lélek nem tudná felfogni azt az elragadó mámort, melyet e fajok egy-egy tagja a természettel és magával szemben érzett.» A kezdetleges ember istenei nem voltak egyebek, mint a ter-

mészetébresztette megindító benyomások, öröm és bánat, csodálat és rémület, s midőn nevet adott neki az ember, a személyesítő jelezések istenekké váltak. «A fogalom cselekvénynyé változott. Minden gondolat egy kis mese, minden benyomás a mindenség egy jelenete lőn. E régi mesék jelentésének igazi kulcsa a nyelv tanulmányozása. Ama sarktétel, melyet Burnouf szeretett ismételni: *nomina numina*, maga az igazság.» Renan felfogása egy kissé egyoldalúnak látszik, nagyon is ki akarta emelni a nyelv és a mythologia rokonságát; tény, hogy a nevek eredetének megfejtésével a mythologia számos része világosabb, érthetőbb lett a magyarázó előtt. Hihető, hogy mind a nyelv, mind a mythos keletkezése, első hajtása egy időre esik, s csak későbbi fejlődésükben váltak el egymástól.

Renan különbséget szeret tenni a hitrege és a legenda között. Ez az ember spontan művészetének későbbi alkotása. Az előbbi tiszta feltalálás, a legendában a való keveredik össze a képzelődéssel; a kiinduló pont való tény, egy hős élete, képe, mely tovább él és megszépül, kikerekedik s legendává lesz. Strauss például nagyon tévedett, mikor Jézus csodálatos legendáját, az evangelium gyönyörű elbeszéléseit, mythosoknak tekintette, kiben a látnokok jövőndölései, a Megváltó eszményi alakjának vonásai valósultak. Mert ha kitöröljük Jézus történeti személyét, ha elhanyagoljuk azt az erkölcsi varázst, mely feléje fordította a lelkeket, mély űrt hagyunk az ő helyén.

Érdekes Renan rokonszenve assisi szent Ferencz iránt. Valami édes és naiv varázs van e szent életében. Jézus bájos szeretete tölti el egész belsejét, *az isteni szeretetet örök mámorában* él, Renan azt hiszi, hogy abban a lelki állapotban folynak napjai, melyben az első képek, a nyelv és mythologia alapjául szolgáló képek támadnak. Bájos gyermekes naivsága például egy téli éjszakán bemegy a kertbe, embereket csinál a hóból, mondogatván magában: «Ez a nagy a feleséged, ez

a kettő a fiad, ez a kettő a leányod, ez a másik kettő pedig a szolgád és szolgálód. Siess, öltöztess fel őket, mert elvesznek a hidegtől. De ha annyi gondot okoz neked, elégedjél meg az Úr szolgálatával». Semmi se közönséges neki. Gyöngéd realista, a ki semmit sem vet meg, mindenben örömet találja s mindent meg tud könyezni, koldusok, megtérő betyárok, bűnbánó asszonyok s a szív betegei, a kik Jézus köré gyülekeztek, nála is megjelentek, és midőn életével egy gyönyörű költeményt szerzett, melyet nem lehetett hidegen bensőség nélkül megírni, egyike lőn az olasz művészet nagy inspiratorainak. Assisi szent Ferencz célja volt a keresztyén ideált megvalósítani s megmutatni, mi lehet a hegyi beszédből, ha betű szerint az élet törvényének tekintjük. Nem kevesebbről, mint az evangelium visszaállításáról, a világ általános reformjáról volt szó. Renan e csodáló magasztalása, finom dicsérete némileg érthető, ha az időpontot tekintjük, melyben assisi szent Ferencz élt és működött. Ezerkétszáz nagyjából megfelel 1845-nek, mikor Renan is édes, odaadó vallásos érzéssel volt eltelve. Költői lelke fel tudta fogni, át tudta érezni azt a bájos, gyöngéd szerelmet, mely a szentet hevíté. Renan abban sem igen tévedett, hogy annyira Krisztushoz hasonlónak rajzolta, mert assisi szent Ferencz nagyon közel élt az ideálreál deléhez, mikor Jézus született. Augustus császár kora nagyon megfelel II. Frigyes császárénak. Előtte úgy rémlik, mintha szent Ferenczben több eszményi elemet látnék. Krisztus naivsága, bájos realismusa azonban komolyabb, tiszteletreméltóbb, istenibb, mint szent Ferenczé. De mindkettő realista, a mennyire a kor erős ideálreál szelleme engedé, mindketten befelé mentek az erősödő realis érzésbe, gondolkodásba, azért mindketten hódítottak s assisi szent Ferencz a XVI. század első negyedéig nemcsak a népet igézte meg, hanem a művészeket is ihletre ragadta. A XVI. század idealismusa már tetemesen megapasztotta tisztelőinek

számát. Az eszményi napok rationalis gondolkodása nem kedvezett a szent férfiú szerető szívének, megvetéssel néztek reá épen úgy, mint tudatlan szerzetére. Mikor pedig bekövetkezett az idealrealismus 1570 körül, mindenfelé a tanult és orthodox szellemű jezsuitákat karolja fel a művelt katolikus világ. A XVIII. század idealismusa hasonló megvetéssel kísérte a szegény *barátok* munkásságát, épen úgy, mint a XIX-iké. Mindamellett napjainkig fenmaradtak s mint hitoktatók, gyón-tatók és a lelkészek kisegítői nem csekély szolgálatot tesznek a híveknek és a papságnak.

Bodnár Zsigmond.

AZ AESTHETIKA ELVEI A POSITIVISMUS SZEMPONTJÁBÓL.

— Első közlemény. —

Ha különben sem túlgazdag, aesthetikai irodalmunk terén széttekint, a figyelmes és elfogulatlan észlelőnek csakhamar feltűnik egy bizonyos chablonszerű vonás, bizonyos conventionalis eszmék s fogalmak folytonos felszínre kerülése, melyek egyhangúságukkal fárasztanak s a tanulni vágyót kielégítetlen hagyják. Aesthetikusaink, a helyett hogy alapos philosophikus kutatással a dolgok mélyére hatolva, a művészi termelés feltételeit, czélját és rendeltetését általános emberi szempontból tisztázni iparkodnának, felületes ismeretekkel, névszerint: «A művészet öncél»-féle elv keretében a régi ütött-kopott aristotelesi definitiókkal s felosztásokkal elégsznek meg. Legfőlebb a nép-nemzetiesség szűk látókörű általánosságaig emelkednek és sejtelemmel sem látszanak bírni arról, hogy az aesthetikai productio törvényei általános s örök érvényűek, hogy az emberi természet legmélyén, biologikus és morális szervezetünk constitutiójában rejlenek, hogy következőleg a művészi, és in specie a költői, functiókat szűk népnemzeti korlátok közé szorítani egyértelmű azoknak szükségképeni elsekélyesítésével, az irodalom elposványosodásával.

Tudvalevő, hogy előkelő s tisztelretreméltó íróink, kétségkívül jóhiszeműleg, ajánlották az úgynevezett nemzeties irányt, nemcsak, hanem koruk — s az akkori szükségletek — intő szavára hallgatva, ez irányban érvényesítették tehetségeiket,

kétségbevonhatlan előnyére irodalmunknak. De e metaphysikai izű elvnek bizonyára ők sem akartak abszolút érvényt tulajdonítani, sem örök időkre megállapítani irodalmunk fejlődésének irányát, mintegy ultima Thule-jét, mint ezt manapság kathedráról s tankönyvekben sokan hirdetik.

De ha e tanácsot csak relativ értelemben kell vennünk, a mint nem is lehet máskép (egy nagy philosophus mondogta, hogy egyetlen abszolút szabály van, s ez az: hogy minden relativ), akkor egy elodázhatlan kötelesség hárul ránk, az, hogy tisztába hozzuk ama magasabb philosophiai elveket, melyek a művészi productumok létrehozása körül érvényesülnek. Mert hogy ilyeneknek létezniök kell, nyilvánvaló; hiszen különben, hogyan gyönyörködhetnénk a legkülönbözőbb korok és nemzetek termelte remek művekben, hogyan vonhattunk volna el ezekből szerkesztési szabályokat, hogyan képezhetné ezek utánzása egyik főmotivumát a művészi tevékenységnek?

A nemzeti esemény- és létkörbe való önkénytes bezárkózás még egy más szembetűnő hátránnyal is jár. Az Emberiség különböző korszakainak küzdelmei, eszmemozgalmai, nagy eseményei és nagy emberei önként kínálkoznak tárgyaiul a művészi és költői tevékenységnek, még pedig általános érdekű tárgyakul, és mért szorítkoznánk exclusive a — bennünket kétségkívül első sorban érdeklő — nemzeti történelemre s közéletre? Alig szenved tehát ellenmondást az az állításunk, hogy a nemzeties irány legfőlebb csak az előadási módra, a nyelvezetre s a styldre vonatkozhatik s ezekre nézve bír létjogosultsággal, nem pedig a tárgyak kizárólagos választására, s épen nem egyértelmű az Emberiség általános fejlődése alól való jogosulatlan, szűk látkörű s előbb-utóbb a művészi termelés elsekélyesedését eredményező elzárkózással.

Nem is lehet kérdés, hogy közönségünkben megvan-e az általános emberi témák iránti érzék s érdeklődés. Igaz, hogy

még nagy tért foglal el szépirodalmunkban a régi nemzeties chablonok szerint való productio. De ki tagadhatná, hogy közönségünk lázas — szinte beteges — mohósággal kapkodja a külföldi irodalom, különösen a regényirodalom silány termékeit. Mi jelentősége van e tüneménynek, ha nem az, hogy a nagy garral hirdetett exclusivitáson hatalmas rés üttetett s közönségünket az ilyenfajta korlátolt doctrinákkal kielégíteni többé nem lehet. Az sem áll, hogy irodalmunkban általános emberi érdekű szépmű succès-re nem számíthat. Elég Madách *Ember tragédiájára* hivatkozni, mely igazán páratlan sikert ért el. Pedig ebben semmi legcsekélyebb nemzeti vonás sem észlelhető a nyelven kívül. Általános emberi problémát fejtet abstract philosophiai modorban s fogalomkörben. Mellesleg mondva, elég eklatánsan meghazudtolja e mű azok diagnózisát, kik a magyartól elvitatnak minden philosophiai arravalóságot, s arra akarnák kárhoztatni, hogy művészi élvezet tárgyában holmi népies zöngeményekkel érje be az idők beteljesedéseig. Hogy még egy példát idézzek a képzőművészetek köréből: Munkácsy hazai tárgyú történelmi s genre-festményei mellett nem kevésbbé hatásosak általános tárgyú alkotásai, minők Krisztusképei, Milton-ja stb.

Eszünk ágában sincs, hogy elvitassuk a nemzeties irány nagy érdemeit a multban. Köztudomású dolog, hogy a hazai költészet a mult század vége, de legkivált a negyvenes évek óta a nemzeti eszme, azaz a tágabb értelemben vett politika szolgálatában állott s nagy szerepet vitt a magyar nemzet aspirációinak megvalósításában, veszélyben forgott nemzeti egyéniségének, souverainitásának visszahódításában, s e czímen elévülhetlen érdemeket szerzett. De ki tagadhatná másrészt, hogy ez a hivatása a hazai költészetnek egy negyedszázad óta — legalább egyelőre — megszűnt. S e körülmény meg is látszik a hazai szépirodalom iránytalanságán.

Elérkezettnek látjuk azért a pillanatot, hogy a művé-

szetek belső természetéről, általános nemesítő s nevelő hatásáról, igazi rendeltetéséről, feladatairól és céljairól helyesebb elvek kapjanak lábra. Hogy közönségünk az analytikus, szájbárágó methodus félretételével egyszer synthetikus, általános és eszme-suggestív módszer keretében ismerkedjék meg az aesthetika elveivel. E szempont vezérelte e sorok íróját, midőn századunk s minden idők egyik legnagyobb elméjének, Comte Ágostnak ez eszmekörre vonatkozó fejtegetéseit¹ átdolgozta s a következőkben a magyar olvasóközönség elé terjeszti. És most egyéb bevezetés nélkül neki engedjük át a szót.

I. A művészet általános theoriája és felosztása.

A művészet mindig a létező dolgok idealizált utánzásából s repraesentatiójából áll, a mely utánzó alakításnak célja nem más, mint tökéletesedési ösztönünk kimívelése. A művészet tere tehát ép oly terjedelmes, mint akár a tudományé. Mindegyikök, a saját módja szerint, felöli az összes valóságot, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi megismerni iparkodik azt, az első pedig szépíteni. Mind a kettőben a contemplatio ugyanazt a természetes folyamatot követi, t. i. a legegyszerűbb s a legmaterialisabb elmélkedésen kezd s fokozatosan a complicáltabbakhoz s az emberi rendet jobban megközelítőkhöz emelkedik, mely haladás különben egy általános gondolkodási törvénynek felel meg. Annak a törvénynek, mely a tudományok hierarchiáját a fokozatos complicatio elvére alapítja, s a hét alaptudomány bázisául a matematikát s betetőzéseül a morált tűzi ki. Ilyenformán az *igaznak* és *jónak* nagy lépcsőzete, melyet a tudomány, illetőleg a poli-

¹ Discours sur l'Ensemble du Positivisme. IV-e Partie : Aptitude esthétique du Positivisme. In *Politique Positive*. T. I.

tika ismertet meg velünk, még a *szép* hierarchiájával is egybeesik, s ilyképen a legteljesebb harmónia létesül az emberiség három nagy alkotása: a philosophia, a tágabb értelemben vett politika s a művészet között.

Nem lehet tagadni ugyanis, hogy a szervetlen természet s különösen az égi testek látványa tárja fel előttünk legelsőbben a szépség, a szabályosság s a nagyság jellegeit, a melyek itt egyszerűbben nyilatkoznak s könnyebben felfoghatók, mint a szövevényesebb s kevésbé szabályos tűneményekben. A szépség magasabb lépcsőfokozatait alig is bírná élvezni az, a ki annak kezdetleges megnyilatkozásai iránt érzékkel nem bír. Ámde ha igaz az, hogy a tudományok philosophiája a szervetlen világ tanulmányát csak mintegy nélkülözhetlen előkészület gyanánt tekinti, a melyből az emberiség magasabb szempontjára emelkedik: a költészetnek még sokkal több oka volna arra, hogy ez eljárást kövesse. Ez a tendentia másfelől jóval kifejezettebb a művészetben mint a politikában (ezt oly értelemben véve, hogy az a dolgok s az ember tökéletesítését célzó általános műveletek összege); mert ez utóbbi, miután sokáig a materialis tökéletesítés terén késedelmezett, még a physikai és értelmi jobbítás terén is soká állapodik meg, mielőtt tulajdonképeni célja: a moralis tökéletesítés felé emelkedhetnék. A poesis ellenkezőleg sokkal hamarabb oszon át e három alsóbb fokozaton s kevesebb erőlködéssel emelkedik a moralis szépség contemplatioja felé.

Az előbbiekből világos, hogy a költészet tulajdonképeni tere: az érzelem. Ebben leli föl úgy eszközeit, mint célját. Az emberi lét valamennyi tűneményei között az érzelmek leginkább módosulásnak alávetettek s épen azért legjobban idealizálhatók, csak úgy mint legtökéletesebíthetők. (Tudnivaló, hogy egy általános positiv törvény értelmében a magasabb fokú complicatio egyfelől tökéletlenséget, másfelől módosul-

hatást implicál.) Ámde a *kifejezés*, ha mindjárt tökéletlen is, kell hogy nagy mértékben visszahasson olyan functiókra, melyek természetüknél fogva kifelé terjeszkedni iparkodnak. Ha tehát egyfelől a kifejezés hatékonyságát a gondolatok terén felismertük, önként kínálkozik a föltevés, hogy az érzelmek tekintetében még sokkal fejlesztőbb hatású a kifejezés már csak azért is, mert ez utóbbiak a manifestációra alkalmasabbak. Az aesthetikai cultura tehát, bármily fokon, még a tiszta utánzásra szorítkozva is, nagy hasznú moralis gyakorlatlá válhatik, ha kellő serkentő hatással van a bennünk lakozó vonzódási érzelmre úgy, mint ennek ellenkezőjére. Még sokkal teljesebb lehet ez irányú hatékonysága, ha a repraesentatio, a helyett hogy szorosan a valósághoz ragaszkodnék, kellő fokú idealizálással jár. Ekkor a művészet az őt jellemző missio magaslatára emelkedik: azaz a legegletteljesebb típusok szerkesztésére, melyeknek folytonos szemlélete olyannyira képes érzelmeinket, sőt gondolatainkat is tökéletesíteni. Az így construált képek bizonyos fokú túlzása rendeltetésöknek egyik szükséges föltétele; mivelhogy okvetlenül túl kell menniök a valóságon, különben nem indíthatnának bennünket annak javítására. Az ily módon mesterségesen előidézett emotiók, noha az egyéni életben is már nagy horderejűek, a nyilvános élet terén még hasonlíthatlanul hatalmasabbak, akár mert tárgyuk sokkalta fontosabb, akár mert a személyi benyomások összegeződése s együtthatása még kölcsönös serkentést idéz elő.

Ez előzményekből kifolyólag tehát és a köztudattal egyetértve, a költészet helyét a philosophia és politika között jelölhetjük ki; még pedig oly hozzáadással, hogy az elsőből veszi eredetét s az utóbbit előkészíti.

Az érzelem maga is, mely létezésünk legfelsőbb principiuma, alá van rendelve különben az objectiv törvények amaz összeségének (nevezzük dogmának), melyet a philosophiai kutatás a külvilági dolgokra s ép úgy az emberiségre

nézve constatál. Világos tehát, hogy a képzelődés is a fortiori alá kell hogy rendelje magát a külső valóságnak. Mert ha az idealitás nem lenne folytonosan alárendelve a realitásnak, szükségképen tehetetlenségre volna kárhozthatva, s azonfelül még szüntelen tévelygésre, czéltalan vergődésre. A politika is, a mennyiben célja a természeti rend javítása, elsősben is reá szorul, hogy e rendnek kellő ismeretére tegyen szert. De a költészet sem vonhatja ki magát e szükség alól, ámbár szerepe csak arra szorítkozik, hogy javításokat *képzellen*, a nélkül, hogy ezek megvalósítását meg is próbálná. A költészet fictiói kell hogy túlszárnyaljanak a lehetőségen, melyet viszont a politika egyedül contemplant. Mégis mind a kettőnek szükségképen egy a kiindulási pontja, t. i. a létező dolgok helyes felismerése. Mindig szem előtt tartandó az a szabály, hogy bármilyen rendű javításaink nem állhatnak másban mint a természetes rend ildomos módosításában; a rendnek magának respectálása ellenben elodázhatlanul szükséges conditio sine qua non. A képzeletbeli díszítések s a valóság szépítései, bár terjedelemre sokkalta tágabb körűek, csak úgy alávétvők az imént vázolt alapvető törvénynek, a mely tehát egyformán érvényes úgy a poesisban, mint a politikában. Tényleg az ember képzelődése sohasem volt híjában emez üdvös kényszernek, még az emberiség legpoetikusabb korszakaiban sem, pl. a görög-római polytheismusében, azzal a különbséggel, hogy az akkori nemzedék egészen más fogalmakkal bírt a külső valóságról, mint a minőkkel a mai kor embere. Az egyéni fejlődés is mindennap szemünk elé tárja ezt az elkerülhetlen szabályt. Ki nem észlelte pl. közülünk, hogy a gyermek is hajlandó alárendelni ideálját a valóságról szerzett s időről időre módosuló fogalmainak.

De ha a költészet egyfelől, t. i. idealis típusai szerkesztésében, a philosophiától függ, másfelől meg befoly a politikára, ha e típusok rendeltetését vesszük szemügyre. Minden

emberi működésben ugyanis a kivitelnek előfeltétele a képzelés, valamint ennek meg a szemlélet (*contemplatio*). Az ember csak olyasmit készíthet, azaz valósíthat meg külsőleg, a mit belsőleg megfogant (*concipiált*). Ez a belső typus, a mely már a legegyszerűbb mechanikai vagy geometriai műveletekben nélkülözhetlen előfeltétel, mindig tökéletesebb a valóságnál, melynek előtte jár s melyet előkészít. Ámde azok előtt, kik a poesist nem tévesztik össze a versificálással, nem lehet egy pillanatig sem kétséges, hogy az imént vázolt belső typusalkotás, vagy másszóval a *találmány* teszi az aesthetikai idealitást, ezt legelemibb s legáltalánosabb értelemben véve. Ha már most ez eszmét a társadalmi tünetényekre terjesztjük ki — mint a melyekre a művészet s a tudomány leginkább vonatkozik — úgy találjuk, hogy az említett funciónak alig kezdetleges vázlata van meg ezekben, s tényleg gyakran egészen félreismertetik, kellő rendszeresítés hiányában. A távoli jövőben majdan, mikor e föltétel jobban beteljesül, az idealizálás funciónja az utópiák szabályozásából s a valódi rend alá való rendeléséből állandó, mely rend ismeretét az elmúlt generációk munkálódása készítette elő a jövő számára. Mert az utópia a tulajdonképeni társadalmi művészetre nézve az, a mi a geometriai és mechanikai typus az illető művészetekre vonatkoztatva. Ha már előbb meggyőződünk a typusok szükségéről a legcsekélyebb szerkezeteknél, hogyan lehetnének meg nélküle a legnehezebbekben? Tény, hogy a politikai művészet empirikus állapota mellett is, minden nagyobb szerű változást megelőz egy-két századdal előbb egy rá vonatkozó analog utópia, melyet az emberiség aesthetikus geniusának a helyzet és az új szükségletek sejtelemszerű ösztöne sugall. Innen magyarázhatók pl. Dante *Commediájában*¹ az új világ

¹ Lásd az *Inferno* 26-ik énekében az Ulysses szájára adott feladást. — Ismeretesebb a Virgil 4-ik eklogájában, a *Polio*-ban foglalt s kath. theologusoktól gyakran idézett jóslat.

fölfedezésére vonatkozó sejtések, továbbá Aeschylos Prometheusában¹ a Jupiter uralmának megdőlésére vonatkozó jóslat. Az utópiáknak tehát kellő szabályozás mellett mindig meglesz jogosultságuk, föltéve hogy a külső valóság törvényeinek alárendelve maradnak, csak úgy mint ez minden más aesthetikai fogalmakra nézve szükséges. Semmi kétség az iránt, hogy a modern politikai költészet is csak azért oly silány s néha zavaró hatású, mert nem serked az igazi philosophia forrásából; ugyanaz a körülmény egyszersmind kötelességünké teszi az elnézést az efajta naiv divagatiók irányában.

Ez az egész positiv theoria természetesen módon összefoglalható abban a szerencsés kétértelmű elnevezésben, melylyel a köztudat az aesthetikai functiók összeségét megjelelni szokta. Azzal, hogy par excellence *művészet* névvel jelöli, a népi ösztön, melynek a nyelvek eredetöket köszönik s a mely sokkal felvilágosodottabb, sem mint a tanultak s pedánsok kizárólagos praetensiója megengedni hajlandó, ösztön-szerűleg megsejditette a költészet valódi helyzetét és rang-

¹ A Jupiter hatalma megdőléséről szóló passusok közül legjellemzőbb a következő:

Prometheus: Bármilyen gögös legyen is Jupiter, meg fog aláztatni s megszűnik uralkodni. — — — Akkor beteljesedik egész valóságában az átok, melylyel Saturnus sujotta őt, mikor ősi trónusáról letaszított. Valamennyi isten közül egyedül én vagyok az, a ki megmondhatnám neki hogyan kerülhetné el e csapást; egyedül magam tudom s csak én világosíthatnám fel. Akkor majd hiába emelkedik fel a levegőégbe. hiábavalók lesznek mennydörgő fellegei, hasztalanul rázza majd lángoló tűzkévéit: mind e készület nem menti meg a csúfos bukástól. Látom mint teremti ő önnönmagának az ellenséget, egy csodás erejű, győzhetetlen athlétát, a ki a villámnál égetőbb tüzeket hajít, a mennydörgésnél harsányabb morajt támaszt, és még a háromágú szigonyt, Neptun fegyverét, a tengerek ostorát s a föld megrengetőjét is szét fogja törni. Jupiter ekkor, e szírtén szétzúzatván, megtudja majd a különbséget az uralkodás és a szolgaság között.

ját: a philosophia és politika között, de közelebb az utóbbihoz, mint az előbbihez. Mindamellet, hogy a technikus művészetek célja megvalósítani a javítások mindama fajtáját, melyet az aesthetikai művészetek csak képzelnek, mégis a poesis már egy — közvetett, igaz — de lényeges javítást visz véghez, a mennyiben érzelmeinket iparkodik módosítani. Ha különösen nem választjuk el tőle az ékesszólást, mely alapjában véve nem más mint a költészet első, bár legtöbbször csak satnya vázlata, nyilvánvaló mindenki előtt, hogy a legnehezebb s a legdöntőbb hatást fejt ki akkor, mikor a szenvedélyeket gerjeszti fel bennünk vagy mikor csillapítja azokat, nem kénye-kedve szerint — mint sokan hiszik — hanem természeti törvényeik értelmében. A poesis majdan ismét hatalmas segédeszköze lesz a morálnak, a mint minden korban s mindenütt az volt. Teljesen indokolva van tehát az osztályozás, mely a költészetet inkább az actióval, mintsem a speculatioval kapcsolja össze, minthogy a legterjedelmesebb s a legfontosabb tökéletesbítést, az érzelmekét tűzi céljául, a melyhez mérve az anyagi, physikai, sőt még az értelmi művészetek is csak másodlagos vagy előkészítő szerepkörrel bírnak, minden bennök rejlő, sajátos hatékonyság mellett is. Nem csoda, hogy a modern civilisatio kezdetén sokszor *tudomány* névvel jelölték (így a középkori francia trouvèrekénél: *gaie science*) a költészetet akkor, mikor a tulajdonképeni tudomány alig létezett. Később, a mint a tudományos és aesthetikai genius külön kifejlett, mindjobban érezhetőkké lettek jellemzetes különbségeik s a *művészet* névvel jelölték kizárólag a poetikus functiókat. Ez a históriai folyamat azonban alkalmas még inkább hangsúlyozni az idealisatio positiv jellegét, mint közbenjáró tagot az appreciatio s a realisatio között.

Ilyenformán érthető lesz, hogy a művészet képezi az emberi egység legteljesebb úgy mint legtermészetesebb reprae-

sentatióját. a mennyiben közvetlenül az emberi élet három fő megnyilatkozási formájára, t. i. az érzelmekre, a gondolatokra s a cselekedetekre egyaránt vonatkozik. Kútforrása az érzelemben van (még pedig, a mint mondtuk, sokkal evidensebb módon, mint a másik két fő emberi alkotás: a philosophia s a politika), alapját a gondolatok s célját a cselekedetek képezik. Innen magyarázható az, hogy egyformán alkalmas hatást gyakorolni az emberi — egyéni és társadalmi — élet minden részletére, valamint az a kizárólagos szabadalma is, hogy egyformán gyönyörködteti valamennyi társadalmi osztályt s minden kort egyaránt. Egyfelől észrevétlenül vissztereli a theoretikus embert túlzóan abstract elmélkedéseit a realitás terére, másfelől a gyakorlati embert az érdek nélküli, nemesebb szemlélődésre ösztönzi. Közbenjáró természetéhez híven, a művészet kiválóan alkalmas az érzelem s az ész között való természetes közbenjárói szerepre; egyformán módjában van az érzelmeket excitálni azoknál, kik túlnyomólag gyakorolják az értelmet, s az értelmi szemlélődés tehetségét kifejleszteni az érzelemre hajlandó lelkekben. Az az ismert közhely, mely a művészetet az emberiség természetes visszfénye gyanánt tünteti föl, nem szorítkozik tehát egyedül a nyilvános életre, mely elsőben suggerálta volt s jobban nyilvánvalóvá teszi valóságát. Ki kell egyszersmind terjeszteni azt az egész emberi létre, melyet előnkbe állít és módosít, mivelhogy belőle ered.

Ha az imént vázolt társadalmi harmoniának biológiai alapját kutatjuk, csakhamar rájövünk, hogy ennek eredete nem más, mint a szervezet izom- és idegrendszere közti szükségszerű s kölcsönös kapcsolat. Mozdulataink — melyek kezdetben gépiesek, önkénytelenek, majd később önkénytesek — belső, még pedig főleg morális benyomásainkat tolmácsolják, másfelől viszont befolyást gyakorolnak ezekre, a mint hogy elő is idézték. Ím ez a művészet theoriájának legelső, szer-

vezetünk természetében rejlő csirája. Az állatvilág összes területén (mert ne feledjük, hogy a művészet e kezdetleges foka közös velünk s az állatokkal) a kifejezés egyes-egyedül a többé-kevésbbé jellemző mimikára szorítkozik, a mely az embernél is az aesthetikai evolutio spontán kiindulási pontját képezi, de nála azután hatalmas fejlődésnek indul.

Ezek után átmehetünk a művészet conceptiójának kiegészítésére, a mennyiben lényegileg három különböző fokát vagy módozatát különböztetjük meg, ezek: az *utánzás*, a *találmány* s a *nyelvezet*, ez utóbbit úgy a hangokra, mint az alakokra alkalmazván. Bár a metaphysikusok váltig azon voltak, hogy az imitatio s az inventio között elválasztó korlátokat emeljenek, minden okos észlelő előtt világos, hogy valamennyi művészet utánoz, s ugyancsak valamennyi idealizál is. A külső természet szolgáltatván az eszményítés természetes kútforrását, a művészet kezdetben tisztán utánzásra szorítkozik. A kezdetleges korban csak úgy mint a gyermeknél s az állatoknál is, a szolgálai utánzás, mely még a mellett az alsórendű cselekményekre szorítkozik, képezi aesthetikai arravalóságunk legelső nyilvánulásait. De mai napság a dolgok reproductiója csak úgy s annyiban érdemli meg a művészet nevet, ha és amennyiben szépíti, azaz tökéletesíti az eredetit. Ezzel alapjában véve hívebb lesz, amennyiben t. i. jobban kidomborítja a főbb vonásokat, a melyeket a kezdetleges utánzás összezavart a többiek tömegével. Ebben áll tulajdonképen az *eszményítés*, mely az ókor első remekművei óta hovatovább jobban jellemzi az aesthetikai alkotásokat. De bár elismerjük eme második fokozat kiválóságát, nem szabad feledni, hogy az első fok, az utánzás, mily szükséges kellék vala; ennek híján képtelenek volnánk a művészetnek akár igazi forrását, akár tulajdonképeni természetét felfogni.

Miután így az aesthetikai működést eszményített utánteremtésnek jellegeztük, kell hogy még harmadik functiójá-

ról is szóljunk. Ugyanis a szoros értelemben vett *kifejezés* nélkül a művészet első foka ellehetett, de a második módzatánál oly szükséges kellék, mely nélkül a megnyilatkozás lehetetlen lenne. Ilyenformán a nyelvezet — mely mint fentebb mondtuk, egyaránt vonatkozik a hangokra s az alakzatokra — képezi a harmadik s utolsó aesthetikai operatiót, a nélkül hogy szükségképen arányban volna a másodikkal. Mert ha a kifejezés tökéletlen marad, a költő hiába alkot magasztos typusokat, igazi felsőbbsege nem jut érvényre a közlés hiányossága miatt. Mig ellenkezőleg a stylus tökélye néha alaptalan s épen azért múló kiválóságot szerez egyes költőknek. Így Racine sokáig bitorolhatott felsőbbséget Corneille fölött. Hazai irodalmunkból idézve példát: köztudomású, hogy Madách kifejezési képessége messze elmarad conceptiója mögött; de ez utóbbi téren fölötte áll majdnem összes honi költőinknek.

A meddig a művészet a kezdetlegesség fokán álló utánzásra szorítkozik, nem érzi egy különleges nyelvezetnek szükségét, melynek önmaga helyét pótolja. De mihelyt az eszményítés lép a sorompóba, azaz mikor a reprodukáló művész bizonyos vonásokat exaltál, túloz, másokat mellőz, többeket pedig alaposan módosít, a festmény közvetlenül alkotóján kívül minden másra nézve érthetetlen lesz; s alkotója kívülre csakis egy kiegészítő művelet segélyével teheti nyilvánvalóvá, a melyben tehát egyesegyedül a kifejezésre szerepel. Eme végső ténykedésben — melynek híján a művészet kudarcot vall, vagy legalább nagy sikerre szert nem tehet — a költő összhangzásba hozza a külső jelképeket a bensejében élő typussal, csakúgy mint a kezdetleges utánzásban a külső természethez adaptálta. Csakis ily értelemben lehet elfogadni a híres Grétry zenei elvét.¹ — melyet később a specialis

¹ L. Mémoires ou Essais sur la Musique.

művészetekre is kiterjesztettek — hogy t. i. az ének a beszéd-ből ered, a szavalás közvetítőül szolgálván a kettő között. Ugyanazt az elvet, a legáltalánosabb művészetre, a poesisre is lehetne alkalmazni, úgy hogy a szónoki előadást átmenetül tekintenők a prózából a verses formához. A szorosan vett történelmi szempontból azonban Grétry észlelete helyesbítésre szorul, még pedig úgy, hogy éppen ellenkezője igaz, t. i. a beszéd származik az énekből, legalább ha azt a kezdetleges kort tekintjük, melyben úgy a művészetek általában, mint különösebben a nyelvek elsőben fejlődésnek indultak.

Bármily nembeli kifejezési képességünk e szerint mindig aesthetikai eredetű, mert csak azt bírjuk kifejezni, a mit előbb erőteljesen éreztünk. Éppen azért, főleg a fejlődés kezdő fokán, a kifejezés sokkal inkább az érzelmeket tolmácsolja mintsem a gondolatokat. Mert az előbbiek nemcsak sokkal erőteljesebbek, hanem mindenféle manifestatio főserkentői is. Még a legkiműveltebb nyelvekben is, a hol az értelem annyi tért foglalt el az érzések elől az életszükségletek nyomása alatt, még mai napig is lehet constataálni ezt az érzelmi kútforrást, ha valamely szónoklatnak zenei oldalát figyelemmel kísérjük. Így pl. a legridegebb matematikai előadásban előforduló intonatiókat vizsgálatra méltatván, nem nehéz meggyőződnünk, hogy azok a szívből s nem az észből fakadnak, elannyira, hogy még a nem rögtönző szónoknak is meg lehet ítélni morális jellemét pusztán hanghordozása után.

Az említett törvény magyarázatát könnyű szerrel megtaláljuk a biológiában, még pedig az agy organumai- és functióiról való tanban. Itt természetesen nincs helye e fontos tanegészet tüzetesen tárgyalni. Csak röviden jelezhetjük, hogy az izomzati, akár vocalis, akár mimikai, visszahatás, melynek eredménye az érzelmek vagy gondolatok kifejezése, legfőképp az agy érző, affectiv régiójának hatása alatt áll. Míg az agynak az a régiója, mely a szemlélődés szín-

helye, sokkal csekélyebb energiával bír, hogysen az izomrendszernek olyan mozdulatait provocálhassa, melynek a kifejezésre szükségesek s a melyek a saját functióinak teljesítésére nem is nélkülözhetlenek. Ez az oka, hogy a helyes sociologiai magyarázat minden nyelvnek alapjellegét abban leli, hogy ez egybegyűjti mindazt, a mi az emberiség aesthetikai evolutiójában mint önkényt megnyilatkozó és általános jellegű jelentkezik; hogy azzal a nyilvánítás és érzelmközlés közös szükségletének megfelelhessen. Az egyes specialis művészetek feladata előbb kihasználni ezt a köztulajdont, majd megnagyobbítani s kiterjeszteni azt. De a ténykedés maga nem változik meg természetében, akár a népi ösztönben nyilatkozik meg (népi nyelv és költészet), akár egyéni organumokban (műköltészet). Az eredmény mindig inkább az érzelemtől függ mintsem az észről, még mai napság is, a legtöbb esetben, akármikép erősítse is az ellenkezőt a pedansok előitélete.

Kétségtelen ezek után, hogy a beszéd az énekből származik, az írás pedig a rajzból, mert azt fejezzük ki legelőbb, a mi leginkább s legközelebből érint bennünket. Társadalmi szükségleteink azután fokozatosan kiterjesztették és általánosították az ének és rajz ama részének használatát, a mely a gyakorlati élet s a gondolkodás megfelelő fokával arányban állt, e kettő lévén szokásos tárgya a közlésnek. De egyúttal az érzelmi factor, mely első sorban inspirálta a közlés jeleit, mindinkább s inkább feledésbe megy a gyakorlati rendeltetés mellett, a mely a kifejezést gyorsabbá s kevésbbé kifejezőbbé alakítja ki. Úgyannyira, hogy utóbb a nyelvezet igazi eredete egészen homályba borulván, nemcsak az úgynevezett nyelvtudósok, hanem utánok a köztudat is azt valami önkényes közmegegyezésnek, conventiónak tulajdonítja, a mely mellett azonban a nyelv spontan általánossága megmagyarázhatatlan tüneménynyé lesz.

Ez rövideden az emberi nyelvezet sociologiai theoriája, melyet mi az aesthetikai functiók összeségével kapcsolatban levőnek tekintünk. Ugyanezekkel függ össze különben az állatoknál is, azzal a különbséggel mégis, hogy az állatvilág egyetlen tagja sem képes akár énekét, akár mimikáját annyira széppé alakítani, hogy a tulajdonképeni öntudatos művészet magaslataira emelkedhetnék.

Hogy a művészet philosophiáját minden szempontból jellegezzük, hátra van még a művészetek rangsorozatának megállapítása. Erre nézve a positiv osztályozás általános elve fog segítségünkre lenni. Ez pedig nem más, mint a fogyó általánosság s vele összhangban a növekvő specialitás és energia elve. E szerint az aesthetikai hierarchia legfelsőbb tagja közvetlen kapcsolatba lép az értelmi functiókkal, míg ellenben alsó kiágazása — a közbeeső tagok technikai fogásokkal mindinkább complicálódván — a tevékenységi functiókkal, vagyis eredménykép a tulajdonképeni iparral fűződik össze. Ez osztályozás megfelel a művészet általános helyzetének az emberi nagy alkotások között, t. i. egyfelől a tudomány, másfelől az industria között. Abban a mértékben, a mint a művészet kevésbbé általánossá s inkább technikussá lesz — bár mindig az emberre vonatkozik — mind kevesebb közvetlenséggel simul legfőbb és legjellemzőbb tulajdonságainkhoz; hanem inkább és inkább a szervetlen természet felé hajlik, úgy hogy legalsó tagjában majdnem kizárólag az egyszerű anyagi szépet fejezi ki.

Ez előzményekből már kitalálta a figyelmes olvasó, hogy az aesthetikai rangsorozat legfelsőbb polczára a tulajdonképeni költészetet kell helyeznünk, mint a mely a többi művészetnek valamennyinek alapul szolgál. Bár a neki sajátos benyomások kevésbbé energikusak mint bármely más művészeti ágé, birodalma ellenben kétségkívül a legkiterjedtebb, minthogy az egész emberi létet felöleli, még pedig különbség nélkül az egyéni, a családi s a társadalmi létformákat egyaránt. Vala-

mint a speciálisabb művészetek, a költészet is az emberi cselekedeteket vázolja, főleg pedig érzelmeinket, sokkal inkább mint gondolatainkat; bár a legelvontabb conceptiókkal is foglalkozhatik, még pedig nemcsak helyesebb formulázásuk szempontjából, hanem főleg azért, hogy tetszetősebb formába öntse azokat. Alapjában a költészet a legnépszerűbb valamennyi művészet között, először imént vázolt teljessége miatt, azután kifejezési eszközeinek természete folytán, melyeket a közhasználatú nyelvezetből merít, úgy hogy azonnal érthetővé lesz az összeség előtt. Kétség nélkül technikai eszköze: a verselés nélkülözhetetlen kelléke az igazi poesisnak; de ez épen nem képez valami külön művészetet. Bár a költői nyelvezet specialis formával rendelkezik, mindamellett sohasem más az, mint a közhasználatú nyelvnek egyszerű, bár magasabb fokú fejleménye. Technikai része a prosodiára szorítkozik, melyet bárki elsajátíthat néhány napi gyakorlat után. A költészet eme szoros, benső viszonya az általános szólásmóddal annyira jellemzetes és szükségszerű, hogy a költői genius sohasem szólalt meg nagy sikerrel valamely holt vagy akár csak idegen nyelven. A par excellence művészet tehát, a mellett hogy általánosságban, spontaneitásban és népszerűségben felülmúlja a többieket, még jellemzetes közös functiójokban, t. i. az eszményítésben is túltesz valamennyin. Azaz, hogy legtöbbet és legkiválóbb mértékben idealizál s a mellett legkevésbé utánoz. Mind e czímen a költészet mindenha fölényt gyakorolt a többi művészet fölött, s e fölénye hovatovább kifejezettebb lesz, abban a mértékben, a mint művelői majdan mindig nagyobb súlyt helyeznek az idealizálásra, míg a kifejezésnek kevesebb fontosságot tulajdonítanak. Ugyanis a specialis művészetek csakugyan ez utóbbi szempontból múlják felül a költészetet, nagyobb energiával adván vissza a természetőknek megfelelő jeleneteket; tárgyukat azonban csaknem mindig a poesisból merítik.

Az aesthetikai rangfokozat első lépcsőfoka meg lévén állapítva, könnyebb lesz a többieket is osztályozni, a meny-nyiben ezek önkényt elhelyeződnek a hierarchia lépcsőzetein, a szerint a mint rokonságuk a poesis iránt nagyobb vagy kisebb. Először az érzéki szervek szerint kell őket megkülönböztetni, a melyek megnyilatkozásait felfogják s így a művészetek sorrendje egybeesik azzal, mely specialis érzékeink közt létezik, ha fokunkint fogyó sociabilitásuk szerint rendezzük, a mint a biológisták, Gall óta, azt megállapítani iparkodtak. Tulajdonképen csak két igazán aesthetikus érzéki szervünk van, melyek az idealisatióra emelkedhetnek, ezek: a látás és hallás szervei. Ámbár a szaglási érzék is elég synthetikus természetű, mégis sokkal gyengébb fokban van meg az embernél, hogysem művészeti hatásra képes volna. Már most két aesthetikus érzékünk megfelel természeti nyelvezetünk két formájának, a mely t. i. felváltva lehet vocális és mimikus. Az első forma egyedül a zeneművészetet alkotja meg, míg a második, bár aesthetikai értéke kevesebb, a három alaki művészetet foglalja magában. Ez utóbbiak technikus fogásokkal nagyobb mértékben complicálódnak s ugyanakkor távolabb esnek a költészeti közös forrástól, melylyel a zene ellenkezőleg sokáig összezavartatott, s csak nagy későn vált el végleg tőle. Másik megkülönböztető jelleg az, hogy a zene oly érzékhez fordul, melynek működése független az akarattól, a mi nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az általa keltett emotiók spontánabb jellegűek és mélyebbre hatók, bár kevésbé determináltak mint az alaki művészetekéi, melyek akaratunk közvetítése nélkül nem hatnak reánk. Másszóval a hangot akaratlanul is felfogjuk (a népies kitétel szerint: *fülbemáshzó* zene), míg egy képet, szobrot vagy épületet *néznünk* kell, hogy ítéletet formálhassunk vagy élvezzünk. Végül a közöttük levő különbség megfelel az idő és tér közötti megkülönböztetésnek, melyek közül az első a zenének, az utóbbi

pedig az alaki művészeteknek tulajdonképeni birodalma. Amaz főleg az egymásutánvalóságot, emezek pedig az együttléte fejezik ki. Mindezeket tekintetbe véve, kimondhatjuk rangsorozati elvnek, hogy a zene kétségkívül a specialis művészetek között első helyen áll s az aesthetikai seriesben a második lépcsőfokot képviseli. Bár sokban túlozzák — kivált azok, a kiknek kenyerkeresetük — a technikai nehézségeket, melyek a zene művelésével járnak, szemmel látható, hogy nem igényel oly hosszadalmas tanulást és specialis gyakorlatot, mint a három alaki művészet, akár arra, hogy élvezzük a kész termékeket, akár hogy ilyeneket magunk produkálhassunk. Ebben rejlik az oka, hogy minden tekintetben népszerűbb is, socialisabb is a zene a formai művészeteknél.

A mi a három alaki művészetet illeti, melyek az akarrattól függő szervre, vagyis a szemre hatnak, közülök — ugyanazt az osztályozási elvet tartván szem előtt — első hely illeti meg a festészetet s az utolsó az építészetet, a közbelső a szobrászat foglalja el. A festészet az, mely a három közül egyedül egyesíti magában a látási szervtől függő összes kifejezési módokat, a mennyiben a rajz hatását a színezéssel is fokozza. Működési tere, akár a magán-, akár a közéletben, sokkal kiterjedtebb mint másik két társáé; közelebb áll a költészethez, melylyel már annyian összehasonlították. Bár a technikus ügyesség ebben nélkülözhetlenebb s nehezebben szerezhető meg mint a zenében, még sem nyűgözi le annyira az aesthetikai lendületet, mint akár a szobrászat, akár az építészet. Tagadhatlan, hogy e két utolsó művészet az, mely legkevesebbet idealizál s legtöbbet utánóz; ez áll főleg az építészetre nézve. Ebben a technikai kivitel a túlnyomó, s termékeinek legnagyobb része inkább ipari mint művészeti productumnak tekinthető. E művészeti ág csaknem kizárólag a materialis szépségre szorítkozik, s az erkölcsi szépet csak mesterséges — és sokszor vitatkozás alá eshető — jellegekkel

fejezi ki. De az általa keltett benyomások tartóssága s energiája folytán mindenha megtartandja helyét a művészetek sorában. Különösen a nagy középületekben jut ez a szempont kifejezésre, a melyek minden nagyobb társadalmi phasis legimposánsabb formuláját állítják elénk. Nyilvánvaló lesz az építészet e magasztos rendeltetése, midőn pl. azokat a bámulatos székesegyházakat vesszük szemügyre, a melyekben a keresztyén középkor a neki sajátos érzelmeket oly csodálatra méltó módon idealizálta s örökszép monumentumokban fixirozta. Ezekben az építészet legméltóbban tanusította természetes arravalóságát, hogy az összes szépművészeteket összefoglalja s közös székhelyet teremtsen számukra.

Kun Sámuel.

AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA.¹

— Harmadik közlemény. —

Különös idegélettan: a tulajdonképeni érzéktanról (aestheseologia).

Látjuk tehát, hogy az ideg *főjelentősége az összekötés, vezetés*. Érdekes *Schiff* adata, hogy a tápláló ideg elmesztésével a végtag elpusztul, de ha galvanisáljuk, nem. Ez megint az izgalomnak a villamos erővel való rokonságáról tanuskodik s másrészt az izgalom azonossága mellett a test bármely részében. A vezetés irányát illetőleg, tudjuk, hogy *vagy a központban nyeri vagy oda vezet i izgalmat az ideg*, csak aránylag kis része az idegeknek indul ki düczokból a test egyéb helyein, ilyen az együttérző idegrendszer.

Minket első sorban a centripetal, érző (sensitiv) idegek érdekelnek, azért foglalkozunk külön e részben ezekkel, sajátos végkészülekeikkel, a ránk nézve fontos halló- és látó-érzékszerv physiologiájával. Ezt értjük *érzéktan vagy szorosabb értelemben vett érzéstan: aestheseologia* alatt. Ez az aestheseologia rendkívül érdekes és fontos tudományterület, bár csak újabb időben képezi tudományos érdeklődés tárgyát. Mint említtettük, *Helmholtz* emelte ki először *ismerettani* és *aesthetikai* alapvető fontosságát s terelte rá ilyen irányban

¹ V. ö. Athenaeum 1895. évf. 2. és 4. számait.

a megérdemlett figyelmet. Újabb időben annyira nyilvánvaló lett tudományos fontossága s az érdeklődés annyira ráirányult, hogy külön német folyóirat jelenik meg pusztán az ez irányú vizsgálatok közlésére *«Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane»* czím alatt. Az *aesthetikai érzéktan (aestheseologia)* előadván a halló- és látó-érzékszerv physiológiáját, különösen foglalkozik *sajátos természetükből, szerkezeti tulajdonságaik-, hibáikból* folyó *felfogás-módjuknak* sajátásaival, melyek okozzák, hogy bizonyos benyomások már csupán ennél a szempontnál fogva *kellemesek*, mások *kellemetlenek*, sőt tűrhetetlenek vagy éppen *séggel érzékelhetetlenek*. Itt keresendő minden aesthetikai kellemes hatás első feltételének magyarázata.

Az érző idegek élettana.

Az érző idegek peripherikus érzékszervet kötnek össze az idegizgalom felfogására szolgáló központi idegrendszerrel. Az érzékszervekben végződő idegvég izgalmát elvezetik az izgalom-felfogó helyre. Minden ily idegszál, mint tudjuk, egyenlő szerkezetű ingerületük is azonos ; *microscopicus*, finom, üvegátlátszó, hengerded szálakból álló rostok, ugyanazon részint olajos, részint fehérjeszerű belsővel, másodperc alatt 30—40 méterre vezető izgalomképességgel, megalvadva halnak el. *A különbség* tehát nem az idegben, az izgalomban, hanem *a szervekben* van. Érdekes kísérletet tettek e tekintetben *Philippeau* s *Vulpian*, a nyelv érző idegének felső részét a nyelv mozgató idegének alsó részével kötötték egybe s a felső rész izgatására mozgás jelentkezett a nyelv izmán. Az érző ideg végszervétől függő különbségét az érzésnek, az érzés *módjabeli* különbségének nevezzük *Helmholtz* szavával. Az egyes érzékszervek ingerlése támasztotta érzéseket tudatunk, élesen megkülönbözteti s össze nem téveszti, bár hasonlóságot gyakran

találunk köztök s az ily megfeleléseknek tulajdonítható a nyelvnek pl. a látás, hallás stb. érzéseire alkotott szavainak átviteles használata: hangszín, színtónus stb. . . . S akár villamos csapás, akár vongálás (erőművi inger), átmetszés, konyhasóoldattal való nedvesítés, érintés forró huzallal legyen az inger, az ideg a végszervnek megfelelő érzést hozza a központba. A reczében bár valóságos fény nem támad a szemre ütéskor, de az ideg az erőművi izgalmat is mint fényérzést hozza a központba. Vértolulásnál hasonló jelenség folyik le a szemben. Az érzékszervek e befolyását az izgalomfelfogásra nevezte *Johannes Müller* Bonnban 1826-ban megjelent *«Zur vergleichenden Physiologie des Gesichtsinns»* híres munkájában, a *Johannes Müller* nevével ma szorosan egybekapcsolt *«fajlagos érzéktehetség»*-nek, *«Specifische Sinnes-energien»*. Ennek elve korszakos alkotása felállítójának. Szélesebb értelemben *minden idegre, a mozgatókra is érvényes ez elv*, amint már kiemeltük, ahol az idegek azonos alkotásáról, két irányú vezetéséről szoltunk, hogy az *ideg-izgalom más-más szerepe csak az ideg végszerveitől függ*. Azt hiszszük: ez e törvény legáltalánosabb érvényű formulázása.

Visszatérve az érzés *módjabeli* különbségeire, azt találjuk, hogy az egyes érzékszervek okozta érzések is közös, együvértartozó sajátságaikon kívül, egymástól eltérő sajátságokkal is bírnak. E különbségeket nevezi *Helmholtz* az érzés *minőleges különbségének*: magash, mélyebb hang; szín-különbségek. E különbség oka jobbra az idegvég különböző rostjaiban keresendő.

Valamely idegrost izgalma okozta érzés azon jellemző sajátságát, melynél fogva más, bár ugyanazon érzékszervtől jövő ideg izgalma támasztotta érzésünktől különbözik, ez érzés *helyi jelének* nevezzük *Lotze «Localzeichen der Empfindung»* kifejezésével. Ezek léte kétségtelen *Helmholtz* szerint, csak mivoltukat nem ismerjük.

Végre megérezzük az inger *intensitását*, erejét, erőbeli fokát, az inger nagyságát. Bizonyos határon kívül ez módosíthatja az ingerre felelő érzés minőségét is. Nagyfokú hő már *fájdalom*-érzést kelt. Erejükre nézve természetesen csak azonos minőségű érzések hasonlíthatók össze. Az érzések illetén egybevetése, mérése egy új s fiatal tudomány feladata: *a lélekphysikáé: psychophysika*. Erről, mint a physiologiai rész koronájáról s a *psychomechanikáról*, eredményeikről röviden alább fogunk szólni, mi már átmenetül fog szolgálni a physiologiai részre. Egyelőre csak annyit jegyezzünk meg, hogy a legkisebb ingert, melyre érzéssel felel az érző egyén, *ingerküszöbnek* nevezzük s hogy az *érzés az inger növekedtével* nem fordított, hanem *egyenes arányban növekszik*.

Mind minőség, mind intensitás tekintetében igen sokfélék az érzések. Minden érző ideg nemcsak a peripherikus végén, hanem a központi idegrendszerben is külön végkészülékkel bír. Minden esetben tehát *környéki* és *központi* szervvel van dolgunk. És pedig a környéki érzékszervet illetőleg tekintetbe jön az *ingerbehatások módja*, a központi idegrendszert illetőleg, miként okoznak az érző ideg elhozta impulsusok különös érzéseket, s mi úton képesítenek az érzések *a tér- és időben való tájékozásra*. Az érzékszervnél ismét ketté szakad a vizsgálat: *mint alakítja át, vagy fogja fel az ingert az érzékszerv s miként veszi át az ideg*.

Minden ingert oly érzésnek fog fel öntudatunk, mint amilyennek szokta az illető érző-ideghozta többi ingereket felfogni. Oly egyéneknek, kiknek szemgolyóját kimetszették (enucleatio), a csonka látóidegvégnek villamos ingerlése fényérzetet eredményez. *Az érzékszervek csak bizonyos, homolog, azonosfajta ingereket fognak fel*.

Az érzés voltaképi székhelye az agy, *az érzés maga már szellemi művelet*. Az izgalom észrevevése, tudatossá

válása, ez alapján való tájékozás tér- s időben, nem az érzés közvetetlen műve. Mi már ekkor nem a kívülünk levő tárgyakat érezzük, hanem azon változásokat, melyek a tárgyak behatása folytán központi idegrendszerünkben beállanak. Természetesen mégis azt hiszszük, hogy nem ezeket, hanem a tárgyakat fogjuk fel. Ez már a tapasztalás, szokás, emlékezet kapcsolatos, együttes összeműködésének eredménye. Érzéseink csak *jelei a tárgyaknak*, mint fennebb mondtuk s jól mondja *Exner*, a bécsi egyetem physiologus tanára, *az érzés ép úgy áll az illető tárgyhoz, mint a betű a fogalomhoz*. Érzeteink csak betűk, jelek; körük egy betűrendszer, egy *jelrendszer* *Helmholtz* szavával, melylyel a fogalmakat, a valóságot eltakarta előlünk a bennünket alkotó erő. E *jelrendszert* akarjuk ismertetni a következőkben az értelem kutató mecse világánál, *érzéekiségünket* értelmünkkel megbirálni, s azt fogjuk találni, hogy bizony e jelrendszer nem a legtökéletesebb, hogy *gyarló, sokszor a valóság különböző tényeire csak egy jellel rendelkezik, máskor meg a valóság egy jelenségére több jelet használ, mint a nyelv, mely sokat ki nem fejezhet és sokszor több szavával is csak egyet fejez ki*. *Helmholtz* hasonlította először a nyelvhez érzéekiségünk jelrendszerét, mely ép oly találó, mint *Exneré*, mert hiányai mellett is e jelrendszer ép úgy, mint a nyelv *hatalmas kifejező eszköz, s pótol segédeszközeivel minden hiányt*.

A h a l l á s.

A hallás physiologiai vizsgálata rendkívül fontos a művészetek, különösen a *zene* elméletére. És itt épen kapóra ajánlkozik *Helmholtz* híres munkája, mely ép e zeneelmélet physiologiai alapvetése gyanánt tárgyalja a hangérzeteket. *Helmholtz* különös előszeretettel foglalkozott ép a *hallás*

és látás tüneményeivel s művelt aesthetikai érzéke különös figyelemmel volt az aesthetikai vonatkozások- és kapcsolatokra. Munkáival e téren valóságos alapvetést végzett az aesthetikusok számára. Mint a heidelbergi egyetem physiologus tanára írta meg *Die Lehre von den Tonempfindungen, als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik*, ez alapvető munkáját, melynek egy aesthetikus könyvtárából sem szabadna hiányoznia. Tartott különben népszerű felolvasást is «A zenei összhang élettani okairól» Bonnban 1857 telén, mely felolvasásai között meg is jelent s a természettudományi társulat könyvkiadó vállalatában le is fordította, mely azonban jobbára bennfoglaltatik nagy munkájában: A hangérzetekről. Itt nem is tehetünk egyebet, mint hogy e munka eredményeit közöljük, megjegyezvén, hogy ismertetését nálunk *Greguss Gyula* adta, fennebb idézett székfoglalójában. Maga *Helmholtz* egybefoglalja munkája eredményeit az utolsó fejezetben: *Beziehungen zur Aesthetik*. A hangszín magyarázatából indul ki s ennek analogiájára magyarázza meg az egész zenei *harmoniót*, s ebben van tudományos, akustikai értéke. Minekünk előbb kell kezdenünk, a zenei hang természetével kell tisztába jönnünk.

A zenei hang *periodikus* rezgés a zörejhez szemben, mely szabálytalan, s ezenkívül bizonyos *sajátos hangszíne* van. Egymást követő ily zenei hangok akkor *consonálnak*, ha rezgésszámuk viszonya egyszerű, kis egész számokban kifejezhető, mint 2, 3, 4, 5. A consonáló hangközök: octav $\frac{1}{2}$, quint $\frac{2}{3}$, quart $\frac{3}{4}$ stb. viszonzyszámokkal. Azaz, octav a hangköz, ha a két hang rezgésszáma úgy áll egymáshoz, mint egy a kettőhöz, ha tehát egyik a másik kétszerese. A zenei scala ily octavos beosztása a hangmagasságnak. Már *Pythagoras* észrevette ez egyszerű viszonyokat, nem ugyan a rezgés számon, hanem a húr hosszán

s erre alapította *szám-philosophiáját*, mely szerint mindennek lelke a szám, mely a harmoniában nyilatkozik. Később elfogadták *Euler* magyarázatát: az emberi léleknek tetszenek az *egyszerű viszonyok, mert könnyen felfogja*. És ebben a mondatban egész physiologiai-aesthetikai alapelv rejlik, mint később meg fogunk győződni. Csak *Rameau* (*Éléments de Musique suivant les principes de M. Rameau par M. d' Alembert*, Lyon 1762.) tette a magyarázatot először methaphysikai alapról physicalisra. Előtte *Romieu* 1753., *Tartini* 1754., *Sorge* 1745. a hang elemeire bontásával az előmunkálatok emberei. Maga *Rameau* is csak magyarázatot adott, melyet bizonyítatlanul hagyott. Csak *Helmholtz*nak lehetett a physikai tudományok előhaladottabb állapota mellett a physiologia alapján megfejtteni a consonantia mivoltát a *«hangrokonság»* elvével.

Most már áttérhetünk *Helmholtz* munkásságainak eredményeire, melyeket a hangszín megfejtése, ez alapon a *hangrokonság* és *harmonia*. továbbá a *hangnemek* magyarázata közben megállapított.

Csak bizonyos *csengéseket* (Klang) szeret a zene és pedig olyanokat, melyek *harmonikus felhangokkal* bírnak, azaz *partialis hangjaik* rezgés számai egész többszörösei a csengés legmélyebb partialis hangjának, az *alaphangnak*. *Helmholtz* ugyanis csalhatatlanul kimutatta resonatorai segítségével, hogy egy zenei csengés voltakép számos egyszerű hang együttlcsengéséből áll. Azt a hangot, melyről a csengést nevezzük *alaphangnak*, a többieket, melyek ezután legjobban hallhatók, *harmonikus felhangoknak* nevezzük. harmonikusoknak azért, mert rezgésszámaik sorban az alaphangénak 2-, 3-, 4-, 5-, 6-szorosai. Természetesen vannak felhangtalan, kevesebb felhangú, páratlan felhangú hangzatok. S a zenei csengés *hangszínét* is e felhangok változó ereje adja meg. Az 5. 6 alsó *partialis* hangnak bizonyos mér-

sékelt összecsengése kell a jó zenében, a magasabb felhangok kisebb ereje mellett. Ezenkívül hangzanak a csengésben az úgynevezett *combinatiós hangok*: élesebben a *differentialis hang*, melynek rezgésszáma mindig két hang, jelen esetben az egy csengésnél az alap és egy partialis, vagy két partialis hang rezgésszámainak különbsége és kevésbbé a *summatiós hang*, mely két ily hang összege a rezgésszámokat tekintve. Egy csengésben több differentialis és summatiós hang szerepel. Két csengés egybecsengtekor az alaphangok differentialisa elég erős és a 2 alaphang vagy «primär» hang után a legerősebb az egész összecsengésben. A summatiós hangok legtöbbször dissonantiát adnának az alaphangokkal, de nem igen hallhatók. A differentialis két csengés egybecsengtekor a mélyebb primär hangon alul van, a summatis a magasabb primären felül. Íme az egyszerűnek látszó, be bizonyos teltnék érzett csengés *alap-, harmonikus felhangok, ezek differentialisai- és summatiósaiból álló összetett valami*. Ez Helmholtz híres elemzése, mely magyarázatát adja a hangrokonság és harmoniának.

Ily csengéseket egyenletesen tovahaladó mechanikus eljárás hoz létre, melyek szintén egyenletesen tovahaladó érzetet keltenek. Egy zenei csengés hallatára fülünkben az ezrekre menő Corti-ívek közül több jön rezgésbe. E különböző hosszú szálakból álló kis zongora annyi húrja jó rezgésbe, a hány részlethangból áll a csengés. *A csengést fülünk tehát accordként érzékeli; elemeire bontja szét, de az érzéklet mégis egységes lesz*. Sőt egyszerű hang hallatára az illető Corti-szál rezgése mellett a partialis mellékhangokat felvevő szálak bizonyos gyenge rezgésbe jönek.

Nézzük a felhangok szerepét a *melodiában s harmoniában*. Egyszerű, felhangtalan hangokkal előállított melodia kifejezéstelen. Minden zenében megvolt bizonyos *hanglépcső*, melyben a melódiák mozogtak. Soká ingadozott ennek meg-

állapodása. Szűk hangközt intonálni sokkal műveltebb fül kell, mint nagyot. A műveletlen népek csakugyan kerülnek a félhangokat, a csínai, gäl ily nemzeti hanglétrát fejlesztett ki. *Fechner* psychophysikai alap- vagy mértéktörvénye kimutatja, hogy: minden érzéki érzetünkre nézve van ily neme a fokozatnak. A fényintenzitásnak, mely a csillagnagyságok meghatározásánál Doppler óta oly szerepet játszik, szintén van ily létrája. *A chromatikus scala* is ilyen. Ám e scala majd kisebb, majd nagyobb intervallumaival önkényesnek, szabálytalannak tünnek föl, ha a *hangrokonság* elvét nem vennők tekintetbe. Legelőbb a nyolczad és ötöd állapodik meg, különbségük követi a negyedben. Egyenlőközű s fokú hanglétrára törekvés nyoma az előköták és cifrázatok csupán.

A hangrokonság első foka a közös partialis hang. Ezért rokon, jó hangköz a nyolczad, mert az egyik alaphangja összeesik a másik első harmonikus felhangjával, és így a duodecima, a negyed stb. . . . Hasonló a tünemény, ha a két csengés egyszerre hangzik, de ekkor más jelenség is, az úgynevezett *lüktetés* is közrejátszik. Ha két hang hullámai együtt indulnak meg, de az egyik több hullámot tesz másodpercenként, mint a másik és pedig úgy többet, hogy e többnek s a másiknak rezgésszáma egész, kis számú viszony-nyal ki nem fejezhető, azaz nem képez a két hang zenei hangközt; akkor fokonként erősítik és gyengítik egymást a szerint, hogy hegy hegygyel, völgy völgygyel, vagy hegyrész völgyrészszel, völgyrész hegyrészszel esik össze a találkozásban. *E fokonkénti erősbödést és gyengülést a hang lüktetésének nevezzük.* A lüktetés tehát ellentéte a jó hangköz continuált menetének. *Két hang intenzitásának, a hullámok interferentiája (találkozás) előidézte periodikus intermittálása,* ingadozása. Harminczhárom lüktetés másodpercenként sértő, azaz discontinuált érzetet kelt, több már nem vehető észre. *A jó hangköz és consonantia,* —

mi voltaképp egy, a hangköz szétrántott consonantia, s a consonantia összerántott jó hangköz, — *kriteriuma fülünk előtt ép a lüktetés hiánya*. Jelenléte *recsegővé, nyerssé* teszi a csengést. Ha két csengés együttcsengtekor zavarják egymást partialis hangjaik egymás közt előidézett lüktetésekkel, úgy, hogy a hanganyag több-kevesebb része szaggatatlan hanglökésekre bomlik s az együttcsengés érdes, recsegő; a fennálló viszony a *dissonantia*. Ha ellenben bizonyos rezgésszámbeli viszonyoknál, kivételesen, vagy nem lesz lüktetés, vagy oly gyenge keletkezik, hogy az együttcsengést nem zavarja, a fennálló kivételes viszony a *consonantia*.

Így a hangközök s consonantiák közt *értékbeli fokozatos sor* állítható elő, ép a lüktetés még eltűrhető gyenge mennyisége szerint.

A hangközök fejtik ez alapon meg a *melodia*, a consonantiák a *harmonia* kérdését.

Nem mindenütt volt a hangrokonság a zene alapja. *Európa zenetechnikájának ez a stýlelve. A diatonikus scala* lett általános érvényű.

A *melodiában* a hangrokonság: a közös partialis hangok emlékezete működik, az előző emléke visz a következőre. A *harmoniában* az együttcsengésnél a közvetlen érzéki lüktetés kerülése és a megérzett közös partialis hangok adják meg a helyes consonantiát.

A lüktetést legtöbbször a combinatiós és pedig a summatiós hangok idézik elő. Ezért lehetetlen bonyolultabb szólamvezetés magas hangoknál. Innen a hangszerek alkalmazása: a *hangszerelés* szabályai, innen a zongora, a vonós hangszerek s leginkább az ének kiválósága. Partialis hangjaik oly erősek és oly számúak, hogy a lüktetést kevésbbé idézhetik elő, mint pl. a fuvóhangszerek; ezek recsegő, harsogó hangszínét, kifejezését ép e tény okozza. A hangszerek *kifejezőségének* ez természeti megfejtése.

A hangrokonság második foka a harmonikus alaphang megválasztása, ez hallható elsőfokú rokonságra vezethető vissza. Ez a harmonia alapja. A kiinduló alaphang a *tonika*. A hangok ehhez való rokonsága sokkal gazdagabbá tette a zene kifejezésbeli árnyéklatait. A harmonia megint *a hangnemek* alakulására hatott, mely megint kapcsolatos az *accordok* fejlődésével. *Az accord consonáló három csengés.* Egyedül consonáló ily hármas csak hat képzelhető. Három közülök tisztán consonál, ezek a *duraccordok*. A többi háromnál gyenge combinációs hangok zavart idéznek elő, ezek a *mollaccordok*. E combinációs lüktetések nem elég erősek, csak fátyolozottá teszik a hangot, a csengést: mint *Vischer* mondja a «*Verhülltes*» kifejezésére alkalmas. A zavaros mollaccord e titokzatos, rejtelmes jelentése ép a combinációs hangok okozta zavarosságában rejlik. És ez a tünemény magyarázza meg a mollaccordok s a mollhangnemek vonakodó alkalmazását a régi zeneszerzőknél s lassú, kései fejlődését a zenetörténelemben. Finomabb érzék kellett e kisebbfokú hangrokonság megérzésére, mely a mollban szerepel. A moll tehát nem tökéletesebb a durnál, ellenkezőleg tökéletlenebb s határán van a hangrokonság körének, de ép ezért oly érdekes, oly titokzatos természetű; rejtett s nem világos, nem határozott érzelmek, ébredő, fészlő érzések és bizonytalan sóvárgás, epedés kifejezésére oly nagyon alkalmas. A középkor nem használta éppen zavaró elemei miatt. *Palaestrina* szent énekei, ez «angyal énekek», a *Stabat mater* stb.-iek ép úgy festették *a tökéletes harmoniával* a mennyei békét, a fönséges nyugalmat, mit nem zavar semmi, a hit megnyugtató erejét, melyben nincs háborító elem, mint a renaissance festői a *színharmoniával*, ez érzéki-kellemessel aesthetikai alapját adták a mennyei nyugalom és zavar-talan boldogság érzelmeinek.

Eddig az érzéki-kellemes és kellemetlen ismeretét adja Helmholtz s ez könyve első két nagy szakasza.

A harmadik részben a zeneszerkezet törvényeit adja. Az érzéki-kellemes, mondjuk *a fülre-kellemes* physiologikus kutatás tárgya; a többi, a technika a historikus és ethnographikusé. Történeti s nemzeti eltérésekkel találkozunk itt. Ez a szép relativ elemeit kutatja. Kelet előszeretete a moll iránt, a kesergő, búsongó magyar, oláh s keleti zene e természete most e helyen nem tárgyunk. E harmadik s utolsó részben Helmholtz e téren mozog. *Hogy az összecsengés érdes, nyers, csak a fül anatómiai structurájától függ, hogy azonban mennyi érdekességet tűrünk el a zenei kifejezés szolgáltatában, ízlés, szokás dolga.* Psychologia ez, mint *Stumpf* terjedelmes munkájának czíme mondja — *Tonpsychologie*. Erre visszatérünk a psychologiai részben, most csak annyit, hogy a modern hangnemek fejlődésének aesthetikai elve a következő: *a tonikus accord* az accordok sorában a rokonság ugyanoly törvénye szerint uralkodik, mint a tonika a hanglétrán. Physiologiai alapja e jelenségnek: a zenei csengések magukra nézve már partialis hangok accordjai, melynek alaphangja az accord alaphangjának felel meg, így az accordok viszont egyszerű csengéseket helyettesíthetnek bizonyos körülmények között. Ily elv szerint és ily alapon fejlődtek ki bizonyos hang alaphangul vételével *a dur és moll hangnemek*. A dur az elsőfokú, szigorú hangrokonság alapján, a moll pedig *a tonalitás elve s a kifejezés követelményei közti megalkuvás, compromissum gyanánt* a zavart hangrokonság tekintetbevételével. Ezekre nézve Oettingen *Das Harmoniesystem in dualistischer Entwicklung* (Dorpat und Leipzig 1866.) szakmunkájára utaljuk az érdeklődőt. Részben ez, részben a fennebb említett zavaró, fel nem olvadó elemei adják meg a mollrendszernek sajátos kifejezését a durral szemben. A hangnemek megállapodása s

kialakulása csak újabb eszközökkel gazdagította a zenei kifejezést. A *dur nem* a határozott, tiszta hangulatokra alkalmas. Határozott, hatalmas, gyengéd, édes, sőt gyászoló is, ha a gyász álmadozó, lágy epekedésbe ment át. Nem alkalmas a zavaros, homályos, ébredő s nem határozott hangulatokra, vagy a pusztá, végtelen, titokzatos, rejtelmes, mystikus, nyers, érdes, a művészi széppel ellenkező valami kifejezésére; erre való a *moll nem* fátyolozott csengéseivel, változékony létrájával, nem határozott tonalitás-elvével. Mindkettőnek a kifejezés teljes jogosultságot ad. Az ellentétes érzések, hangulatok festésére való ellentétes eszközök. Hangnemeink s harmoniaszövedékünk a műöszön-alkotta épület, melyen harmadfél ezer évet dolgozott az emberiség s megalkotta fülünk természetes törvényeiből, mint kövekből így, ahogy van, bár más népek ugyanazon kövekből más épületet alkottak. Ez történelmi-aesthetikába való s el is hagyjuk itt Helmholtzt, hogy visszatérjünk hozzá a psychológiában.

Itt kész eredményeket adtunk és láttuk, hogy mind a zenei csengés, a hangközök, a consonantiák csupán fülünk természetétől és központi idegsejtjeink felfogásától függnek. Talál-e lüktetést benne, vagy már nem érzi meg? Mennyire érzi meg a partialis hangok azonosságát? — ezek mind hallásunk ítéletétől függnek. De nemcsak ennyiben hallásunk természete az irányadó, hanem a hang terjedelme a magasság és mélység irányában szintén a fülünkben meglevő Corti-szálak számától függ. Vad emberek fülében az anatomia csak négy sorozat Corti-szálat talált, holott nálunk öt van. Íme physiologiai oka a *vadak monoton zenéjének*, bár egyébben, pl. a színekben, a ríktó differentiák kedvelői. Zenéjük monoton, mert scalajuk fejletlen, szűkterjedelmű. Íme *ethnographiai különbség is physiologiaira reducálva*. Hogy a légrezgést hangnak nevezzük, vagy csak légmozgásnak vagy egyáltalán nem vesszük tudomásul, ez tisztán fülünk Corti-szálainak

számától, mennyiségétől függ. 16 rezgéstől 24—36 ezerig hangnak mondom a légrezgést, azontúl nem. A hang tehát csak 16—36.000 rezgésű légmozgás. Mi van előtte, mi van utána? nem hang, az bizonyos.

A hangfelfogás tehát: a kagylón, járaton, dobhártyán, innen a hallócsontokon keresztül, a tojásalakú ablakon át, a csiga középjáratában levő Corti-szálakra jutott rezgéseknek itt történő idegizgalommá alakításából, ennek a központba viteléből és appercipialásából áll. A hallócsontocskák tulajdonképp a tojásalakú ablakkal állanak összeköttetésben, de a lymphá anyagot rezgésükkel mozgásba hozván a csigába is elterjed a rezgés e folyadék útján. *A hangfelfogásban tehát legfőbb szerepe van a Corti-féle szervnek.*

A halló ideg *másik végkészülékének*, mely a *félív-járatok* s ezek kitáguló aljában, az úgynevezett *ampullákban* van elhelyezve, szerepét s hivatását közelebbről *Hőgyes Endre*, a budapesti egyetem tanára kutatta. «*Az associált szemmozgások idegmechanismusáról*» tartott s 1881-ben megjelent akadémiai értekezésében. Tény, hogy az idegvégkészülék ingerlése az ívjáratokban, bilaterális szemmozgást okoz. Ez idegvégkészülék reflex kapcsolata a szemmozgató idegekkel csak a hangra s a hang irányára nézve szolgálna figyelemfelhívó, intő szerepül, ránk nézve ép ezért nem fontos.

A fül vizsgálatánál tehát láttuk, hogy a *fülre-kelletes bizonyos continuálnak érzett discontinuált mozgásban: rezgésben* van s hogy az egész harmonia, sőt a mit *Hanslick: Über das musikalisch Schöne* híres munkájában főnek tart s az egész zenét ezért *melodikus mozgásnak* nevezi, a *melodia* is röviden úgy mondhatjuk: *a részazonosságok közvetlen vagy emlékezetbeli megérzésén alapszik. Részben azonos continuálnak érzett discontinuált mozgások sorozata kellemes a fülre*, ez a zene. Melodikus mozgás, mint Helmholtz megfejtette: részben azonos mozgások sora.

Ezekből a fülre-nézve kellemes elemekből építik fel a népek zenerendszerüket, amely rendszerek ethnographiailag különbözök s így mondotta *Topinard Pál Anthropológiájában*: «Azok a hangok, amelyek bizonyos race-ok agyvelejének halló idegsejtjeit összhangzatos módon ingerlik, más racenál nem ezt a hatást idézik elő.» (Magyar fordításában 534. l.) E megfigyelés már átvisz a hangpsychológiába.

A physiologia dolga csak annak megmagyarázása *mit, miért* érez kellemesnek a fül útján halló idegközpontunk s *mit, miért* kellemetlennek, vagyis a «jó hallás» mivoltát megfejteni, mert a «jó hallás» *semmi egyéb, mint ép a jó intervallumok és consonantiák megérzése.*

Dr. Pekár Károly.

IRODALOM.

A „*Positivist Review*“¹ 1895. novemberi számában e cím alatt: *Herbert Spencer evolutio-theoriája* (Mr. Spencer's Theory of Evolution) érdekes tanulmányt találunk *J. H. Bridges*-től, melyet alább egész terjedelmében közlünk.

Az elv, mely Herbert Spencer philosophiai művein vörös fonalként huzódik végig, s melyre azt a praetensióját, hogy *synthesist* alkotott, alapítja, egy processus, melyet *evolutio*-nak keresztelt el. Ez az elv, szerinte nemcsak a szerves testekben, hanem egyáltalán az egész világegyetemben folytonos működésben van. *Synthetic Philosophy* című művének első kötete nagyrészen ez elv egyetemességének bizonyításával foglalkozik. Helyénvalónak tartom közelebből vizsgálni az alapozást, melyre Spencer olyan óriási építményt emelt.

Mi az evolutio? Spencer szerint két alapelve vihető vissza:

1. az erő megmaradására; 2. a homogen testek tartóssághiányára, instabilitására. Az elsőre nézve ez alkalommal csak néhány szó van, nevezetesen azt jegyzem meg, hogy e cím alatt két olyan dolog van egybefoglalva, mely közönségesen nem szokott együtt szerepelni, névszerint: 1. a megfigyelésből és inductióból elvont általános észrevétel az energia conserválásáról, és 2. az a tény, hogy a tárgyak bizonyos helyet foglalnak el a térben, ugyanaz a tény, mely a régibb írónál az anyag áthatatlansága név alatt szerepel. E helyen csak a második elvvel, a homogenek instabilitásával

¹ The Positivist Review, edited by Edward Spencer Beesly. 3-ik évfolyam, 35. sz. London, William Reeves.

akarak foglalkozni. „Az evolúcióban — mondja Spencer — az anyag a határozatlan és incohaerens homogeneitás állapotából, a határozott és cohaerens heterogeneitás állapotába megy át.“ Több példát idéz amaz elv hebizonyítására, hogy a homogeneitás állapota nem egyéb annál, mit állhatatlan egyensúlynak mondunk. Bármilyen pontosan elkészített mérlegek idővel elvesztik egyensúlyukat. Egy bizonyos hőfokig hevített anyag nem hűl ki egyenletesen minden részében. Egy, a levegő hatásának kitett fém-tömb oxydálódik. Bizonyos közetformációk belsejökben rétegezéseket mutatnak, melyek az időjárás behatásáról tanuskodnak. Ha valamely anyagot egy folyadékból lecsapunk, a lecsapódmány atomjai egyenlőtlenül oszlanak el a folyadékban. Ha schellack-kenczét egy ív papíron szétmázolunk, csakhamar a celluláris constructió jeleit tünteti elénk. A csillagok nem egyformán oszolnak el a térben: a tejútban több van belőlük, mint az ég egyéb tájain. Az ég egyes helyein több ködfolt találtatik, mint másokon; veres csillagok nagyobb számban vannak egyik részen, másikon ismét több kék csillag. A mily mértékben a föld kezdetleges pára-állapota után kihűl, a chemiai összetételek folyton növekvő heterogeneitást tüntetnek elénk. (Igaz, hogy ez a példa fölöttébb conjecturális ízü.) Az elősorolt példák mind a szervetlen világ körében mutatják be a mondott elv helyességét. A szerves világra térve át, ugyanaz az elv Spencer szerint az élő lények egész sorozatán keresztül igazodik be. Egy fa, mely eleinte csak egynéhány egyszerű sejtből áll, később ágakat, leveleket és virágbugákat fejleszt. A megtermékenyített tojásban vagy petében alig lehet a structurának valamilyen nyomára akadni és mégis idővel teljesen kiképlett madárrá vagy állattá fejlődik.

Mindamellett, tekintve a rengeteg fontosságot, melyet Spencer philosophiai rendszerében ez elvnek tulajdonít, helyénvalónak találjuk kutatni, hogy vajjon igazán megállja-e helyét a természeti jelenségek véghetetlen tömegében. Vajjon valóságban egyetemes vagy legalább általános igazság-e, hogy „a homogeneitás állapota nem egyéb mint állhatatlan (ltabilis) egyensúly?“ Úgy rémlik előttem, mintha Spencer egyik-másik példája nem igen bizonyítaná az általa felállított tételt. Mikor egy fém felülete a levegő behatása alatt oxydálódik, akkor az állhatatlanság nem homogen, hanem heterogen anyagon mutatkozik. Azokon a pontokon t. i., melyeken két különböző test, fém és levegő érintke-

zésben van, igenis észlelhető állhatatlanság, módosulás; de a fém-tömb belseje homogen és állandó marad. Hasonlóképen a schellack, a meddig az edényben van, épen nem mutatja a változásokat, melyek a levegővel való érintkezésekor előállanak. Csakis a mechanikus megoszlás s a levegővel való érintkezés, tehát a complicáló körülmények, okozzák a celluláris structura jelentkezését. Vegyük már most a ködgomoly esetét, s tegyük fel, hogy az égi testté sűrűdött. Belső mozgása egészen megszűnt akkor, és hőmérséke absolut zérusra szállott alá. Tegyük föl, hogy vegyele-meire nézve vasból vagy vas és nickel keverékéből áll: e szerkezetében meg fog maradni évezredekken keresztül. Moleculáinak egyensúlyát meg fogják ugyan zavarni a reá ható erők, például a napból kisugárzó hő, vagy a felületének különböző pontjaira hulló meteorok; de kétségbevonhatlan, hogy az egyensúly rajta állandó s nem állhatatlan, azaz hogy megzavartatása után ismét helyreáll. A mennyire tudomásunk terjed, a hold is nyilván ilyen állapotban van most, ilyenben volt megszámlálhatatlan évszázadokon keresztül, s ilyenben meg is marad, a mennyire előre láthatjuk, a jövőendő évezredekben.

Ha azzal a kívánsággal állna valaki elő, hogy egy meghatározott homogen anyaggal igazoljuk be állításunkat, erre is ráállunk, s talán nem tesz senki ellenvetést, ha erre a célra az arany példáját választjuk. Schlieman dr. Trója város helyén dísztárgyakat, ékszereket ásott ki. Igaz, hogy nem mehetünk vissza abba a korba, melyben az ó-kori bányászok az érczet quarz-sziklák vagy alluvialis rakodmányok mélyéből felszínre hozták; de már azóta is hányféle beható erőknél volt e fém kitéve. A kezdetleges aranyművesek kalapácsa és reszelője, az emberek testhőmérséke, kik e karpereczeket viselték, Priamos palotájának fáklyafénye, az égő Trója üszkeinek hősege, a meleg és nedvesség combinált erői, melyek a háromezer év óta eltemetett tárgyakra hatottak: mindezek kétségkívül megzavarhatták moleculáik egyensúlyát. De azért egyensúlyuk állandó volt, nem pedig állhatatlan. Az ékszerek még manap is tiszta aranyból valók, csakúgy mint az a platina-tömb, melyet a parlament végzéséből a kincstárban őriznek, mint a font súly étalonját, mindig egy font súlyú marad. A földkéreg nem ugyan absolute, de relative homogen anyag-agregatumokból áll. Ezeknek legtöbbször aránylag egyszerű vegyületek, még pedig vagy két elemből

képződtek, minők a silikátok, vagy három elemből, minők az aluminiumsilikátok, vagy carbonátok. Már most tegyük fel, hogy a Szent-Gotthárdhegy alatt levő alagutat a régi rómaiak vagy a jégelőtti korszak primitív emberei fúrták volna keresztül, van-e okunk hinni, hogy az akkor kiásott anyagok különböznek vala azoktól, a melyek ugyanonnét néhány év előtt kerültek felszínre? Ha a föld szilárd kérgéről annak híg és légnemű burkaira térünk át, egyikben is, másokban is két, nem ugyan absolute homogen, de legalább fölöttébb egyszerű összealkotású és egyforma structurájú anyagot találunk, a melyek végtelen időközön át a legkülönbözőbb erők, névszerint a gravitatio, a hő, a fény, az elektromosság stb. zavaró hatásának voltak kitéve. És mégis itt is ugyanarra a következtetésre jutunk. Semmi okunk nincs föltenni, hogy a levegő vagy a tenger alkata materialis változáson ment keresztül azóta, mióta az ember a földön először megjelent.

Ezek után nem fog csodálkozni senki sem azon, ha azt mondom, hogy fölötte kétséges, vajjon a homogenek instabilitásáról szóló tan — vagyis ama két oszlop egyike, melyeken az evolutio philosophiája nyugszik — igaz-e, helyes-e? Hogy a homogen anyagok egyensúlya folytonos megzavarásoknak van kitéve, az különben kétségtelen. Minden reá ható incidens erő megzavarja. De hogy az egyensúly instabilis, az egészen más és sokkal vitathatóbb tétel. Nehéz lenne bebizonyítani, hogy heterogen anyagból álló tömegek állandóbbak, mint homogen anyagtömegek. Akárhány adatot lehetne felhozni az ellenkező állítás mellett. Különböző szerkezetű anyagok érintkezése megzavarásokat idéz elő, melyek be nem állnak vala, ha egynemű anyagok forognak kérdésben. Igaz, hogy egynémely ötvény nagy fokban állandó természetű, de az is kétségtelen, hogy akárhány fémvegyület sokkal kevésbé állandó, mint az alkotó fémek vegyítetlen állapotukban. Nagysúlyú bizonyítékokat lehetne felhozni amaz állítás mellett, hogy az anyagtömegek állandósága egyenes arányban van homogen voltukkal s fordított arányban heterogeneitásukkal. Azonban arra a célra, melyet itt szem elől tartunk, fölösleges volna ilyen fajta ellenvéleményt formulálni. Mi itt e czikkben merőben skeptikus állásponton maradunk, nevezetesen tagadjuk a lehetőséget, hogy a világegyetem tényeit bármilyen egyszerű formulába lehetne foglalni. Egyedül az a körülmény, hogy

Spencer oly óriási felépítményt emelt ily gyöngye alapra, indított, arra, hogy ez alapot vizsgálat alá vonjam. Kimutattam, hogy az alap nemcsak hogy gyenge, hanem még korhadt is.

A cél, melyet Spencer a „Synthetic Philosophy“-ban maga elé tűz, bizonyos tekintetben föllengző és túlambitiosus. Végproblemája e műnek a szerző szavai szerint: „a tűnemények összetételének oly törvényét kutatni, a mely az összetevők törvényét fedezze (to seek a law of composition of phenomena coextensive with the law of their components)“. „Szükségünk van ismerni — úgymond — az anyag és mozgás folytonos redistributiójának törvényét“; valamint „a dolgok megjelenésének történetét az észrevehetetlenség pillanatától és eltűnésüket az észrevehetetlenség pillanatáig (the history of the appearance of things out of the imperceptible, and of their disappearance into to imperceptible)“. „Mindaddig nem szereztük be mindazt az információt, a melyre értelmünk erejénél fogva szert tehetünk, a míg módunkban nem lesz egy vagy más úton kifejezni minden tárgynak s a tárgyak minden aggregatumának egész multját és egész jövőjét.“ („First Principles“, 2-ik kiadás, 277—80. l.)

Ennek ellenében azt a kérdést koczkáztatjuk meg: Ez a cél egyáltalában elérhető-e? Vajjon nem haladja-e meg az emberi tehetség körét az a vállalkozás: megírni a dolgok összességének történetét kezdettől végig? Más szóval az objectiv synthesis lehetséges-e? A ki tanulmányozta az emberi gondolkodás történetét, az megleti a feleletet e kérdésre a Cartesianismus keletkezése, fejlődése és hanyatlása történetében. Descartes, két és félszázaddal ezelőtt megkísérlette megalkotni „az anyag és mozgás folytonos redistributiójának“ törvényét. Megpróbálta elmondani „a dolgok megjelenésének történetét az észrevehetetlenség pillanatától, és eltűnésök történetét az észrevehetetlenség pillanatáig“. Ő is, mint Spencer, azon kezdte, hogy fölvetett egy a tért betöltő, átható homogen közeget (mediumot). Azután belevonta a dologba az istenséget, s ezzel egyetlen egyszerű mozgást hozatott létre e mediumon belől. Ez adva lévén, kimutatni igyekezett, hogy egy bizonyos evolutio-processus s a természeti erők játéka következtében, a természet valamennyi jelensége — a naprendszerből a növények, állatok s az ember constitutiójáig és mozgásáig, sorjában minden, de minden ez elyből foly. A tizenhetedik század második felében ez a conceptio föltétlen uralmat

gyakorolt, s nincs kétség az iránt, hogy rendkívüli lendületet adott e korban a matematikai és physikai kutatásoknak. De eljött az ideje Newton nagy fölfedezésének, a mely tönkre tette a synthesis egységét. A gravitatio-erő s ennek a bolygók mozgására való dirigáló befolyása nem illett már bele a nagy Descartes-féle hypothesisbe. A physika és chemia haladása a tizennyolczadik század folyamában mindinkább kétségtelenné tette, hogy a tudomány minden egyes ágának saját külön módszerei vannak, mindegyik külön megfigyeléseket és inductiókat igényel, a melyeket tehát lehetetlen egy philosophusnak cabinetjében, akármilyen monistikus elvek segítségével is, kideríteni. Igaz, hogy Laplace némi erőfeszítést tett a célból, hogy a chemiai vonzódás tényét az attractió törvénye alá sorozza; de ezzel a kísérlettel csúfos kudarcot vallott. A chemiában hetvenféle különböző anyagfajtaát kell tanulmányoznunk, s ebben kétségtelenül nemcsak a tulajdonképeni chemiai módszerek vannak segítségünkre, hanem ezenkívül az összehasonlító és osztályozó módszerek is, a melyek a biologia körébe tartoznak, s melyek az utolsó években oly élénk világot vetettek a chemia tudományára. Hanem az az egy bizonyos, hogy amolyan tág elvek, minő a homogenek állhatatlansága, egy hajszálnyival sem viszik előbbre a tudományt. A mennyire tudásunk terjed: mind a hetven chemiai elem állandó. Némelyik ezek közül könnyebben combinálódik mint más; némelyek könnyöbben viselkednek. De a mennyire ismerjük, ugyanolyanok maradtak azok földgömbünk egész történelmén keresztül. Minden egyes elemnek tulajdonságait specialis kutatások segítségével kell megállapítani. Semmiféle generalisatio föl nem ment bennünket e kötelesség alól.

Csak még egynéhány szóm van, a végből, hogy jelezzem az ellentétet Spencer és Comte synthesise között; hosszas fejtegetésekre e folyóirat olvasóival szemben úgy sincsen szükség. A positivist synthesis nem általánosságban a dolgok theoriája, hanem az emberre befolyást gyakorló dolgok theoriája. Nem foglalkozik a világegyetemmel; de foglalkozik az emberi természettel s a módosításokkal, melyeket a külvilág benne előidéz s melyeket viszont az ember a külvilágon véghezvisz. Más szóval kifejezve: a positivist synthesis mindenféle kosmogoniát elvet, nem kísérli meg a dolgok eredetének magyarázatát; összefoglalható e szóban: *anthropologia*, azaz az ember tudománya. Mi az *evolutio* szónak

igazi értelmét az ember fokunkinti fejlődésében találjuk, összhangban saját természetének s az őt környező világnak törvényeivel.

K—n.

* * *

„*Revue philosophique de la France et de l'étrangère*. Nr. 4. Avril 1895.“

I. „L'ancien et les nouvelles geometries“. (Delboeuf J.). Folytatását képezi e cikk azoknak a tanulmányoknak, melyeket az újabb philosophiai mathezis ez érdekes és fontos kérdéseiben, Delboeuf e folyóiratban már ismételten discussio tárgyává tett. Most a homogén tér geometriájának axiomáiról és postulatumairól teszi közzé vizsgálódásai eredményét, kiindulva az egyenes vonal meghatározásának postulatumból, melyet ekkép formuláz: „az egyenes vonal egy homogén vonal, azaz olyan, melynek minden része — bármint hosszú legyen — hasonló. Ezt a meghatározást tekintve Delboeuf egyedül jónak. bár elismeri, hogy újnak épen nem új, mert Leibnitz is már következő meghatározását adta az egyenes vonalnak és síknak: „*Recta est linea, cujus pars quaevis est similis toti; plana est superficies in qua pars est similis toti*“.

Nagyobb része különben e cikknek azon személyes és tudományos viszony vázlata, mely Delboeuf-öt tudományos törekvései kezdetétől a nagy hírű német tanárhoz, *Überweghez* fűzte, ki ugyanazon irányban dolgozott, mint ő, kinek bátorítása rendkívül sarkalólag hatott a francia tudósra, s mely viszonyt csak *Überwegnek* 1871. június 9-én bekövetkezett halála szakított meg.

Hálás szavakkal emlékezik meg Delboeuf a német tudósról, ki bátorította megkezdett útján akkor, a mikor a francia és belga tudomány mesterei, a lüttichi egyetem professorai félvállról vették munkálkodását, s kinek képzettsége a szó szoros értelmében meglepte őt, mikor a bonni egyetem ifjú physikai tanára, Behr útján figyelmessé lett rá. „Mindent olvasott — mondja *Überwegről* — és mindent megtartott. Alaposan értette a latint és görögöt, s értekezése Plato művei chronológiájáról a bécsi akadémia díját szerezte meg számára“.

Bonni tanárai Delboeufnek visszaadták önbizalmát, melyet már elvesztett volt, s mihelyt visszatért Lüttichbe, azonnal ren-

dezni kezdte jegyzeteit s kiadta könyvét 1859-ben, melynek czíme: „*Prolegomènes philosophiques de la Géométrie et solution des postulats suivis de la traduction d'une dissertation sur les principes de la Géométrie, par Fred. Ueberweg.*“

De csak most, harminczöt év mulva ásták ki végre Franciaországban is Delboeuf könyvét a feledésből oly tudósok, mint Calinon, Lechalas, Léon, Couturat és mások, a kik magaztálással említik s megőrkítették terminológiáját. Utóbbi kiemeli, hogy Delboeuf ezen művében, megelőzvé Rieman tanulmánya közzétételét, ép úgy Helmholtz és Beltran munkáit, s csak tökéletlen tudomással bírván Lobacsevszki geometriájáról, a homogeneitás eszméje alapján határozta meg az euklidesi tért, ép úgy az egyenes vonalt és síkot is, s észszerű elvekre vezette vissza a geometria alap-postulatumait.“ Hasonlóan emlékezett meg az angol Gérard is Delboeufról.

Midőn ezúttal Delboeuf az első munkájában csak nagyjában vázolt terve bővebb kiépítését kezdi meg, azaz formába önti a síkmértan minden teoriáját, postulatumait, axiomáit, meghatározásait és elveit — beleértve a szögek mérését is, kizárásával a körre vonatkozó tantételeknek s a felületek mérésének — újolag Überweg tekintélyével fedezi magát, ki ezeket írta volt 1851-ben:

„Ha tárgyunkat tisztán mathematikai szempontból vizsgáljuk, mindenekelőtt egy érdekes kérdés merül föl: az, hogy a geometria alaptételeit a lehető legkisebb meghatározott számra vezessük vissza s abból vezessük le szigorúan az összes teoriákat.“

„Euklides geometriája, tudjuk, csak tökélytelenül oldotta meg ezt a problémát. Az első alakzatok, vonalak, felületek stb. meghatározásain kívül, axiomák és postulatumok neve alatt a be nem bizonyított tételek egész sorát bocsátja előre a nélkül, hogy érvényességük felett magyarázatokba bocsátkoznék, s ezt igen helyesen, mert ez a philosophia s különösebben az ismerettan feladata. De még mathematikai szempontból is gáncsolni lehet benne:

„1. az axiomáknak tényleg nem teljes, habár látszólag teljes elősorolását. A sík létezése, az összes vonalak összehasonlíthatósága, nagysági viszonyaik szerint, a több szög összege s a két oldal által alkotott szög között megállapított egyenlőség, melyből a szögek mérése következik: minde tételek nincsenek említve sem az axiomák, sem a theorémák között és maga Euklides

kétségkívül nem gondolt arra, hogy figyelme tárgyává tegye, implicite benne foglaltaknak tartva azokat axiomáiban és postulátumaiban ;

„2. az axiomák sorozata elvének hiánya. Igazság szerint lehetetlen levezetni az axiomákat, mert akkor elvesztenék ebbeli jellegöket, de lehetetlen azokat általános szempontból kifejezni, úgy hogy együttességökben mutassuk fel. Innen a harmadik nehézség ;

„3. ez axiomák határozatlan száma. Semmi sem biztosít a felől, hogy a geometria további fejlődése e szám szaporítását nem fogja szükségessé tenni, mint a hogy másfelől nincs bebizonyítva, hogy azokat csökkenteni ne lehetne, nehányat közülök bebizonyítva.

„Daczára az ismételt törekvéseknek — jelenti ki Überweg — e hézagok még nem pótolttak, s a nehézség megoldása még az esetben is, ha e megoldás nem lenne elemi, nem kevésbbé nagy tudományos érdekekkel bírna. Nem akarjuk azt mondani, hogy később ne lehetne módot találni a tudomány eredményeinek az elemi oktatásba való bevezetésére, de mindenekelőtt tudományos és nem didaktikai problémáról van szó.“

Überwegnek erre a gondolatmenetére támaszkodik Delboeuf, mikor fejtegetéseit megkezdi, először is az alapvető fogalmakat, az általános meghatározásokat ölelvén fel, azután pedig a geometria postulatumait, vagyis hypothesiseit, majd tovább az axiomákra terjeszkedve ki, még pedig hármass minőségökben, t. i. a logikai, arithmetikai és algebrai axiomákra.

Bernés cikke után, mely a sociologia methodusaival foglalkozik, immár harmadik sorozatban, *Dauriac* folytatja tanulmányait a zenei psychológiáról, „Études sur la psychologie du musicien“ cím alatt, ezúttal a zenei emlékezetet téve vizsgálat tárgyává. Annál nagyobb fontosságot tulajdonít ennek, mert szerinte az emlékezet az inspiratio forrása. Azoknak, a kik az emlékezet zavaró hatását allegálják a zeneírói styl és gondolat eredetiségére, azt feleli Dauriac, hogy az emlékezet, habár ugyanegy nemű is azoknál, a kik feltalálnak és azoknál, a kik emlékeznek, de nem ugyanazon fajú. Sőt addig megy el, hogy e két fajta emlékezőtehetséget egészen ellenkezőknek tartja. Az egyik társít, asszociál és ezért emlékezünk a hallott dallamokra, a másik szétválaszt, disszociál és ezért talál fel.

Ezzel magyarázza azt, hogy minden elemi pszichológiai kézikönyvben az emlékezet tárgyalásánál mindig a zenészeket veszik fel például, mert minden művész közt nálok legkönnyebb constatálni a reminiscenciákat, a nélkül, hogy ez öntudatos lenne. Verdi például nem szándékosan tette, hogy az „Aida” harmadik felvonása cavatinájában a „Trobador” Miserere-jének két ütemét ismétli; Rossini sem szándékosan cselekedett, midőn „Sevillai borbély”-a nyitányának introductiójában hangjegyről-hangjegyre reproducálta Spontini „Vestaszűz”-e nyitányának egy szolamát stb.

A pszichológiában megkülönböztetendő az emlékezet megőrzése, azok megrögzítése és reproductiója. Dauriac szerint a leggyakoribb és legkönnyebben megfigyelhető zenei emlékezet a reproducáló emlékezet. De a zenei intelligencia és zenei emlékezet közt egy kapocs létezik, mert minél jobban emlékezünk, annál jobban felfogtunk, megértettünk valamit. A ki egy szót sem tud németül, az sohasem fog szabatosan ismételni egy német mondatot, ha csak „be nem magolta”. És pedig emlékezetét épen az fogja nehezíteni, mert nem értett, nem fogott fel

* * *

A „*Revue philosophique*” november 11-iki száma első sorban Pereztől hoz cikket az „abstract eszmék fejlődéséről a gyermekeknél”. (Le développement des idées abstraites chez l'enfant.) Meglehetősen kiterjedt kísérletezések után arra a tapasztalatra jutott, hogy egy gyermek, ki szokva van észlelődni s ismételni analízáló és synthetizáló leczkéit, öt éves korától kezdve érteni kezdheti már oly abstract szavak jelentését, melyek bizonyos számú — lényeges módjaikban, eszközeikben, céljaikban és eredményeikben — ismert cselekményeket fejeznek ki. Hét éves korában, sőt sokszor még előbb, a gyermek már érteni s jól alkalmazni, helyesen meghatározni képes oly értelmi működéseket, mint: *figyelni, érteni, emlékezni, képzelni*. De nincsenek még hatalmában ily kifejezések: *ítélni, okoskodni*, s még kevésbbé ilyenek, mint: *elvonní, általánosítani*, mert ezeknek nincs physikai aequivalensök, melyekből le lehetne származtatni.

A mi az erkölcsi abstractiókat illeti: egy hároméves gyermek előtt ép úgy, mint egy tizenöt hónapos előtt, a *jó* és *rossz*

vagy *csúnya* — erkölcsi értelemben véve — nem jelentenek egyebet, mint *megengedett* vagy *tiltott*, *dicsért* vagy *korholt*, *jutalmazott* vagy *büntetett* valami. Az erkölcsi érzésnek nincs más eredete és képződése philogenetice és ontogenetice.

Az idő eszméje, melyet Kant mint az érzéklés a priori formáját fogott föl, még az öt-hét éves gyermekeknél is igen bizonytalan és változó, mint minden oly eszme, mely a tapasztalatok és az elemi abstractiók nagy számát tételezi föl. Megjegyzendő azonban, hogy ezen fogalomalkotás nehézsége nagyban függ a gyermeki nyelv szabatosságihiányától.

Következik most *Richard* cikke az ethnographiai sociologia és a történelem viszonyáról. („La sociologie ethnographique et l'histoire, leur opposition et leur conciliation“.) Röviden azt adja elő *Richard*, hogy ismeretes tény, mikép az egyszerű társadalmi formák megóvása szigorúan függ a geographiai milieu-tól. A legkevésbé lakható s a bevándorlásra nézve legkevésbé vonzó milieu-knek felelnek meg a legegyszerűbb társadalmi formák. Európában a „landsgemeinde“ fentartotta magát a mély alpesi völgyekben. Észak-Afrikában az egyszerű város, a falusi köztársaság észlelhető a Gyurgyura csúcsán vagy az Auras medenczéiben. Indiában viszont a homéri *clan* volt tanulmányozható a Radzsasztan lápjai közt. Annyival inkább fenn fognak maradni ezek a társadalmak a civilisatio centrumaitól legtávolabb eső vidékeken. Mind tökéletesebben megőrizve fogjuk találni azokat, ha: 1. a mérsékelt égövről a sarki égöv felé haladunk, melyek az eszkimók, csukcsok, kamsadálók, fuegoiak kezdetleges társadalmait jelölik; 2. a nagy continensek partjaitól a sivatag vagy erdős vidékekre, mint az Amazonéi, vagy még inkább a melyek a Nilust a Kongótól elválasztják; 3. a lapályokról a magas fensíkokra, melyek Ázsiában a kafirisztáni, tibeti, sőt kaukázusi barbár népeket; 4. a continensről a szigetekre s a nagy szigetekről a kicsinyekre. Csaknem mindenütt látjuk, hogy a szigetek, különösen a hegyes szigetek megőrzik régi társadalmi formáikat, szemben azokkal, melyek a szomszéd continenseken uralkodnak. A celta *clan* fenmaradt Skócia felföldjén majdnem a francia forradalomig. Ázsiában és a Maláji félszigeten ez még szembeötlőbb, mivel Ceylon, Borneo, Formosa, Jézo, az emberiség legősibb példányainak némelyikét őrzik. De még inkább kiváltsága ez a kis szigettengereknek, mint az Adaman szigetek, s aránylag

újabb időben is még a Kanári szigetek. Tudjuk, hogy a polynesiái szigetek is mily társadalmi képet nyújtottak ezelőtt egy századdal.

A civilizálatlan népek tehát egy általános jelleget mutatnak, hogy t. i. rendkívüli függésben vannak éghajlatukkal, faunájokkal és florájokkal szemben. Azonban ez minden közös vonás; ellenben illusoriusnak tartja Richard, a történelemelőtti phásisok és a jelenlegi társadalmak összetételi foka közt precíz analógiákat deríteni ki.

Mindazáltal az ethnographiát mégsem tartja a genetikus sociológiára nézve fölöslegesnek. Mert minél távolabb hatolunk be az emberiség multjába, annálinkább külső factoroktól látjuk meghatározva a collectiv jelleget. Így az epidemiák és inségek a multban nagyobb társadalmi szerepet játszottak, mint ma. S ez az első inductio egy másikra mutat rá: hogy a clanok és fajok harcza határozza meg a praehistorikus népek collectiv magatartását, mint a hogy meghatározza a civilizálatlan népek legnagyobb részéét.

Kimutatja ennek kapcsán, hogy a fajok harcza minden moralis és társadalmi corollariumával, a külső factorok túlsúlyának eredménye a collectiv viszonyokban. Ha ez eszméhez tartjuk magunkat, vissza kell utasítanunk az ethnographiai sociologia jelenlegi következtetéseinek legnagyobb részét.

Végezetül *Lachelier* ismerteti e füzetben *Sigwarth* inductio-theoriáját és ismerettani elméletét, mely sokban rokon a Wundt-éval s a jelenkori francia iskola legtekintélyesebb metaphysikusaiéval.

* * *

A „*Revue politique et parlementaire*“ mult évi második évfolyamának négy utolsó füzete egyebek közt az Egyesült-Államok vámügyeiről hoz érdekes czikket *D'Outrevienne* tollából. Kezdeté ez csak egy nagyobb közlemény-cyklusnak, melyben a szerző a legapróbb részletekig tájékoztatva szándékozik ismertetni az európai olvasó előtt még elég idegen kérdést, mely annyival bonyolultabb, mivel az Egyesült-Államok 44 államot, hat területet foglalnak magukban, s ezenkívül Columbia vidékét, melyek mindenike nemcsak külön polgári és büntető törvény uralma alatt áll, de gazdasági érdekeik is sokszor merőben ellentétesek.

Eddig az amerikai viszonyokról írók — így Toqueville, Laboulaye is — sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az Egyesült-Államok szövetségi alkotmányának, mint a milyen ezt a gyakorlatban megilleti. Csak Boutmy, az „École des sciences politiques“ jeles igazgató-tanára kezdte a kérdést más oldalról is szemügyre venni s kideríteni, hogy az államok külön alkotmányai is voltakép kiegészítői a foederalis alkotmánynak, ép úgy mint a hogy viszont a foederalis alkotmány kiegészítője az államok alkotmányainak. De ez utóbbiak képezik az alapot, a másik ezeknek csak betetőzése, kicsucsosodása.

A vámműgy azonban mégsem tartozik az egyes államok hatáskörébe, hanem eminenter szövetségi ügy. Tudjuk, hogy Amerikában a ministereknek nincs helyök a congressuson, az elnök és a ministerek a kamarával csak izenetváltás és írásbeli jelentések útján érintkeznek. Az elnök ugyan az alkotmány értelmében időről-időre informatiókat intézhet a congressushoz, s fölhívhatja figyelmét azon rendszabályokra, melyeket szükségeseznek vagy hasznosaknak vél. De ez előterjesztéseket sem az elnök, sem a ministerek nem képviselhetik a kamarában, nem változtathatják át *bill*-ekké vagy formaszerű javaslatokká. Az államtitkár, kinek szándéka egy javaslatot vagy *billt* benyújtani, azon kezdi, hogy érintkezésbe teszi magát a senatusban és a képviselői kamarában az illető állandó bizottságok elnökeivel. Ez elnökök mindegyike a megfelelő ministeri szakosztályra nézve egy külső tanácsosi jelleget képvisel, kikből, ha képességeik feltűnnek, tényleges ministerek lehetnek. Ezek a körülmények magyarázzák egy Mac Kinleynak vagy Wilsonnak rendkívüli személyi súlyát, kik mindketten különböző törvényhozó testületekben a bevételi budget bizottságának elnökei s alkotói a nevükről elnevezett két utolsó vántarifának.

Egyébiránt az erre vonatkozó törvénynek, mint egyáltalában másnemű törvényeknek is kezdeménye csak indirect illeti a végrehajtó hatalmat. A pénzügyi törvények kezdeményezési joga kizárólag a képviselőházat illeti; azonban a senatus, mely bőven él módosítási jogával a kamara által hozzáküldött javaslatokkal szemben, ezáltal a képviselőház ezen praerogatívájának jelentőségét nagyban csökkentheti. S ezt annál inkább, mert a senatus által benyújtott és megszavazott módosítások „en bloc“ terjesztetnek a kamara elé, a nélkül, hogy ennek joga lenne azokat részletesen

vizsgálni s megvitatni, egy részét elfogadni, más részét visszautasítani. Vagy mindent el kell fogadnia, vagy mindent elvetnie, s így aztán az utolsó szó pénzügyi kérdésekben is rendesen a senatusé.

A parlamenti eljárás ezen szabályainak előrebocsátása után áttér D'Outrevienne az Egyesült-Államok vámügyi törvényhozása történetének s különösen a francia kiviteli kereskedelemhez való viszonyának fejtegetésére. Itt elsőben is azt a tételt állítja fel, a mi Amerikában gyakorlat is, hogy a vám feladata csaknem kizárólag a kincstár bevételeit látni el. Ha a tarifának csak ez a célja — úgymond — akkor teljesen jogosult, mint a hogy minden adó az; de ha azonkívül arra van szánva, hogy a nemzeti ipart védelmezze, akkor nemcsak a kormányzat szükségére nélkülözhetlen jövedelemforrásokat szolgáltatja, de arra is szolgál, hogy néhány kiváltságos iparost a nép nagy zöme rovására gazdagítson, s akkor megfosztja az adót törvényes jellegétől, mert egyenlőtlené teszi.

Történeti visszapillantásait D'Outrevienne az északamerikai polgárháborúval kezdi, melynek kiemeli lényegesen gazdasági és vámpolitikai motivumait. „Más vizsgálódási okok is voltak — írja — a déli és északi államok közt, mint a melyek a jellembeli különbségből s a rabszolga-intézményből származnak. A Dél csaknem kizárólag földmívelő, az Észak csaknem kizárólag iparűző népességet számlált. A tarifák, melyek emezeket védtek, súlyos terheket képeztek amazokra. A foederalis szerződés amazokra nézve contractus *leoninus* volt.

A déli államok nem tehettek egyebet, mint hogy szétépték azt a köteleket, mely egy csomóba fűzött össze egy roppant területen elszórt nemzetet, melynek érdekei vidékenként változtak a talaj, a termelés, a szükségletek szerint. „Bűnös dolog volt — teszi hozzá a szerző — tovább is még feláldozni az általános jólétet némely igazolatlan külön követelményeknek“. Hiszen — folytatja — egy oly országban, melyben a nyers termények bőségben vannak, a gyapottól a vasig s a kőszénig, minden protectio, melyben az ipar részesült, bátorítást képezett a rossz kezelésre és a tehetetlenségre nézve, s azok az iparágak, melyek ezt követelték, méltatlanná tették magukat arra, hogy a szabad Amerika földjén éljenek. Kezdték belátni, hogy a kormánynak nincs joga többé megvonni az olcsó kőszén az új Angliától, a déli álla-

moktól a jutányos gyapotöltőnyt és gazdasági gépeket s kényszeríteni a nyugati államokat, hogy mindazt, a mit termelnek, bizonyos áron adják el, s mindazt, a mit fogyasztanak, annál magasabb áron vásárolják. Áthatva az utóbbi évek tapasztalataitól s a gazdasági elvek helyesebb ismeretétől, úgy látszott, hogy a törvényhozó végre megértette, hogy egy szabad kormány feladata, szabadon hagyni fejlődni az ipart, s belátta, hogy nem volt igaza, midőn mesterséges módokon a tőkét elterelte legproductivabb és legbiztosabb befektetésétől, a földműveléstől, hogy igen korán az ipar felé erőszakolja, ekkép megzavarva az egyensúlyt a mezőgazdasági termelés és az ipari termelés között, a mi legfőbb oka az Egyesült-Államokban időnkint ki-kitörő válságoknak.

Mindezek daczára az 1883-iki vámtörvény sem volt semmivel sem kevésbé protectionista, mint az 1864-iki és 74-iki, habár azoknál valamivel mérsékeltebb. De egész Európa akkor a protectionista áramlat hatása alatt állt. 1879-ben Németország elzárta határait, vagy erős tilalmakat állított fel; Ausztria-Magyarország, melynek 1879-iki tarifája mérsékelt volt, 1882-ben lényegesen fölemelte a legtöbb beviteli cikkre vámjait. Az 1883-iki olasz tarifa szintén majdnem prohibitív jelleget öltött. Portugal is orvoslást keresett pénzügyi zavarai ellen vámtételei jelentékeny fölemelésében. Spanyolország pedig nyíltan a protectív rendszer útjára tért.

Az 1883-iki vámpolitika új campagne-ra szolgáltatott okot, mely, a mint tudjuk, 1888-ban és 1890-ben a demokraták új vereségével végződött. a Mill-féle javaslat visszavetése s a hírhedt Mac Kinley-féle tarifa elfogadása által, mely valóságos khinai falat alkotott Amerika körül, elzárva útját az európai kereskedelemnek, s még jobban kiélesítve azt a politikai és gazdasági ellentétet, mely az Egyesült-Államok két nagy pártját elválasztotta s melyben — érdekes constatalni — a köztársasági párt leader-ei csaknem mindig a specifikus vámok rendszerét védték, szemben a demokraták értékvám-rendszerével.

Nem kísérjük tovább D'Outrevienne észrevételeit arra a hatásra vonatkozólag, melyet Amerika vámpolitikája a francia érdekekre gyakorolt. Csak constatáljuk, hogy ez érdekek védelmével teljességgel nincs megelégedve. Utal arra, hogy az új vámtörvényben is érezhető sérelmet szenvedett Franciaország kivitele. Selyemárúinál, borainál az előző tarifák magas tételei miben sem

módosultak. Utóbbiaknál az 1883-iki tarifában foglalt átlagos 2 dollár tételt gallononkint, azaz 223 frank 72 centime-ot hektoliterenkint a Mac Kinley-tarifa 2 dollár 50 cm.-re, azaz hektoliterenkint 342 frank 15 cm.-re emelte föl, s ugyanígy járt el Franciaország egyéb kiviteli czikkeinél is.

*

Kiemeljük még e számban *Dalla Volta* cikkét „Olaszország pénzügyi decentralisatiójáról és helyhatósági kormányzatáról“. („La décentralisation et les finances des administrations locales en Italie“.) Mint mindenütt, úgy Olaszországban is a politikai administratio problémája s ebben a decentralisatio van napirenden, mint a hogy napirenden van Franciaországban s az Egyesült-Államokban. Olaszországban e kérdés eldöntése, azaz az észszerű decentralisatióra vezető administratív reformok megvalósítása céljából, a kormány a mult évben odáig ment, hogy teljes felhatalmazást kért, tekintve, hogy ily reformok egy parlamenti testület által nem vitathatók meg és hagyhatók jóvá.

Az ez iránti törvényjavaslat az 1894. február 21-iki ülésen nyújtatott be s ennek értelmében a király, ministerei felelőssége alatt, az egész 1894. év folyama alatt teljhatalommal volt felruházandó oly célból, hogy az állami administratiót újjászervezze, vagy annak működését egyszerűsítse a polgári és katonai közhivatalok reducálásával s a kiadások csökkentésével. Ezen reform-munkálatokban a királyi kormányt egy öt senatorból, öt képviselőből s öt államhivatalnokból álló bizottság volt támogatandó, azzal a kötelezettséggel, hogy 1895. januárjában a parlament újra megnyitásánál beszámoljon a nemzet képviseletének a ráruházott jogok felhasználásáról.

Az olasz közigazgatási reform égető szükségességét csakugyan találóan vázolta Bonari képviselő, az 1894. év folyamán az administratio helyzetéről, a képviselőházhoz intézett egyik jelentésének következő szavaival:

„A közigazgatás különböző ágait a vidéken vezető főtisztviselőknek nemcsak nem hagytak semmi iniciatívát, de még a törvényt magyarázatnak és alkalmazásnak azt a csekély latitude-jét sem hagyták meg, a mi pedig nélkülözhetlen egy administratív functio gyakorlásánál. A törvények, szabályok, rendeletek és ministeri utasítások által reájok ruházott jogosítványokon kívül egy tapodtat sem mozoghatnak a miniszternek — kitől függnék — elő-

zetes fölhatalmazása és utólagos jóváhagyása nélkül. Például a vidéki postaigazgatónak (hihetetlen!) nincs hatalmában a helyi körülmények szerint szabni meg azt a díjazást, melyet ott, hol nincs rendes kézbesítési szolgálat, a felek tartoznak fizetni levelezéseik hazahordatásáért. Ép oly kevésbé dönthet az expedíalt tárgyak bérmentességi díjára vonatkozó kérdésekben. A tanfelügyelő (Providetore degli studi), az iskolatanács, a prefet, nem engedélyezhetik egy technikai tanintézeti növendéknek a torna-gyakorlatok alóli fölmentést, más, mint egészségi okokból; kell, hogy a közoktatásügyi minister engedélyezze azt. A prefet-k, a pénzügyigazgatók, a törvényszéki elnökök, az egyetemi rectorok, a legcsekélyebb kiadást sem utalványozhatják, a legsürgősebb javítást sem eszközölhetik a nélkül, hogy határozatuk a ministeri *placet* szent olaját meg ne kapta volna.“

„Ha egy község, vagy humanistikus intézet (*opera pia*) ingatlant akar szerezni — legyen bár az egy méternyi földdarab is — vagy ha egy javára tett hagyaték — habár csak egy lira — elfogadásáról van szó: a községtanács, vagy az intézeti igazgatóság előbb tanácskozássra kell hogy összeüljön, azután a közigazgatási bizottság jóváhagyását kell kinyernie, hogy folyamodványt intézhessen a királyhoz a legmagasabb fölhatalmazásért. A prefet azt jelentés kíséretében s okmányokkal fölszerelve küldi fel a ministeriumhoz; a minister szintén jelentést tesz az államtanácsnak. Ezen tanács véleménye, a királyi jóváhagyás s a számvevőszéki beiktatás fejezik csak be az eljárás hosszadalmas proceduráját. De a királyi jóváhagyás után is még új procedurának lehet helye, ha az érdekeltek megtámadják az eljárást, mely esetben az ügy még egyszer megteszi ugyanazt az utat, a minister ismét referálni kénytelen az államtanácsnak, melynek illetékes osztálya, azután közgyűlése másodszor is tanácskozás alá veszi a kérdést. s csak azután intézhető el az ügy véglegesen egy királyi decretummal.“

Fogalmunk lehet ezek után nemcsak az olasz administratio bonyodalmasságáról, de költségességéről is. Mutatja ezt csupán az *organici*-k vagyis szervezeti hivatalnokok és állandó alkalmazottak nagy száma is az államszolgálatban, a mely — a segédtisztviselőket nem számítva — 1883. július 31-én 53.145-re rúgott, összesen 123,117.063 lira fizetéssel, 1891. július 1-én pedig már 62.492-re emelkedett, 135,265.987 lira fizetéssel.

Világos, hogy itt a decentralisatio elodázhatlan szükség, s Dalla Volta ennek három formáját különbözteti meg: az *intézményt*, mely a közkormányzatnak bizonyos teendők alól való fölszabadításában állna, hogy ezekben szabad kezét engedjen az egyéni kezdeménynek s a polgárok vállalkozási ösztönének; továbbá az *administrativ* vagy *functionalis decentralisatiót*, mely által a helyhatóságokra ruháztatnának bizonyos teendők, melyek most szükség nélkül az államot terhelik, s végül a *bureaokratikust*, mely a jelenleg központi hatóságokra bízott hivatali cselekményeknek helyhatósági közegekre való átruházásában áll. A decentralisatio mindhárom módjának megvannak Dalla Volta szerint a maga előnyei, de fontosságuk nem egyenrangú. Nézete szerint a politikai közigazgatás szempontjából a legtöbb érdeklődésre tarthat számot, s várható eredményeinél fogva a legtöbb támadásnak kitett rendszer az *administrativ decentralisatio*.

Ez azonban egyúttal az autonóm közigazgatás létező szerveinek is mélyreható reformját követeli meg. Mert Olaszországban ez idő szerint több mint 8250 község és 69 kerület van, melyek mindenike bizonyos számú községet foglal magába. Kérdés: az állam által ez idő szerint végzett functiók közül melyek ruháztassanak a községekre s melyek a kerületekre? A kérdés lényeges, mert félnek attól is, hogy a radicalis decentralisatio árthat a királyság politikai egységének. Ezért a több-kevesebb kerületet magába foglaló nagyobb közigazgatási területek, úgynevezett régiók alkotása, mint már 1860-ban, úgy most is erős ellenszenvre talál. A kerületeknek községcsoportozatokká (consorzi) való átalakítása pedig a törvény által előírandó határok közt, attól enged tartani, hogy abból a kisebb kerületek *capitis deminutio*-ja következne be.

A regionalis szervezet azonban a jelenleg az állambudget által viselt terhek egy jelentékeny részének localizálását engedve meg, nem csekély megtakarítással járna s helyesebb irányt tenne lehetővé Dalla Volta szerint egyfelől a kiadások és a különböző vidékek adózó képessége közt, másfelől a kiadások s a várható beneficiumok közt. Ezt óhajtja bizonyítani Dalla Volta, midőn tanulmánya további részében beható kritika alá veszi Olaszország közigazgatási kiadásait és bevételeit.

Leon Duguit „L'élection des sénateurs“ című cikke a senatus választásának különböző módozatait taglalja ezúttal a külföldi alkotmányok választási alapon szervezett felsőházaiban. Így az észak-amerikai Egyesült-Államokban, hol a felsőház tagjainak választása magából a szövetségi alkotmány természetéből vezethető le. Mi ugyanis a foederatio egyéb, mint a különböző felség hatalomnak alávetett egyének közös hatalom alatti szövetkezése? Ennélfogva tehát ha két szövetségi kamara van egyik képviseli az egyéneket, másik a souverain államokat, melyeknek egyesülése alkotja a foederatiót. Az alsóház tagjainak száma a népesség szerint fog változni, a felsőház tagjainak számát pedig az államok száma határozza meg, melyek mindenike ugyanannyi küldöttel lesz képviselve, bármekkora legyen is népességek száma. A foederációk két constitutív eleme, a polgárok és a souverain államok így lesznek képviselve a foederális congressuson.

Például épen Amerikában a senatus államonkint két szenatorból áll, bármekkora legyen is az állam népessége. (Egyesült-Áll. alkotm., 1. szakasz, 3. fejezet, 1. §.) Ezt a rendszert tette magáévá Dufaure is 1873-ban, midőn minden francia departementnak, bármennyi legyen népessége, ugyanannyi senator választását kívánta megadni. A kitűnő államférfi persze felelte, hogy egy oly rendszernek, mely a foederalis állam természetéből foly, nincs létoka egy politikailag és közigazgatásilag centralisált államban mint Franciaország, s hogy semmi analogia nincs a souverain államok közt, melyeknek összessége alkotja az amerikai foederatiót s a francia departement-ok tisztán mesterséges és administratív felosztása közt.

Továbbá az Egyesült-Államokban a senatorokat két évre választja minden állam törvényhozása, s a senatus minden két évben harmadrészeben megújíttatik. Minden senator egy szavazattal bír, az alkotmány minden egyes államnak tetszésére bízza a választás módja megállapítását, föntartván ugyan a congressusnak a jogot, hogy határozataikat módosítsa, de a nélkül, hogy megváltoztathatná a választás helyét, mely mindig az állam székhelye kell, hogy maradjon. (Egyesült-Áll. alkotm. 1. §., 3. pont.) A congressus több ízben, nevezetesen 1872-ben, 1876-ban és 1882-ben élt is ezzel az előjogával.

Az Egyesült-Államok alkotmánya ezen szabályaihoz hasonló szabályokat léptetett életbe a senatus szervezetére nézve a latin

Amerika minden foederált állama is, nevezetesen Mexico, Columbia, Venezuela, Brazília. Az 1891. február 24-iki alkotmány, mely a birodalom bukása után a brazíliai Egyesült Államokat szervezte, az általános szavazatjog alapján, 7000 lakos után egy képviselőnként választott képviselői kamara mellett, egy államonként 3 szenatorból álló s szintén közvetlen szavazat útján választott senatust is alakított.

Ennek megfelelő rendszert léptetett életbe Schweitz is. A két foederalis kamara közül egyik, a nemzeti tanács a polgárokat repraesentálja, a másik, az államok tanácsa, megfelel az amerikai senatusnak s a cantonokat repraesentálja. Mindegyik canton két követet választ, a megosztott cantonokban minden fél canton egyet választ. Minden képviselőnek egy szavazata van. Az államtanács tagjai választásának módja, mandátumok tartama, fizetésük, minden canton által függetlenül rendeztetik.

Nézzük most Belgiumot. Itt a senatust és a képviselői kamarát sokáig ugyanazon választók alakították. A senatorokat nyolcz évre választották, minden négy év után felében megújítva, a képviselőket pedig négy évre, minden két év után felében megújítva. Hogy valaki senator lehessen, legalább 40 évesnek kellett lennie, és Belgiumban 1000 forint egyenes adót fizetnie. A senatorok száma egyenlő volt a képviselők száma felével, kiknek száma szintén nem haladhatta meg a 4000 lakos utáni egy képviselőt.

Hosszú küzdelmek vezettek az 1890. szeptember 25-iki revisióig, s jelenleg Belgium általános szavazatjoggal bír, combinalva a vote plurallal (az 1831-iki alkotmány 47. §-ának revisiója.) Ezen reform végrehajtása után kérdés volt, ha vajjon most is ugyanazon választók választászik-e a senatust, mint a képviselői kamarát, s ha vajjon a választhatóságnak oly szigorú régi föltételei tovább is föntartassanak-e? Az 1893. június 6-iki ülésben Bernaert miniszerelnök kijelentette, hogy a kormány elfogadta a senatorok kétfokú választását és a 35 évesnél ifjabb választók kiküszöbölését. Ugyanazon nap a képviselői kamarában egész sorát az indítványoknak terjesztették elé, melyek valamennyien a felső kamara érdekképviselési alapon való szervezésére vonatkoztak.

Igy Bergé azt kívánta, hogy a senatorok három egyenő fontosságú csoportba egyesíttessenek. Az első választászik az egy szavazattal bíró választók, a másodikat a két szavazattal bírók,

és a harmadikat a három szavazatosok. Tudniillik, hogy a belga alkotmány új 47-ik cikkelye értelmében, minden 25 éves polgár, ki egy év óta lakik egy községben, választó, s hogy egy pótszavazatra van joguk, a bizonyos kor és census föltételeit magokban egyesítő választóknak s két pótszavazatra bizonyos választóknak. Bergè gondolata az volt, hogy az első harmad a munkás tömegeket képviselje, a másik harmad a birtokos polgárságot, s a harmadik a vagyont és a képzettséget.

Még elmésebben akarta Féron indítványa szervezni az érdek-képviselést. Ő a senatorválasztókat négy alapsoportba osztotta: tudomány, földművelés, nyelv és kereskedelem. Húsz ülés illette volna a tudományt, a többi három csoport pedig arányosan osztott volna a többi mandátumban, az országnak az illető munkakörrel foglalkozó népessége száma szerint. Egy törvény alapján azután másodszor is felosztotta volna minden egyes csoport üléseit, az utolsó választói összeírások között. A senatus tagjainak száma a képviselők számával egyenlő lenne, és ideiglenesen, mivel a tudmánynak csak húsz ülés jut, 44 mandátumot kapna a többi három csoport mindenike.

Azt lehetett volna hinni, hogy a kormány hozzájárul ez indítványok valamelyikéhez s abban egyezkedési alapot fog keresni. De hosszas viták után a compromissumot más téren kötötték meg. A törvényjavaslat sokáig ide-oda dobáltatott a senatus és a kamara közt, egy pillanatig azt hitték, hogy lehetetlen a szükséges kétharmad többséget az alkotmány-revisióhoz megszerezni, végre eredményre jutottak. Mint a hogy a szabadelvű párt óhajtott, meghagyták azt az elvet, hogy a senatus és a kamara választói ugyanazok legyenek. A senatori passiv választóképesség censusa 1200 frankra szállíttatott alá. De a kormány kértére a senatusban bizonyos részt engedtek a két fokú szavazatnak, a mit a francia rendszerből kölcsönöztek. A közvetlenül választott senatorok mellé bizonyos számú a törvényhatósági gyűlések által választott senatort adtak, a kik minden census alól föl vannak mentve s a közvetlenül választott senatorok száma egyenlő maradt a képviselők feléhez. Minden törvényhatóságnak, népessége arányában két-három-négy, a közgyűléstől választott senatora van. Senki sem választható senatornak, ha legalább 40 éves nincs. A senatorok nyolcz évre választatnak és minden négy év után felében megújítatnak.

Két állam próbálta meg bizonyos fokig biztosítani magának a társadalmi csoportok repraesentatióját: Románia és Spanyolország. Romániában az 1884. június 20-iki alkotmány minden választókerületben a senatusválasztó testületet két collegiumra osztja. Az egyik collegiumba tartoznak, a kik évente legalább 2000 frank jövedelmet mutathatnak ki városi vagy mezői telkek után s census föltétele nélkül a tisztviselők és az intelligentia bizonyos része. A második collegium a városi és községi választókat foglalja magában, kik 300-tól 2000 frankig terjedő föld- és telekadót fizetnek, s censusra való tekintet nélkül a tisztviselők és az intelligentia bizonyos osztályát. Az első collegium választókerületenként két senátort választ, a második csak kerületenként egyet, kivéve bizonyos kivételesen fontos kerületeket, melyek kettőtől ötig menő senatorokat választanak.

De Spanyolország tette eddig a legérdekesebb kísérletet arra nézve, hogy senatusában az érdekképviselést szervezze. Két törvényhozó test, egyenlő hatáskörrel, a senatus és a képviselőház (congresso) képezik a spanyol cortest. A senatus áll: 1. saját jogon ülő senatorokból. 2. a korona által élethossziglan kinevezett senatorokból, 3. az állami testületek s a törvény által kijelölt legtöbb adót fizetők által 10 évre választott s felében minden öt évben megújítandó senatorokból.

Egyebekben a spanyol rendszer megegyezik a francia rendszerrel, csak hogy a spanyol rendszer tovább megy s bizonyos testületeknek is képviseltetést enged. A kilencz érsekséget alkotó tartomány mindenikének érsekei, püspökei és káptalanai egy-egy követet küldenek tartományonként. Épen úgy a tíz egyetem mindenike választ egy senátort. Az egyetemekhez számíttatnak a rectorok, tanárok, tudorok, kik immatriculálva vannak, a területükön fekvő középiskolák és szakiskolák igazgatói, végre az ország gazdasági egyletei is vidékenként egy tagot küldenek a senátusba.

Alkalmazva mindezen tapasztalatokat a francia senatus reformjára, Duguit előtt akkép áll a kérdés, hogy kétkamara-rendszer esetében mindkét kamarának ugyanazon választási eredetet adni annyi, mint egyiknek elmerülése a másikba, felesleges ismétlés, a törvényhozási mechanizmus czéltalan nehezítése s a parlamenti dualismustól várt ellensúlyozás meghiusítása. Mi legyen tehát az eszme, mely egy demokratikus államban a senatori szer-

vezet alapját képezze? Mivel a parlamentnek lehető szabatosan kell repraesentálnia a különféle társadalmi elemeket, tehát két kamarából kell állnia, melyek közül egyik az általános és közvetlen szavazatjog alapján megbízott egyéneket, a másik — a senatus — pedig azokat a szerves csoportozatokat képviselje, melyeket az érdekközösség teremt.

Tudjuk, hogy ez eszme nem új, s körülbelől harmincz éve már, hogy erélyes szószólókra talált a legnevesebb német és francia publicisták közt. 1869-ben Gneist egész tekintélyével támogatta. Épen úgy Bluntschli, a ki szerint a szerves egységekre alapított választás távol tartaná egy párturalom veszélyes túlsúlyát, s lehetővé tenné a rendszeres változást s a kisebbségek képviseletét. Mohl ugyanezt a tant védelmezte 1860-ban; legújabban pedig Schaeffle mutatta diadalmasan ki a társadalmakban szerves csoportozatok létezését, melyeket az érdekközösség alkot, s melyek mintegy a társadalmi test idegzetét képezik.

Franciaországban sem újak ez eszmék. Már 1850-ben Garnier kimondta: „A képviselői kamara minden magán élet-hivatást magába kell hogy gyűjtsön: a földművelést, a kereskedelmet, az ipart, tudományt és művészeteket abban az arányban, a milyenben ezen professiókat gyakorolják. De újabban is fényes szellemek keltek védelmére az érdekképviselő eszméjének, hogy csak Ferneuil-t, Paul Lafitte-et, Charles Benoist-t s Belgiumban Prins-t említsük. Sőt Lemire abbé nemrég a párisi kamara szószékén is fejtegette az érdekképviselő theoriáit, melyre Duguít építendőnek tartja — röviden szólva — a francia senatus reformját.

*

Még ugyane számban *Numa Droz*-tól is olvashatunk hosszabb tanulmányt a schweizi szeszmonopoliumról („Le monopole de l'alcool en Suisse“), melyben a schweizi törvényhozásnak a szeszipar szabályozására vonatkozó intézkedéseit ismerteti s azok indító okait részben ethikai, részben politikai természetük szerint vizsgálja. Ethikai természetű ok például az alcoholismus tisztításáról régóta hangzó sok panasz, mely vagy a pálinka mértéktelen fogyasztásának, vagy pedig a fogyasztásra gyártott termékek rossz minőségének tulajdonítható. Mindezek s még más

politikai körülmények bírták rá a foederalis tanácsot, hogy sűrűn foglalkozzék azzal az indítvánnyal, melyet 1881-ben utasítottak hozzá jelentéstétel végett. A tanács messzemenő enquete-et indított e kérdésben, melynek eredményeit visszatükrözik az 1884. június 28-iki és november 20-iki izenetek.

A foederalis alkotmánynak 1885. október 25-én. 230.250 szóval 153.467 ellen, 15 cantonnal 7 ellen megszavazott megfelelő módosítás után a kivitelhez fogtak s a belügyi kormány három javaslatot terjesztett egyidejűleg a szövetségi tanács elé, melyeknek egyike a megadóztatás rendszerén, a másik az adás-vevés egyedárúságán s a harmadik az előállítás és a behozatal monopoliumán alapult. Mindhárom javaslat nyíltan a mezőgazdasági protectionismus szellemétől mutatkozott áthatva. *Numa Droz* végig kíséri e javaslatok változatos sorsát s általános pénzügyi kritikáját nyújtja azok különböző rendszereinek.

*

Nagyfontosságú nemzetközi kérdést tárgyal *Rouard de Card* Elzász-Lotharingia és ennek semlegesítése felől. („L'Alsace-Lorraine et le projet de neutralisation.“) Negyedszázada már — úgymond — annak, hogy Franciaország ügyes provocatio csapdájába kerülve, túlnyomó szám által eltiporva kénytelen volt Németországnak engedni át Elzász és Lotharingia egy részét, habár a frankfurti szerződés által rákényszerített ezen területi engedményt a népesség szavazata sohasem ratificálta. Kiemeli az újabban napfényre jött diplomatiái adatok alapján, hogy Bismarck és Roon hadügyminister miként hamisították meg az emsi sürgönyt, melyben a porosz király 1870. júliusában a francia követ, Benedetti által nála tett lépéseket előadta, csak azért, hogy kikerülhetlenné tegyék a háborút, a mit különben Bismarck maga is elismert. Érinti azt is, hogy kezdetben Elzászban a bádeni nagyhercegséghez való csatolásáról volt szó, mely utóbbi aztán királysággá tételre volt elhatározva s csak a Bajorország féltékenykedésére való tekintetből állottak el a tervtől. Jellemzi az ezen tény folytán beállott szüntelen fegyverkezéseket s a pénzügyi terheknek abból eredő folytonos növekedését, mely azt eredményezte már is, hogy Franciaországban ma már minden 20 évét betöltött egyén 25 évi katonai szolgálatra köteles, Németországon pedig minden épkézláb ember 17 éves korától 45 éves koráig hadköteles.

Vázolja a Lebel- és Mauser-fegyverek golyóinak pusztító hatása tekintetében tett kísérleteket s azok rettenetes eredményeit is, s mindezek folytán azon eshetőségekkel foglalkozik, melyek e türhetlen állapotoknak végetvetni volnának hivatva.

Némelyek e czélból föltétlenül szükségesnek tartják az összes csatolt területek visszabocsátását Németországnak fizetendő kárpótlás mellett vagy a nélkül, a mi ismét vagy egy pénzösszeg fizetésében vagy valami gyarmat átengedésében állhatna. Mások szerint különböztetést kell tenni a fajok különbözősége miatt az elzász és a lotharingi terület közt s csak ez utóbbi volna Franciaországnak visszaadandó. Ez az eszme Kamarovszky grófé, de Pfau német költő is magáévá tette, ki így írt 1892-ben: „Azt hiszem, hogy az elzász-lotharingi kérdés egyetlen megoldása ágyúk nélkül az volna, ha a viszály tárgya tekintetében osztozkodásra lehetne keríteni a sort oly módon, hogy a Vogézek képezzék a határt, s Lotharingia visszaadassék Franciaországnak.“ Említi még Gefcken combinatióját, mely abból áll, hogy adják Lotharingiát Poroszországnak, Elzászt pedig a badeni nagyhercegségnek, de ez — úgymond — csak még nehezebbé tenné a meghódított tartományok helyzetét s még feszültebbé tenné a Németország és Franciaország közötti viszonyt.

Állítottott, hogy III. Frigyes császár annakidején hajlandó volt a frankfurti szerződés szigorú feltételeit módosítani s az engedmények terére lépni. Sőt sokan azt is tudni vélték, hogy mi volt az ő eszméje: tudniillik a hódított tartományok független és semleges állammá emelése.

Ezt a föltevést azonban megczáfolja maga a császár naplója, melyben 1870. december 31-én ezeket írta volt: „Lehetetlen nekünk lemondani Elzász-Lotharingiáról, habár e terület bírása reánk nézve meglehetősen precarius is.“

Hasonló czélzatokat tulajdonítottak Frigyes császár utódjának, II. Vilmos császárnak is. Sőt azt is írták, hogy a császár módját keresi a francia-német kérdés békés megoldásának, s e czélból nem riadna vissza attól sem, hogy Elzász-Lotharingiából független és semleges országot alkosson. Ez sem valósult meg, valamint Bismarck is ismételten kijelentette — s ezt Buschtól is tudjuk — hogy a meghódított tartományok sem semleges állammá nem tételnek, sem a különböző német államok között fel nem osztatnak. „Egy semleges állam létesítése — jelentette

ki egy alkalommal Bismarck — Németország és Franciaország között, Belgiumhoz vagy Schweizhoz hasonlóan, nem megy, mert egy ily állam háború esetén okvetlenül Franciaország részére állna“. Máskor a cancellár a leghatározottabban kinyilatkoztatta, hogy „Németország nem engedheti magát megfosztatni azon területeitől, melyeket azért annectált, hogy védekezhessék délen Franciaország támadása ellen“. 1895-ben pedig Friedrichsruhe lakosságát fogadva, ismét azt hangoztatta, hogy „Elszász és Lotharingia bírása Németországra nézve geographiai szükségesség, mert bátrabb kell tolni a francziák támadásainak kiindulási pontját, hogy ne hatolhassanak Stuttgartig“.

Ugyanezt az álláspontot foglalták el utódai: Caprivi és Hohenlohe. Az előbbi 1892 novemberében tartott beszédében kifejezte, hogy „lehetetlen reánk nézve Elzász-Lotharingáról lemondanunk“ — s az utóbbi is indítványozta a Reichstagban a dictaturai törvény fentartását.

De még a Londonban tartott interparlamentaris congressuson is, 1890 júliusában, alkalmas volt a kérdés a leghevesebb vitákat hívni ki. Trarieux ugyanis kijelentette, hogy Franciaország nem térhet el Németországgal szemben elfoglalt álláspontjától mindaddig, míg Elzász-Lotharingia nem semlegesítettik. Ezzel szemben Ohorn odanyilatkozott, hogy Németország sohasem lesz hajlandó módosítani a statusquót. A vita már elmérgesedéssel fenyegetett, midőn szerencsére Passy elnöknek sikerült helyreállítania a rendet.

Áttér azután *Rouard de Card* a sajtóban és irodalomban fölmerült egyes véleménynyilvánításokra és eszmecserékre a kérdés tárgyában és pedig úgy francia, mint német írók részéről. Így az 1891. július 21-iki *Figaro* egy névtelen közleménye meg lehetős eredeti álláspontot fejtett ki. Hogy t. i. Elzász-Lotharingia csak ideiglenesen semlegesítettessék egy congressus által, bizonyos idő múlva aztán a lakosság maga döntse el, melyik államhoz akar tartozni. A plebiscitum ezen egyszerű kérdésre vonatkozzék: „Francziák, németek vagy semlegesek akartok-e lenni?“

Nem úgy a német írók, kik szinte kivétel nélkül idegenkednek Elzász-Lotharingia semlegesítésének gondolatától. Így *Wollmar Henrik*, *Brentano* tanár, *Dummler Ernő*, *Reichenperger* stb. Egyedül *Dehmel Richard* pártolta a tartományok neutralizálását.

Rouard de Card végül azt hiszi, hogy a modern nemzetközi jogrendszer megmutatja az utat a kibontakozásra. Ezen jog egyik alapelve, hogy minden területengedmény kell hogy az érdekelt lakosság által ratificáltassék. Meg kell tehát szavaztatni Elzász-Lotharingia lakosságát, hogy területe annektálva maradjon-e a német birodalomhoz? igen vagy nem? Szavazatjog illessen mindenkit, a ki a béke-praeliminárik idejében, azaz 1871. február 26-án a feldarabolt tartományokba való illetőséggel bírt, s ezek minden származékát, a lakóhelyre való tekintet nélkül. Nem adható meg ugyanis a szavazat *Rouard de Card* szerint a nem odavaló eredetű lakosoknak, mert a békekötés óta, mint tudva van, számos német költözött a hódított tartományokba s viszont számos elzászlotharingiai vándorolt ki. Némely statisztika szerint a kivándorlók száma 1871 től 1892-ig meghaladta a 200.000-et.

A plebiscitum lefolyása felett végül egy nemzetközi bizottság örködnék két francia és két német taggal s egy harmadik hatalom elnöklété alatt, mely mindent elkövetne, hogy a vesztegetéseket és erőszakoskodásokat megakadályozza.

*

Henri Pensa európai érdekű tárgyat érint a két tenger közti csatorna kérdésében (*Le Canal des deux mers*) az Ocean és a Középtenger között, melynek munkálatai újra felvételéről van szó egy idő óta. A terv maga ugyanis nem új. Már 1666-ban *Riquet* vállalkozott a gascognei vizeket és a Középtengert egy 279 kilometer hosszú csatornával kötni össze. Egy társaság 1884-ben a tengeri csatornára engedélyt kért kilenczvenkilencz évre, állami subventióval vagy kamatbiztosítással. De egy szakértő mérnöki bizottság a tervet technikai és gazdasági szempontból súlyos kifogások alá esőnek találta, s azért a kormány 1885. október 3-án egyhangúlag elvetette a kérvényt.

Erre a társaság lemondott az állami subventióról s megújította kérelmét, mire a ministertanács 1886. márczius 25-én újra megvizsgáltatta az ügyet s arról jelentést terjesztett elő. Ekkor jöttek a Panama-csatorna zavarai, melyek egy időre megint elhomályosították a nagy tengeri hajózási csatorna kilátásait.

Pedig a Szei csatorna sikere megtörte az utat a hasonló vállalatokra. Mindenfelé keresgéltek a térképen átvágandó földszorosok után. Így kezdték meg ugyanazon időben a korinthusi

tengeri csatorna munkálatait, a balti tengeri és északi tengeri csatornát. Indo-Khinában a Kra-i földszoros átmetszését.

Nem csoda, ha 1890 óta Franciaországban a törvényhatóságok kezdték magukévá tenni az ügyet s kérvényeket terjesztettek a kamarák elé. És mint a hogy Lesseps szándéka az volt, mikor megtudta, hogy suezi csatorna-tervét a porta határozatlansága örökre sakkban tarthatja, hogy 1858 novemberében a nélkül, hogy megkapta volna Konstantinápolyból az engedélyfermán ratificálását, 200 milliós aláírást nyisson 1859. év elejétől Franciaországban és a külföldön — ép úgy az ocean-középtengeri csatorna tervezői is, mielőtt a csatorna ügye még végleg eldőlné, *fait-accomplit* igyekeznek teremteni a vállalat javára.

A fölvetett kérdés kapcsán kitér Pensa az Egyesült-Államok mesterséges folyamhajózási rendszerének ismertetésére is, mely az összes államok közt a legkiterjedtebb csatorna-hálózatot mondhatja magának.

A gőzhajók feltalálása következtében, melyek megengedték a nagy amerikai folyókon fölfelé való közlekedést, a keleti államok mindenike biztosítani akarta magának a Csendes-tenger és a nyugati területek közti közvetlen közlekedés előnyeit. A Hudson és az Erie-tó összekötésének terve a század kezdetéig nyúlik vissza; az Ohio összekötése az Erie-tóval, az Illinoisé a Michigan-tóval, a nagy tavak és a Mississippi ágyának összekapcsolása céljából, Új-Anglia ipari csatornái, New-Jersey és Pennsylvania kőszén-csatornái egy egész csatorna-sorozat megalkotását előzték meg 1825-től 1835-ig, melyet az Erie-csatorna sikere fejezett be.

Az állam és a magánosok vállalkozási kedve azonban erősen megcsappant 1840 táján, a hasonló vállalatokat kísérő bal-esetek folytán, melyek nem egy államra nézve — mint Pennsylvania, Indiana, South-Carolina — momentan finandialis zavarban is nyilvánultak; számos társaságra nézve pedig — mint a Middlessex-Canal, Blackstone-Canal, Farmington-Canal, Hampshire-Canal. Hampden-Canal — teljes bukásban jelentkeztek. Más társaságok csakis az érdekelt államok egyenes segélyül hívása mellett folytathatták működésüket.

Vége mikor a válság elmúlt s a közérdeklődés a csatornákról a vasutak felé irányult, makacs verseny fejlett ki egyfelől a vasúttársulatok, másfelől azon társulatok közt, melyek az újabb időben csatornákat építettek s folytatták azok üzemét.

Ez idő szerint a foederalis kormány, távol attól, hogy a csatornák engedélyezését az államokra vagy magánosokra ruházza, hatáskörébe igyekszik vonni minden vízi utat, még a mesterséges hajózási utakat is, s néhány nagy csatorna alapítása által próbálja kiegészíteni a természetes hajózás nemzeti hálózatát. Ezt a fordulatot jelzi az Illinois- és Mississippi-csatorna megkezdése 1890-ben.

A hajózási utaknak ezen fölszabadítására való törekvés minden magános kihasználás alól. nem egyedül az Egyesült-Államokat jellemzi. Franciaországban is az 1879-iki törvény gondoskodott a fővonalak közé sorozott csatornák- és vízi utakra vonatkozó engedélyek megváltásáról, de a pénzügyi helyzet nem engedte eddig meg a programm teljes mértékben való megvalósítását. Van pedig jelenleg Franciaországban négy örök időre szóló csatorna-engedély: a déli csatornáé, mely 279 kilométer (1666-ból); a Grave-csatornáé (szintén 1666-ból), 10 kilométer hosszúságban; a Lainel-csatornáé, 9 kilométer (1715-ből); s a Páris városi három csatorna (Ourcq, Saint-Denis és St.-Martin), összesen 120 kilométer hosszúságban, melyek közül a legrégebbnek concessiója a X. évig megy vissza. Az ideiglenes czímen engedélyezett csatornák száma nyolcz; legfontosabb a Garonne oldalszatornája, mely 213 kilométer, s az 1852. július 8-iki törvény által engedélyezve, 1960-ban jár le.

Érdekes lesz összeállítanunk Pensa után az egyes államokra eső kilométerek számát is a csatornákból és hajózható folyamokból. Ebből a szempontból ekkép következnek sorrendben az egyes államok: Belgium, Németország, Holland, Franciaország, Anglia, Olaszország. A többi világrészekben Khinának van legtöbb csatornája: 8500 kilométer, s Braziliának legtöbb hajózható folyama: 35.000 kilométer. Az Egyesült-Államok hajózható folyam-hálózata 27.000 kilométer, csatorna-hálózata pedig 5350 kilométer.

Mellőzve itt a két tenger közti csatorna tervének részletes technikai és financiális megoldását, említsük csupán fel, hogy a legutolsó terv szerint ez mintegy 500 kilométerre van tervezve, s a társaság reméli, hogy a csatorna a keleti importnak is egy részét maga felé fogja terelni, s könnyítvén a két tenger közti közlekedést, a genuai kikötőtől javarészt elvonja a transito-kereskedésnek. Jövedelmébe a hajózási bevételeken

kívül beszámítandók a rakodási díjak is a belső kikötőkben, továbbá az öntözési s a phylloxera elleni védekezési illetekek, az erő-motor bérbeadása stb. De földművelési, kereskedelmi és ipari fontosságán kívül jelentékenynek festi Pensa a csatornától várható hadászati előnyöket is, a mennyiben megkönnyítve a nagy hadihajóknak az Océánról a Középtengerre s viszont való átmenetelt, lényegesen hozzájárulna azon védelmi intézkedésekhez, melyek Franciaország és az ő gyarmatai békés háborítlanságát és jólétét biztosítják.

*

„A társulatok és az állam szerepéről a büntett elleni védekezésben“ szól *Henry Joly* cikke. („Les associations et l'état dans la lutte contre le crime“.) Kiindul a criminalitás szaporodásából Francia- és Poroszországban s Olaszországban, a mire nézve hivatkozik a hivatalos statisztikusokra. Fölhívja különösen a figyelmet:

- az ifjú bűnösök szaporodására;
- a visszaesők számának növekedésére;
- az üldözés nélkül maradt delictumok növekedő számára;
- a törvények bizonyos számának állandó végrehajthatlanságára.

Több alkalommal rámutatott Joly, hogy különösen az ifjú bűnösök elszaporodása kell, hogy a legnagyobb megdöbbenést keltse. A 16 éven alóli terheltek száma, mely 1860-ban 5400 volt, 1891-ben már meghaladta a 7000-et. Pedig a gyermekek száma Franciaországban állandóan csökken, mert a két utolsó népszámlálás közé eső öt év alatt a gyermekek száma több mint 226.000-rel apadt. 16 és 21 év között az arány még erősebb, mivel ugyanazon időszak alatt a megfelelő korú terheltek száma 16.000-ről körülbelül 31.000-re emelkedett.

De — folytatja — a marasztaló ítélet kimondásával nincs még vége a büntett elleni harcnak. Évente több mint 180.000 egyén fordul meg a börtönökben (ebből esküdtszékieleg büntetve mintegy 1500, vétségekért 132—153.000, rendőrileg 50.000, valamennyi 1891-ben), de nem maradnak ott, hanem mikor kiszabadulnak, akkor jelentik a legnagyobb veszélyt a társadalomra. Példa mutatja, hogy az 1892. évi statisztika szerint az ezen évben elítélt visszaesők száma meghaladta a 100.000-et.

Tovább menve, a tettes földeríthetlensége miatt büntetlenül maradt bűntettek és vétségek száma is napról-napra nő. Így 1887-ben az e cím alá tartozó esetek száma 74.098-ra emelkedett, akkor, mikor a restauratio alatt, a francia bűnügyi statisztika első éveiben még nem haladta meg a 100 000-et. Az emelkedés 1891-ben már 83.000, és 1892-ben 89.000.

És melyek azok a büntetendő cselekmények, melyek legnagyobb arányban foglaltatnak e roppant számban? Épenséggel nem a legkisebb vétségek, hanem első sorban a minősített lopások (1890-ben ezeknek 90%-a kerülte ki az igazságszolgáltatás megtorlását); azután jönnek a vasutak elleni bűnös merényletek, az egyszerű lopások, hamis pénz gyártása és forgalomba hozása, gyújtogatás (a melyből csak 40% volt üldözhető), súlyos testi sértések, gyilkosságok stb.

Már pedig nem lehet mondani, hogy a bűn eszközei tökéletesedtek volna, a büntett elleni védekezés eszközei pedig nem. Ha a csaló hasznára fordíthatja a távirót, telephont, vagy vasutat: ugyanazt a büntető hatalom is megteheti. A kiadatás esetei nincsenek úgy megszorítva, mint ezelőtt ötven évvel. Az orvostudomány és a toxicologia fejlettsége sem annyira a méregkeverőknek válik előnyére, mint inkább a szakértők és bírák feladatát támogatja. Végül ki nem ismeri a photographia és az anthropometria által nyújtott erős fegyvereket a visszaesők ellen?

A bajok okát Joly a törvényhozás elégtelenségében látja. Van törvény Franciaországban a kötelező elemi oktatásról, de sehol sem fogják fel a cantonalis bizottságok feladatukat komolyan s a törvény holt betű marad, positiv sanctio nélkül.

Nem így Angliában, hol a hivatalos adatok szerint 100 vádlottra csak analfabeta esik, holott Franciaországban 25. Épen így áll a dolog az iszákosság ellen hozott törvénnyel is. Franciaországban e címen 3 $\frac{1}{2}$ -szerte kevesebb az eljárás, mint Angliában. Pedig, vagy épen azért emitt az alcoholismus veszedelme sokkal csekélyebb, mint Franciaországban.

Végül 1875-ben a kerületi börtönöknél magánzárka rendszer szerinti átalakítása tárgyában is üdvös törvény hozatott, melynek hatása természetesen azokra a kezdő büntetésekre volt számítva, kiknél valóban fontos az elszigetelés általi elvonásuk az őket környező beteges társadalmi befolyások alól. Azonban négyszáz börtön közül csak huszonnégy van, melyben az 1875-iki

törvény végrehajtatott, a többi megmaradt a recidivisták tenyész-déjének.

Angliában tehát — ismétli Joly — kétségbe nem vonhatóan csökkent a büntetendő cselekmények száma húsz év óta. Azon delictumok száma is, melyeknek elkövetői ismeretlenek maradnak, lassú fogyásban van, valamint a visszaesők száma is. De különösen a fiatalok tettesek számának csökkenése az, a mi tartós javulás jeleivel biztat. Míg ugyanis Nagy-Britanniában a legszerényebb számítások szerint huszonöt év óta a büntetendő cselekmények általában több mint 12 % -kal csökkentek, addig a 16 éven alóli büntetésekre körülbelül 70 % -kal csökkent. Mind ezt Joly első sorban az iskoláknak, azután az egyeteknek tulajdonítja, a milyen különösen a *Society for prevention of cruelty to children*, mely néhány év alatt egy millió bevételt tudott biztosítani magának, s mely nem csupán védi a bántalmazott gyermekeket, de a bűnös szülőket is üldözi.

Ellenben a francia állam, mely különben oly fukar az egyesületi jogok adományozásában, ebben az esetben megelégedett azzal, ha a magánkezdeményre appellál, a mint ezt az 1850-iki törvény 6-ik szakaszának következő szavaival fejezi ki.

„A jelen törvény kihirdetését követő öt év alatt azon magánosok vagy egyesületek, melyek ifjú letartóztatottak számára fenyítő intézeteket (colonies pénitenciaires) akarnak állítani, ez iránti kérelmekkel a belügyministeriumhoz kell hogy forduljanak és kérelmek támogatásul mellékelniök kell ez intézetek tervét és alapszabályait, belső ügykezelését. A belügyminister az engedélyezett intézetekkel szerződést köthet bizonyos számú ifjú fogoly őrizete, ellátása és nevelése tekintetében. Öt év leteltével, ha az ifjú letartóztatottak összes száma nem volt elhelyezhető magánintézetekben. államköltségen fog gondoskodás történni javítóintézetek felállításáról.“

A gyermekkori büntetéseken kívül még egy másik nyílt sebet látja Joly a társadalomnak, a visszaesésben. Itt három orvoslásmódra szoktak rámutatni: a különzárásra, a föltételes szabadlábra helyezésre s a patronage-rendszerre. A különzárás az alkalmi delinquent elvonja az alól a kölcsönhatás alól, mely oly könnyen alkalmas belőle hivatásos delinquent csinálni. A föltételes szabadlábra helyezés javulásra ösztönzi őket, mert csak úgy helyezi szabadlábra, hogy ugyanakkor a rendőri hatóság felügyelete alá

bocsátja. A mi a patronage-t vagyis rabsegélyzést illeti, ez különösen arra szolgál, hogy biztosítsa az elítélt visszatérését a munkás társadalomba. E három mód közül a két első az állam feladatául hárul, csak általa eszközölhető. De mindkettő föltételezi a harmadikat.

Meg kell érintenem még, hogy az 1889-iki törvény szabályozta az elhagyott gyermekek sorsát s az apai hatalom megszűnése körülményeit is. De a törvény alkalmazása a hatóságokra van bízva, s ezek a legkevésbé kétes esetekben is mindig haboznak. Tehát a gyermekeknek, kiket maguk a szülők vezetnek például Páris város előljáróságához, csak azért vezetik oda, hogy lerázzák őket nyakukról. Másfelől kevésbé néznek a valódi szükségre, mint egy községtanácsos ajánlatára.

A francia gyermekmentő-egyletnek van egy tudakozódási osztálya, melyet az egylet barátai értesítenek a rossz házaselejtekről. Az egylet aztán saját módja szerint beavatkozik. Megint az ily szülőket, a mi a rendőrséggel és a bírósággal fentartott összeköttetései révén könnyen módjában áll. Ha az első intelmek nem használnak, erőlyesebbek következnek. melyek rábírní alkalmasok a bűnösöket, hogy az egylet támogatását kérik. Így aztán kikerülik a szigorúbb rendszabályokat, gyermekeiket idején az egylet gondjaira bízván, kikerül különben ítéletileg rendelkezének. Az egylet aláíratja velük az átbocsátási okmányt, melyet a bíróság tudomásul vesz. De Joly szerint az egylet működése itt is még sokkal sikeresebb lenne, ha közvetlen idézésre volna joga.

Mit lehetne tenni tehát a büntettek elleni sikeresebb védekezés céljából? Erre nézve az útmutatást megleti Joly magában a dolgok fejlődésében. Ma már a nagy bankok mindenikének — úgymond — külön hivatalos rendőri apparatusa van, mert érdekben áll clientelájoknak, betevőiknek, szóval mindenkinek, hogy segédkezzenek kézrekeríteni a tolvajt vagy sikkasztót. Épen úgy védekezének a blztosító-társaságok a gyujtogatás ellen, s azonkívül hogy részvényesek, vagyoni érdekeit védik, egyszersmind ráirányozzák a büntető igazságszolgáltatás kezét a tettesekre. Miért ne állanának össze társaságba, tekintettel a vadállomány pusztulására, az erdőbirtokosok is, hogy a vadorzást ellensúlyozzák? Sőt többet mond Joly. Egy egyházmegye papjai is egyesülhetnének a rágalmozások elleni közös fellépésre, mint a hogy már alakult is társaság pl. az utczai erkölctelenség elharapódzása ellen, s ez, bár magának nincs a vádemeléshez joga, de körleveleiben ajánl-

kozik a sértett félnek, hogy saját költségén folytatja a pert, ha hajlandó az illető panaszt emelni.

Mindezek kapcsán Joly a magánvád jogkörének kiszélesítését is ajánlja, a nélkül, hogy ezzel megszorítani volna szándékában a közvád feladatát. De utóbbinak hivatását — úgymond — jótékonyan egészíthetné ki a magánérdekek ébersége és buzgalma. A bűn elleni védekezésben e jövőben nagy szerepet szán az egyesületeknek és társulatoknak, de csak úgy, ha jogaikat lényegesen kiterjesztik s kezökbe döntő eszközöket adnak.

*

„*A birói tévedések áldozatainak adandó kártalanításáról*“ (Des indemnités aux victimes des erreurs judiciaires) szól Seligmann cikke, a mi tulajdonképen kibővítése annak a fogalomkörnek, mely eddig az ily kártalanítások iránti követeléseket szorosan az ártatlanul elítéltekre korlátozta. Újból actualissá tette a sokat vitatott kérdést Franciaországban a két évvel ezelőtt fölmerült Borrás-ügy; Borrás tudniillik, állhatatos tagadása daczára, gyilkosságért elítéltetvén, csak az ítélet meghozatala után derült ki ártatlansága, egy Spanyolországban elfogott egyén vallomása folytán. Borrás kegyelmet kapott ugyan, de az ítélet nem volt megdönthető; hogy ezt tehessék, ki kellett volna bővíteni a revisio körüli francia eljárási szabályoknak kissé túlságosan szűk keretét. E célból a parlament elé több indítványt terjesztettek, melyeknek benyújtói nem csupán a Borrás ügyét tartották szem előtt, hanem a birói tévedéseknek több más classikus esetét is.

Több ez indítványok közül erkölcsi és pénzbeli kárpótlást követelt ügy a revisio után ártatlanoknak talált elítéltek, valamint a fölmentett vádlottak és azok részére, a kik ellen az eljárás beszünttetett. A francia kamara kimondván a sürgősséget, egyetlen tanácskozás után magáévá tette 1892. ápril 7-én a revisio esetei kiterjesztésére s azon póttintézkedésekre vonatkozó törvényjavaslatot, melyek kártalanítás megadását mondták ki: 1. olyanok részére, kiknek marasztaló ítélete revisio után feloldatik; 2. oly vádlott részére, ki törvény elé állítva, fölmentetik; 3. előzetesen letartóztatottakkal szemben, kik szabadon bocsáttattak. Az ily szövegezésben megszavazott törvény a senatus elé került.

A kormány abban a nézetben volt, hogy a kamara bizonyos elhirtelenkedéssel oldotta meg a nehéz kérdéseket. Az állam-

tanács elé vitte az ügyet, mely egy új törvényjavaslatot dolgozott ki. A revisio kiterjesztése eseteire nézve a kormány és az államtanács körülbelől egyetértettek a kamarával. Elfogadják a kártalanítás elvét azon elítéltek javára, kik perfelvétellel éltek, a nélkül azonban, hogy kötelezővé tennék azt. Kizárva maradnak e kedvezményből oly egyének, kik valamely gondatlanság következtében idézték fel magukkal szemben a bírói tévedést. A mi a fölmentett vádlottakat, vagy oly előzetesen letartóztatottakat illeti, kik ellen az eljárás beszüntettetett, azoknak semmi körülmények közt sem ismerik el kártalanításra való jogát.

A senatus bizottsága és előadója, Berenger, radikálisabb újtóknak bizonyultak a kormánynál. Fölvétetni ajánlották a törvénybe a kamara által elfogadott azon elvet, mely megállapítja a kártalanítást a szabadon bocsátott vagy fölmentett egyén javára, ha ártatlansága kitűnik. De éles vita után a senatus a kormány mellett foglalt állást. Az 1894. márczius 2-án megszavazott törvény visszakerült a kamarához.

1894. márczius 21-én a kamara-bizottság, előadója, Pourquery de Boisserin által egyértelműleg a senatus munkálata elfogadása mellett nyilatkozott. Sajnálta a reform eltörpítését, de nem akarta késleltetni a felsőház által megvalósított fontos lépést. 1895. május 27-iki ülésén a ház vita nélkül elfogadta a törvényt, úgy, a mint a senatus megszavazta. E szerint a törvényhozás kijelentette, hogy nincs abban a helyzetben, hogy rendelkezessék egy fölmentett, vagy a vizsgálat beszüntetése következtében szabadon bocsátott egyén kártalanítása tárgyában.

Elméleti fejtegetéseiben Seligmann is azt vitatja ezek előre-bocsátása után, hogy a polgároknak nincs kereshetőségi joguk az állammal szemben oly hátrányért való kártalanításra, mely őket vagy övéiket az állam részéről érte. Hivatkozik arra, hogy az 1870-iki háború után a bíróságok számos oly végzést hoztak, melyekkel elutasították azok kártérítési követeléseit, kik kárpótlast igényeltek azon sérelmekért vagy veszteségekért, melyeket az ellenség betörése, vagy a védelmi intézkedések folytán szenvedtek, mivel a háború tényei *vis majori* képeznek, a mivel szemben nincs helye semmi kárigénynek. A polgárok — folytatja Seligmann — kénytelenek eltűnni azokat a kisebb-nagyobb hátrányokat, melyeket egy közérdekben működő kormányzati ténykedés maga után von.

De számokkal is bebizonyítja Seligmann a reform keresztülvitelének lehetetlenségét. Csak az 1890. év folyamán — úgy mond — 8600 terhelt mentetett föl, vagy lett ellenök a vizsgálat beszüntetve, előzetes letartóztatás után. Lehetséges-e — kérdi — az államot kitenni minden évben 7—8000 pörnek? Hány fölmentés történik egyszerűen bizonyítékok híján, vagy pedig a vádlott iránt fölébresztett számalomból?

Más módot ajánl Seligmann a humanismus érdekei kielégítésére. Sokszor megtörtént, hogy a vizsgálóbíró, a hivatalos hatásköréből folyó kellemetlenségek enyhítésére sajátjából is kész volt valami csekély segélyösszeget áldozni, hogy hajlékot biztosítson egy szerencsétlennek, kit szabadságának visszaadott. A jury is nem egyszer rendezett gyűjtést a fölmentett számára. Nincs-e hát mód — kérdi Seligmann — mely megengedje a társadalomnak, hogy részt vállaljon a jóvátétel művéből?

Ilyen módnak találná a bírói segélyegyletek szervezését, melyekben résztvegyenek a parlamenti tagok, az igazságügyi és pénzügyi kormány képviselői, ügyvédek, bírák, tisztviselők. Egy bizottság állapítaná meg, az egész országra kiterjedőleg, a kártérítési összegek szétosztását, függetlenül, jóakarattal. Nyilvánosság nélkül működnének, hogy ekkép minden perszerű tárgyalást kikerüljenek, mely a terhelt és a közvád között támadhatna.

Bizonyosnak tartja Seligmann, hogy a fölmentettek között is volnának, kik nem követelnének pénzbeli kárpótlást. A bizottság ezeknek megengedhetné az igazolásukra szolgáló periratok hivatalos közlését, ha azt előnyösnek találják. Másokat pénzbeli kárpótlásban részesítene, de a kártérítési összegeket szabadon szavazná meg s az állam azokat eszközeihez és forrásaihoz mértén szabályozná. Lehetne, mint némely országban, e célra a befolyó büntetéspénzek egy részét tőkésíteni. A fődolog, hogy az új intézmény ne tegye ki a budgetet előre nem látható áldozatoknak.

*

Az 1896. évi francia budgetet Paul Delombre képviselő ismerteti. (Le projet de budget de 1896.) Ennek exposéját még 1895. május 14-én terjesztette a kamara elé Ribot minister, holott a folyó évi költségvetést Burdeau állította össze s 1894. márczius 17-én tette le a ház asztalára. A bevételek fölvételénél

itt is, mint a hogy Franciaországban azt a budgetpolitika rég megállapította, az az elv szolgált irányadóul, hogy az 1894. év folyamán befolyt jövedelmek szabták meg az 1896. évi előirányzat magasságát, csak hogy természetesen figyelembevételével annak, hogy a jövő év szőkő-év.

Nagyjában jelezzük a francia budget keretében jövő évre előirányzott nagyobb bevételi emelkedéseket. Így állami monopólium és állami iparvállalatok címén 6,912.252 frank emelkedést látunk, melyből 2 millió a gyufa-monopólium kijátszásának szigorúbb megtorlásából ered, 1 millió pedig az újságmelléletek és folyóiratok postai szállításának az új pénzügyi törvény alapján eszközölt újabb szabályozásából.

Azonkívül az új pénzügyi törvény 42. §-a felhatalmazza a pénzügyi kormányt, hogy az 1896-ban esedékessé váló rövid lejáratú kincstári kötvények beváltásáról ugyanoly természetű kötvények kibocsátása útján gondoskodjék, melyeknek lejáratát nem haladhatja meg az 1902. évet. A 62. §. hozzáteszi, hogy az 1896-ik év pénzügyi zárszámadásaiban mutatkozandó fölösleg az ez időben forgalomban levő rövid lejáratú kincstári kötvények beváltására fordíttassék.

A kiadások szempontjából Ribot a legnagyobb óvatossággal járt el. Az új kiadásokra kért mintegy 100 millióból mindent törölt, a mi nem épen elkerülhetetlen. „Mindamellet — mondotta a pénzügyminister — nem mellőzhettük azt, hogy a költségvetésbe fölvegyünk oly hitel-emelkedéseket, melyek nélkülözhetlenek részint a már megszavazott törvények végrehajtására, részint a kormánynak a kamarákkal egyetértőleg elvállalt kötelezettségei teljesítésére. E célra vétetett fel első sorban is 12,363.843 frank újabb teher. Az ezentúl követelt 86,802.913 frank összegből csak 24,380.439 frank lett engedélyezve, és pedig 11,119.500 frank a hadügyi tárcza számára, 1,621,139 frank a tengerészetre és 11,639.800 frank a többi tárczákra együttvéve. De ha ez utóbbi tárczák ellátása növekedett is ekkép 11,639.800 frankkal, viszont az általuk eszközölt megtakarítások is 12,834.120 frankot tesznek ki, úgy hogy végső eredményként csak a hadügyi és tengerészeti tárcza terhelték meg az 1896. évi budgetet.

Nézzük most az egyes bevételi források emelését. A hín-tókra, lovakra kivetett adótételek megkétszereződtek mindazokra nézve, kik akár lakhelyükön, akár különböző tartózkodási helyeiken

két vagy három hintóval bírnak. Azokra nézve, kik több mint három hintóval rendelkeznek, az adó megháromszorozódott. Ebből az emelésből 1 milliót remél a kincstár.

A cselédségre is adó vettettet ki, mely szintén progressiv jellegű s a népesség sűrűsége s a családok száma szerint emelkedik. E czímen a kincstár 10 millió bevételre számít. 1,200.000 frankban van továbbá fölvéve a kártyaadóból várható emelkedés.

De még folytatni kellett ezt az adóprézelést. Ribot tehát az ingó értékre gondolt. Tudni kell, hogy ez idő szerint az idegen államok papirjai mentességet élveznek azon átruházási illeték és jövedelmi adó alól, mely egyéb francia és külföldi papirokra ki van szabva. Ezt a mentességet ismételt felszólalások daczára is fentartották, nehogy a francia rente-tal szemben repressaliákra adjanak alkalmat és hogy biztosítsák a francia piac számára azokat a műveleteket, melyek annak valóban nemzetközi jelleget adnak. Az 1896. évi budget véget vet ezen állapotoknak. A leszámítolási bélyegilleték, melyet eddig egyedül követeltek idegen értékpapirokkal szemben, lényeges módosítás alá esett. Az 1872. évi május 25-iki törvény azt 0 fr. 75-ben szabta meg 500 frankos és azon aluli értékpapiroknál, 2 fr. 50-ben 500 franktól 1000 frankig terjedő értékeknél, 3 frankban az 1000 frankon felüli értékeknél, és így tovább 1000 frankonként 1 fr. 50 emelkedéssel. A javaslat most ezt az illetéket az érték egy százalékában állapítja meg, s a pénzügyi törvény 18. szakasza kimondja, hogy az illeték beszedése megújul mindannyiszor, valahányszor a már lebélyegzett papir új üzlet tárgya lesz, ha legalább öt évi időköz telt el az utolsó bélyegadó-fizetés óta. Ezen adó várható eredményét a költségvetés 13,800.000 frankra becsüli.

Általában megközelítő számítással úgy hiszik, hogy ez adónem a jövedelem $10\frac{1}{2}$ százalékának s a tőke 0.42 százalékának felelne meg, s hogy húsz év alatt a kincstár e tőkének 8.40 százalékát kapná meg, a mi minden öt évben kerek számban két százalékot tesz ki. De ez csak megközelítő számítás; tényleg egy négyszázalékos 500 frankos kötvény parin felül is jegyezhető, s ekkor az átruházási illeték is magasabb volna.

Átérve a költségvetés behatóbb kritikájára, nem kerüli ki Delombre figyelmét, hogy abban oly kiadások is vannak jelezve, melyek nem foglaltatnak a budget keretében. Vajjon kölesön útján fedeztetnek-e ezek? De akkor egy rendkívüli költségvetés

támadna, s a budgetszerű beállítás elve szenvedne csorbát, melynek célja az állam minden rendes kiadásait, a közhitel támogatása nélkül, évről évre visszatérő rendes bevételekkel fedezni. Pedig ez az első alapföltétele egy valóságos költségvetési egyensúlynak. A költségvetés indokolása ellenben célzást tesz egy kilencz év alatt effectuálandó 100 milliós kiadásra, a mi tehát évi 11 millió kiadást jelent, s ez nem egyéb, mint egy új állandó teher. Legcorrectebb volna ezt a rendes költségvetésbe állítani be — mondja Delombre — úgyde a megfelelő bevétel ez idő szerint hiányzik.

Úgy tetszik tehát, nem ítél helytelenül Delombre, mikor Ribot költségvetését egy intő költségvetésnek nevezi, mely valóságos hajszát indít a megtakarításokra. Maga az indokolás — úgymond — bizonyos kételyvel néz az eredmények elé. „Meglépőnek látszhatik — mondja Ribot — hogy egy 3400 millió kiadást feltüntető költségvetés ne lenne képes jelentékeny reductióra. De ez a felfogás csak felületes ítéletből származhat. E roppant számot szét kell szedni és elemeire bontani fel. Akkor ki fog tűnni, hogy mely kiadási tételek csökkenthetők s melyek nem.“

„Már pedig — folytatja az indokolás — 3448 millióból 2797 milliót oly kiadások nyelnek el, melyek nem tűnnek semmi reductiót. Az államadóssághoz nem lehet nyúlni a nemzeti becsület sérelme nélkül. Ha a hadügyi és tengerészeti tárcza megkapják dotatióikat, mi marad a többi kormányzati ágaknak? Marad 650 millió a többi tárczák dotálására, melyből 195 milliót a közoktatás igényel, 131 milliót a közmunkaügy.“ Ebből kitetszik, hogy Franciaország, daczára roppant budgetjének, csak közép-szerűen dotálja polgári administratióját.

Delombre végül arra is rámutat, hogy az administratív decentralisatio széles alapon contemplált tervezete, a fölösleges szolgálati ágak eltörlése volna leghathatósabb eszköz az állam terhei megkönnyítésére.

*

Külön czikkben is foglalkozik *Juignac az idegen érték-papirokkal* az új, 1896-iki francia költségvetés keretében. (Les valeurs mobilières étrangères et le budget de 1896.) A költségvetésben tudniillik 15 millióval van fölvéve az a bevételi többlet,

melyet a kormány az ily papírok utáni leszámítolási illeték emeléséből vár.

Meg kell jegyeznünk, hogy az 1857. június 23-iki törvény foglalkozott először azzal, hogy megszüntesse Franciaországban az idegen papíroknak a francia értékek rovására engedélyezett adómentességét. Az 1872. június 29-iki törvény megtestesítette ezt a gondolatot, mikor kinyilvánította 4-ik szakaszában, hogy: „idegen társulatok, szövetkezetek, vállalatok, czégek, törvényhatóságok, városok papirjai nem jegyezhetők, sem nem képezhetik üzérkedés, adás-vevés, vagy kibocsátás tárgyát Franciaországban, csakis ha a francia papírok hármassal megadóztatásának: a bélyeg-, átruházási és jövedelmi adónak alávetik magukat.“

„Nem lehet túlzónak találnunk — mondja Juignac — hogy a midőn Anglia és Németország az idegen papírokat a belföldi értékpapíroktól meghaladó bélyegadóval sújtják, akkor Franciaország is kíséreltet tesz mindkettőt legalább is egyenlő elbánás alá helyezni“ — habár mindenesetre számot kellett volna vetni azokkal a magasabb rendű követelményekkel, melyek — mint Felix Faure megjegyezte az 1893. február 24-iki kamarai ülésen, a börzei műveletek megadóztatásáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor — óhajtottak lenni a francia piac nagy nemzetközi jelentőségének fentartását, valamint a kereskedelem és a sajtó szabadságát is.

Sem az 1857. június 23-iki, sem az 1872. június 29-iki törvények nem intézkedtek azonban az idegen államok papírjainak, kölcsöneinek és járadékainak oly megadóztatásáról, mint az idegen társulatok papírjainak megadóztatása, sőt a jelenleg is érvényben levő 1872. május 25-iki törvény következőleg szállította le az idegen államok papírjai, kölcsönei és járadékai után fizetendő bélyeg-skálát:

0.75 az 500 frankos és azon aluli értékpapíroknál;

1 frank 50, az 500 franktól 1000 frankig terjedő czímleteknél;

3 frank az 1000 franktól 2000 frankig terjedő czímleteknél, és így tovább 1000 frankonként 1 frank 50 emelkedést számítva.

A most beterjesztett törvényjavaslat az állami értékeknél visszatér az 1864. június 8-iki törvény által megállapított egy százalékos tarifához. Nem lehetett ugyanis az idegen államok

érték- és járadékpapirjaival szemben is az idegen társulatok papirjaival szemben elfoglalt álláspontra helyezkedni, először, mivel az egyenlősítési elvnek nincs létjoga, szemben a francia rente kedvezményességével; másodsor, mert a francia kormány ki lehetne téve annak, hogy conflictusba jön egy más külföldi állammal, mely megtagadhatná az adó fizetését.

Az egy százalékos adó, habár kissé magas is, nem bír a prohibitív adó jellegével — fejt ki tovább Juignac — ki meg van győződve, hogy a jövő ki fogja mutatni, hogy fiscalis szempontból az intézkedés nem oly rossz, mint a minőnek elhíresztelték, föltéve, hogy a törvényt kiegészítendő életbeléptetési rendelet az előre nem látott kérdéseket bölcsen és igazságosan fogja szabályozni. Kitűnik ez abból is, hogy pontos becslés szerint a jelenleg Franciaországban létező idegen értékek legalább 20 milliárd tőkét képviselnek. Mennyi ebből az idegen társulatok és mennyi a külföldi államok értéke, őz nincs kiszámítva, de a valóságtól nem járhatunk távol, ha az előbbit 8, az utóbbit 12 milliárdra teszszük.

*

Egyikét kapjuk a tartalmasabb essay-eknek *Edmond Villey* tanulmányában a *jelenkori socialismus erkölcsi és társadalmi okairól*. (Les causes morales et sociales du socialisme contemporain.) Azon kezdi Villey, hogy míg hajdan a törvényhozások bizalmatlanok, néha igazságtalanok voltak az alsóbb osztályokkal szemben, addig ma minden törvényes egyenlőtlenség eltűnt s a törvényhozó állandó gondoskodása irányul reájok. Egész új törvényhozás, a munkástörvényhozás keletkezett, mely helyet követel magának a törvénykönyvekben és pedig nemcsak itt-ott, de mindenütt.

Másfelől ugyanilyen symptomát lát Villey a törvényhozó gyülekezetek színvonalának folytonos alásüljedésében. Pedig honnan eredne ez is, ha nem abból, hogy az érdekek és vágyak itt is helyéből igyekezzenek kiszorítani az értelmiséget és a jogot?

Az elősorolt tünetek okait a szerző két csoportra osztja:

1. csoport: *a)* az állameszme exaltatiója és a kormányok progressiv demokratizálódása; *b)* a functionarismus és bureaucratia kifejlődése; *c)* a család szétmállása; *d)* az újítási szellem túlhajtása és fonáktsága; *e)* az utánzási ösztön és a divat.

2. csoport: *a)* a politikai egyenlőség által támasztott illúziók; *b)* a szükségletek, a fényűzés és élvezetvágy megnövekedése; *c)* a vallásos hiedelmek és az erkölcsi eszmék gyöngülése; *d)* a társadalmi kötelek meglazulása és az uralkodó osztályok tétlensége.

A mi az első csoport első pontját illeti, kifejti Villey, hogy az állam és egyén attribútumaik kifejlődése szempontjából versenytársak és ellenfelek. Az állam — a tekintély, az egyén — a szabadság; két eszme, mely kizárja, korlátozza egymást. Az állam exaltációjának okvetlen következménye az egyéni szabadság megsemmisülése. Soha az állam eszméje nem nyert oly túlhajtást, mint az antik városban, soha az egyén szabadsága nem tiportatott jobban lábbal.

Idézi erre nézve Fustel de Coulanges-ot: „Csodálatos tévedés minden emberi tévedések közt, azt hinni, hogy az antik városban az ember szabadságot élvezett. Fogalma sem volt róla. A kormány feiváltva monarchiának, aristokráciának, demokráciának neveztetik, de e fordulatok egyike sem ad az embernek igazi szabadságot, egyéni szabadságot“. S valóban, tekintsük a vallást, az apai hatalmat, a házasságot, a családi tűzhelyet, mindent, a mi kizárólag az egyéni szabadságot látszik támogatni: mindenütt ott találjuk az antik társadalomban az állam kezét.

De ne menjünk tovább XIV. Lajos koránál, melyben „az állam én vagyok“ híres jeligéje elhangzott. Minden közkormányzat az intendánsok kezében összpontosul; a rendek 1614 óta hallgatásra kárhoztatvák; a vidék el van néptelenedve s egy szolgálékú udvar tömörül a fejedelem körül. Ipar és kereskedelem el vannak nyomva a mindinkább zsarnoki szabályrendeletek alatt. Maga a király irányozza az irodalmat, művészeteket és tudományt.

Mik voltak az állam ezen exaltációjának következményei az abszolút monarchia alatt? Csalódik, a ki azt hiszi, hogy az erő az államtól származik át az egyénekre. Épen az ellenkező áll. Már pedig a közélet csak a magánélet csorbitásával fejlődhet ki, s az állam exaltációja végzetes a magánéletre. XIV. Lajos uralma alatt az állam csakhamar saját túlságai, romlottsága és tékozlása alatt omlott össze. És az egyesek? Ha eltekintünk a külső dísztól, az udvar ragyogásától és a vitézi fegyvertényektől, melyeket kevés idő múlva szerencsétlen vereségek követtek, con-

statálni lehet a jellemek általános sülyedését, az egyéni erő és kezdemény megbénulását, s végül az általános nyomort, a melyről Labruyère, Vauban és mások elrettentő képeket festenek.

Az állam ezen exaltatiója, mely azelőtt önként fejlődött ki, mint a háborúk és a hódítások, a fejedelmek nagyravágyásának gyümölcse, utóbbi időkben mesterségesen és elméleti úton kíséreltetett meg a német iskola által. Az államot úgy rajzolták le, mint élő organumot, egy magasabb lényt, a társadalom agyvelejét, egy valóságos gondviselést. Ez ellen határozottan kikel Villey; mert az állam — mondja — merő abstractio, az egyének collectivitása, mely csak az egyének közvetítésével cselekszik, csak az egyének életnedvéből, az egyéni gazdagságból táplálkozik. Ez a nézet aztán meghamisította az állam fogalmát s hozzájárult a socialismus diadalához. A socialisták azonban az ekkép dicsőített államból átvették azt, a mi nekik megfelelt, s visszatudasították a többit. Az állam a lélekbe két eszmét olt: a tekintély és a haza eszméjét, és pedig gyakran a második az, mely az első elfogadtatja. A socialisták azonban kereken tagadják a haza eszméjét, iskolájoknak az internationalismus a jellemvonása, ők csak a tekintély és törvényes kényszer eszméjét ápolják. Már pedig, ha az antik államban domináló haza eszméje csak hősiességet és önfeláldozást szül, viszont a tekintély és kényszer eszméjének exaltatiója csak az egyén elnyomását és elernyesztését idézheti elő, a mi a rabszolgaság tulajdonsága.

Másfelől a modern állam exaltatiója sokkal veszedelmesebb, mint a milyen volt a harcokból és hódításokból táplálkozó társadalmakban. Mert a háború folytatásához főképp a haza eszménye által élesztett önfeláldozás, önmegtagadás és fegyelmezés kell. A munkából élő modern ipari társadalmakban ellenben, a verseny rendszere mellett kezdeményre, eredetiségre, erélyre, ítéletre, előrelátásra van szükség, szóval az egyén minden képességeinek legszélesebb kifejtésére. Nem ezt tanúsítja-e az Angliában és az Egyesült-Államokban a szabadság, egyéni kezdemény és önségély rendszere mellett kifejtett rendkívüli gazdasági föllendülés? A legfontosabb feladat most — mondja Villey — helyesbíteni az államfogalmat, visszavetni az élő organismus üres és veszélyes gondolatát s kimutatni, hogy az állam nem egyéb, mint a politikailag szervezett nemzet, mely a társulás erejével bír s következképp az állam erő, nem pedig intelligentia, s ezen

erőnek szüksége van irányzatra, s tényleg irányzást is nyer a kormány által, melyet őrizkedni kell összezavarni az állammal.

Tény — folytatja Villey érdekes elmélkedéseit — hogy a francia forradalom s főképp e század második fele óta minden kormány többé-kevésbé hajlott a demokratia felé. Franciaországban a census progressiv leszállítása után az általános szavazatjog proklamáltatott s utóbbi időkben constatálható volt a közvetlen népuralom felé való törekvés. Az Egyesült-Államokban a census minden primitiv föltételei lassan-lassan eltűntek. Spanyolországban, Portugalliában, Görögországban, Mexicóban, az argentinai köztársaságban, Braziliában, Belgiumban az általános szavazatjog lassanként diadalmaskodott. Olaszországban, Ausztriában a census leszállítottatott; Angliában a szavazati jog fokozatos kiterjesztést nyert s a felsőház nagy mértékben fenyegetve van. Majdnem egyetemleges és feltartóztathatlan tünet ez.

Mindez nagyban hozzájárult a socialismus kifejlődéséhez. A tekintély elvének ez az átalakulása különösen elősegítette annak a hitnek meggyökerezését, hogy a kormányhatalomnak nincs határa.

Jól jellemzi ez áramlatot Herbert Spencer. „A hajdani politika nagy babonája volt a királyok isteni joga. A mai politikusok nagy babonája a parlamentek isteni joga. Az olajjal való fölkenés, úgy látszik, észrevétlen, egyetlen fejről többek fejére játszódtott át, szentesítván azokat s végzéseiket.“

Tovább meg így folytatja Spencer: „A szabadelvűség functiója volt a multban korlátot emelni a királyok hatalma ellen, az igazi szabadelvűség hivatása a jövőben korlátot emelni a parlamentek mindenhatósága ellen“.

De menjünk tovább Villey okfejtéseiben. A demokratia — úgymond — a politikusoknak mind nagyobb számát növeli, kik személyes érdem nélkül csak úgy érvényesülhetnek, ha hizelegnek a népnek, ha nagyhangú ígéreteket tesznek, s kiknek nincs más módjuk magokat fentartani, mintha választóik kegyeit hájsházzák. Ezzel a parlamenti rendszer, a mint az ma érvényesül, oda vezetett, hogy a kormányt kiszolgáltassa a népképviselők kegyelmének. A helyett, hogy kormányozna, maga hagyja magát kormányozni.

Igaza van Villey-nek, midőn ezek után elkerülhetlennék tartja az orvoslást azon veszedelem ellen, mely az egész par-

lamentí kormányrendszert fenyegeti. Ha nem akarunk — úgy-mond — anarchiába s aztán caesarismusba esni, kell hogy az alkotmány a végrehajtó hatalomnak nagyobb hatáskört és függetlenséget biztosítson a képviselőkkel szemben.

További sorban a burokratíát vádolja Villey a socialismus terjedése okául. A forradalmi kormány tetőpontra juttatta a burokratíát. Azóta a kormányok gyakran változtak, a burokratia ugyanaz maradt és minden állandó organismus természetes irányzata szerint fejlődött. Lépésről-lépésre lehet kísérni ezt harmincz év óta a kiadások költségvetésében.

Kétségtelen már most, hogy a burokratia a közhivatalokkal kifejleszti a socialista eszmét, különösen a népek közvéleményére és aspiratióira gyakorolt befolyása által. Az egyéni kezdemény elfojtása következtében a biztosságot nyújtó és kevés tetterőt igénylő közhivatali pálya iránti előszeretet elharapózott a nemzetben, annyival inkább, minthogy azok száma határtalanul szaporodván, mindenki jogot vélt formálhatni azokra.

Ekkép az egyéni tetterő és ambitio hiánya az, a mi a köztisztviselői pálya felé hajtja az embereket. Pedig a közhivatalok száma korlátolt, holott a jelöltek száma nem az. Innen a jellemek eltörpülése, a protektio felburjánzása, a megcsalt ambíciók által élesztett elégtelenség számos csirái és mindenekfölött az önálló foglalkozásra képtelen „declassé-knak egész hadserege, melyből azon politikusok toborzódnak, kikre nézve a socialismus üzlet és professio.

Áttérve, mint harmadik okra, a család széttözlésére, Villey első tételnek állítja fel az ember kiképzését és fegyelmezését. De erre nézve szükséges, hogy a család erősen legyen szervezve, hogy a tekintély tiszteletben tartassék. Úgyde nem tapasztaljuk-e napról napra a tekintély tiszteletének általános megfogytatkozását? Hogy e tekintély tisztelete megóvassék, arra nézve szükség, hogy azt a családban tanulják tisztelni.

Végül az újítási szellem túlhajtását okolja Villey. Tény, hogy e szellemnek sokat köszönhetett a technika és a tudomány. De tévedés volna — úgymond — azt hinni, hogy ugyanaz az eset a művészetekben, az irodalomban, a philosophiában, a politikában stb. Mert ezekben az ember saját bensőjéből merít, vagy ha minta képekre van szüksége, azok a világ teremtése óta előtte állanak.

Érinti még Villey a socialismus oka gyanánt az utánzási

ösztönt és divatot. Előbbinek törvényeit Tarde csak nemrég fejtette ki. Példaként felhossa Németország befolyását a környező országokra, nevezetesen Ausztriára. A berlini conferentia válaszul szolgált a svájci convocatióra, az amerikai magas clerus törekvései inspirálták a „Rerum novarum“ encyclikát stb.

A második okcsoportban, a politikai egyenlőség által támasztott illúziók sorában rámutat Villey a forradalom óta a szabadság és egyenlőség eszméi által fölkelte hamis nézetekre. Nincs — úgymond — rendszer, mely alkalmasabb volna egyenlőtlenséget producálni, mint a szabadság rendszere. A jogközösség és jogkényszer bármely formája alatt az egyén kevésbé emelkedik magasra és kevésbé bukhatik mélyen. A szabadság rendszere alatt a kiváló egyéniségek gyorsabban fognak emelkedni, míg a képtelenek és fogyatékosak nem kevésbé gyorsan fognak bukni, ha nem támogatják őket.

Érdekes észlelni — fejezi be tanulmányát Villey — hogy azon kísérletek, melyek 1789. óta az egyenlőséget minden vonalon érvényre juttatni igyekeztek, összaesnek az egyenlőtlenségi szellem föléledésével, a címek, kitüntetések, előkelő állások hajhászásával. Midőn vonakodnak elismerni a tehetségen és kiválóságon alapuló természetes társadalmi felsőbbbségeket, ugyanakkor pártfogás alá veszik a szerencsén és protekción alapuló véletlen előnyösítéseket, holott pedig ezek irigységet és méltatlankodást keltenek fel, annyival inkább, mivel a véletlen és esetleges kitüntetések általában zsarnokiabbak és türelmetlenebbek, mint a legitim és természetes előnyök. A szabadság uralmának logikai kifolyása a jogok egyenlősége, de minden kényuralomnál alkalmasabb a ténybeli egyenlőtlenségek kifejlesztésére, melyek a physikai, erkölcsi és értelmi egyenlőtlenségekből erednek.

Igy tehát az egyenlőség, úgy a mint azt ma értelmezik — ismétli Villey — üres dogma csak, mely csupán a szabadság és polgárosulás teljes megsemmisítése árán valósulhat. *Semmi tényleges egyenlőtlenséget nem szabad törvény által teremteni, de semmi természetes egyenlőtlenséget sem szabad törvény által elfojtani.*

— n—r.

* * *

Néhány közjogi tévedés helyreigazítása. (Válasz „a királyi méltóság és hatalom Magyarországon“ című munkám bírálatára.)

Ezen folyóirat 1895. évi évfolyamának negyedik számában

„*A királyi méltóság és hatalom Magyarországon*“ című közjogi tanulmányomról egy ismertetés jelent meg, a melyben oly támadások foglaltatnak említett munkám ellen, a melyeket válasz nélkül nem hagyhatok.

A névtelen cikkíró első tévedése azon állításában foglaltatik, hogy említett tanulmányom *nagyobbára* azon önálló dolgozatok felhasználásával és rendszeres keretbe való összeillesztésével van megírva, melyek eddig az „Athenaeum“-ban megjelentek, s ebből vezeti le kritikusom azon általános megjegyzését, hogy a munka nem rendszeres levezetés gyümölcse, hanem inkább csak külsőleg összefüggő részek laza összeillesztése.

Az utóbbi állítás valódiságának fejtegetésébe nem bocsátkozom, hiszen kinek-kinek szabadságában áll munkám rendszeréről tetszése és meggyőződése szerint nyilatkozni. De a mi az előbbi állítást illeti, arra, mint a tényeknek meg nem felelőre, szabad legyen a következőket megjegyezmem.

Eltekintve „A koronázás közjogi jelentőségé“-től — melyet szóban forgó tanulmányomba majdnem változatlanul illesztettem be, mely azonban 332 lapra terjedő művemből mindössze 43 lapot foglal el, tehát az egésznek csak mintegy $\frac{1}{8}$ részét teszi — egyetlen egy munkámat, vagy annak jelentős részét művembe be nem illesztettem, hanem az azokban foglaltakat csupán imitt-amott használtam föl.

Az állampolgárságról szóló értekezésemből szóban forgó művemben a 33. és 34. lapon 20. sort, a 67. és 68. lapon $1\frac{1}{2}$ lapot; „A felelősség elve a magyar alkotmányban“ című dolgozatomból a 78. lapon 7 sort, a 79. lapon 8 sort, a 91. lapon 9 sort, a 100—102. lapon $2\frac{1}{2}$ lapot, a 256. lapon $\frac{1}{2}$ lapot; a „Magyarország közjogi viszonya Ausztriához“ című munkámból a 117. lapon 8 sort, a 275. és 276. lapokon 1 lapot, a 277—284. lapokon 7 lapot, a 311—320. lapokon 9 lapot, a 330. lapon $\frac{1}{2}$ lapot — tehát összesen csak 24 lapot tesz ki az, a mit „A királyi méltóság“ című munkámban 400 lapnál többet tevő összes többi dolgozataim alapján írtam meg.

A második kifogása cikkírónak említett művem ellen az, hogy az államformáknál nagyobbára Aristoteles tanához ragaszkodom, holott azt már Mohl merőben arithmetikusként és szerves gondolat nélkül valónak nevezte, s a modern államtudomány által mindenütt keresztülvitt szétválasztását a kormányhatalom-

nak az államhatalomtól, mely az államformák helyes structurájának alapja, teljesen mellőzöm.

Mindezekre — nem bocsátkozva bele annak a fejtegetésébe, hogy miért nem foglalkoztam művemben az államformák tanával bővebben — csak a következőket jegyzem meg:

először is Aristoteles három államformát különböztet meg, z. m. monarchiát, aristokraciát és politeiát, valamint ezeknek elfajulásait; én ellenben említett munkámban az államformáknak csak két főfaját említem, ú. m. a monarchiát és a köztársaságot. Utóbbival bővebben egyáltalában nem foglalkozom, és csak a monarchiáknak különböző nemeiről szólok kissé tüzetesebben, mint-hogy arra tulajdonképeni tárgyam feldolgozásánál van szükségem.

Másodszor: Mohl tana az államformákról semmivel sem helyesebb, mint az enyém, legfeljebb jobban ki van fejtve, és nem hogy világosságot terjesztett volna a tudományban, hanem csak zavart idézett elő, megkülönböztetvén patriarchalis, theokratikus, patrimoniális, classikus- és újkori jogállamot és despotiát, és így egyszerre ugyanazt a dolgot különböző szempontokból nézvéni, az Aristoteles-féle felosztás könnyen megérthetésének előnyével sem bír.

Harmadszor: a modern államtudományban nem az államhatalomnak a kormányhatalomtól, hanem az államformának a kormányformától vagy alkotmányformától való szétválasztását iparkodnak keresztülvinni, így Bodin, Burgess és Concha is. Miképen lehessen az államhatalmat a kormányhatalomtól megkülönböztetni, mikor a kormány az államnak csak hatalmi szerve, és így hatalma okvetlenül az államé?

Továbbá téved czikkíró akkor is, a mikor azt hiszi, hogy hibás azon felfogásom, mely szerint „az angol *alkotmány* megtartotta örökletes és hatalmának Istentől származó önjogú jellegét még ma is, mert tudvalevő, hogy a korona jogai Angliában ma már alig terjednek tovább a parlament egyszeri feloszlatásánál.”

Ebben téved először azért, mert nem az angol alkotmányról, hanem az angol királyságról mondom, hogy megtartotta örökletes és Istentől származó önjogú jellegét. Téved másodszor azért, mert a királyi hatalom tartalma közt és származásának természete s jellege között nagy a különbség. Az angol királyság örökletes és Istentől származó jellegének bizonyítására elég-

séges Toddra hivatkoznom, a ki azt mondja, hogy angol felfogás szerint *a király Isten helytartója és szolgálja*,¹ *a kit tökéletesség és örökkévalóság jellemez, a ki meg nem hal soha.*² Azt hiszem, hogy angol írónak ilyen nyilatkozatai, melyekhez hasonlókat többet is idézhetnék, elégséges támpontot szolgáltathattak arra, hogy az angol királyságot Istentől származtatott önjogú jellegűnek mondhassem.

Különben is nem felel meg a valóságnak az, hogy az angol király hatalma ma már alig terjed tovább a parlament egyszeri felosztatásánál. Angol felfogás szerint a király hatalma ma is terjedelmes, praerogatívái ma is jelentősek, és nem jogi szabályok, hanem morális és etikai elemek azok, melyek az idegen előtt az angol királyi hatalomkört oly csekélynek tüntetik fel, mint azt czikkíró látja.

Félreértésre adhat okot továbbá czikkírónak azon állítása, hogy a *pragmatica sancti*ót Deák és Salamon felfogása szerint értelmezem, mindazonáltal azok részére állok, a kik annak szerződési jellegével szemben annak alaptörvényi jellegét hangoztatják. Mert elhagyja annak megemlítését, hogy a *pragmatica sancti*óban két elemet különböztetnek meg, ú. m. a trónöröklés kérdésének szabályozását, mely alaptörvényi jelleggel bír, és a kölcsönös védelem kimondását, mely nemzetközi szerződés jellegével bír a nemzet és az ausztriai uralkodóház között.

Azt állítja továbbá kritikusom, hogy tévedek a renuntiatióra nézve, mert a renuntiatio ténye által formailag a főherczegnők nem vesztik el trónöröklési igényeiket mindkét nembeli utódaikra nézve is, sőt *expresse* fentartják azt az előbb jogosult ágak kihalása esetére.

Igen örvidenék, ha kritikusom állítása felől okmányilag meg tudna győzni. Én csak arra szorítkozhattam, a mit a hivatalos lapban találtam (l. Budapesti Közlöny 1890. június 17. és június 18. szám). Itt pedig szembetűnő különbség van téve azon főherczegnő lemondása közt, a ki főherczeghez megy férjhez, és azé közt, a ki nem ausztriai főherczeghez megy férjhez. Az előbbinek lemondása a hivatalos lap közlése szerint csak az öt nemre, ágra és korra megelőzők javára szól, az utóbbié általában. A magyar trónöröklési jogra nézve tehát csak oly alak-

¹ A parlamenti kormányrendszer Angliában I. 310. l.

² U. o. I. 213. l.

ban tekinthetem a lemondást irányadónak, a mily alakban az nyilvánosságra van hozva hivatalos úton.

Téved kritikusom akkor is, a mikor azt mondja, hogy kétség fér azon állításomhoz, vajjon az 1867. évi X. t.-cz. az 1848. évi IV. t.-cz. 6. §-át abrogálta-e. Az 1867. évi X. t.-cz. első bekezdése világosan ezt mondja: „Az 1847/48. évi IV. t.-cz. 6. §-a következőkép módosíttatik“ stb. Ha a törvénynek ezen világos szavai nem foglalják magokban azt, hogy a módosított törvényszakasz helyébe az újabb lép, s a régi hatályát veszti, akkor mi célja volt a törvény módosításának?

Czikkíró indokolatlannak tartja a szentesítési és vetojog között általam felállított különbséget is, pedig a kettő közötti különbség nagyon is szembeszökő. De hogy az általam tett ezen megkülönböztetés világosságát összezavarhassa, azt imputálja nekem, hogy a szentesítés megtagadását a veto alkalmazásával azonosnak nem tartom. Tévedni méltóztatik. Tessék elolvasni szóban forgó munkám 249. lapjának 7—11. sorait, melyekben ez áll: „a veto abban áll, hogy a mely letárgyalt és szentesítés végett a király elébe terjesztett törvényjavaslatot a király azzal vet vissza, hogy azt nem szentesíti, az törvényt nem válhat.“ Tehát nem azt mondom, a mit a czikkíró állít, hanem a különbséget abba helyezem, hogy a szentesítés elmulasztása még nem foglalja magában a veto alkalmazását. Ez pedig egészen más. Azt azonban egyáltalában nem értem — a mit kritikusom ebből levezet — hogy t. i. a kettő között általam felállított különbség mennyiben üt rést azon az alapelven, hogy az alkotmányos törvényhozás a nemzet és király együttes akaratának találkozásából származik, valamint azt sem, hogy minő összefüggés van ezen kérdés és a király törvénykezdeményezési felségjoga között.

Igen sajnálom, hogy czikkíró nem találja kimerítőnek azt, a mit a kegyelmezési jogról írok. Ha a kegyelmezési jognak monographiáját írnám meg, bizonyára nem egy-pár sorral végeznék azzal. De hogy kritikusom azt a keveset is, a mit a kegyelmezési jogról írtam, mily felületesen olvasta el, azt mutatja az, hogy ezen szavaimban: „a kegyelem a büntetből származó magánjogi kötelezettségeket meg nem szünteti“, nem találta meg a választ arra: „vajjon kiterjed-e a kegyelem a kegyelmezés tárgyát képező ténnyel kapcsolatos kártérítési követelésekre is“.

Szememre veti továbbá kritikusom: hogy a békekötések

törvénybeiktatására nem tudok törvényes intézkedést s nem ismerem az 1681. évi 84. t.-cikket Őszintén megvalva, sajnos, de nem ismerem. Az 1681. évi törvényeknek csak 82 cikkét találtam a Corpus Jurisban. Ezzel e kérdéssel végezhetnék, de nem teszem, a 84. t.-cz. bizonyára sajtóhiba, s kritikusom a 4. cikket értette alatta. Én azonban ebből a törvényből sem tudom kimagyarázni, hogy abban az foglaltatnék, hogy a békekötések törvénybe iktatandók, pedig szerettem volna erre pozitív törvényt találni. Az 1681. évi 4. t.-cz. csak azt mondja, hogy a törökkel kötendő béke és minden magyar ügy a magyar tanács-csal tárgyalassék és határoztassék el. Azután így folytatódik: „Taliterque tractata, et conclusa; cum Regnicolis semper debito modo communicentur; ac puncta quoque ipsius pacis, solenniter per Comitatus publicentur“. Azután azt rendeli e törvény, hogy a török portára a császári követhoz magyar követ is adassék. Hát én ebben a törvényben sem találtam annak világos elrendelését, hogy a békék érvényességéhez azoknak törvénybeiktatása szükséges. és azért iparkodtam ezt nem törvényből, hanem alkotmányunk szelleméből levezetni.

Szememre veti végre kritikusom azt, hogy Budapest főváros fő- és székvárossá *emeltetését* csak 1892-től keltezem, holott már e század elején is a királyi összehívólevélben „in nostra metropoli budense“ kifejezéssel éltek. Igenis, az 1807. évi budai országgyűlés törvényeinek bevezetésében is e szavak olvashatók: „in Liberam Regiamque Metropolitanam Civitatem Nostram Budensen etc.“ és az előbeszédben is ily kifejezéssel találkozunk, de ez nem ok arra, hogy cikkírónak igazat adjak. Először, mert a „nostra“ nem a „metropolis“-ra hanem a „civitas“-ra vonatkozik; másodsor, mert a metropolis nem székváros, hanem főváros, a székváros pedig „residentia“. Harmadsor, mert az 1872. évi XXXVI. t.-cz., mely Budát és Pestet egyesíti, csak Budapest fővárosról szól, és épen így nevezik azt későbbi törvényeink is, ennélfogva a fő- és székváros csak 1892-től, a székes főváros pedig csak 1893-tól datálódik.

Ezzel kimerítve kritikusom részéről munkám ellen tett kifogásainak czáfolatát, nem folytatom tovább ellenvetéseimet, melyeket sajnálattal kellett felhoznom névtelen bírálóm ellen, pedig tudós névtelenünk tagadhatlanul kiváló szorgalmat és nemes ambítiót árult el ellenem írt kritikájában.

Dr. Ferdinandy Géza.

A SZABADAKARAT KÉRDÉSÉHEZ.

— Második és befejező közlemény. —

II.

Ennyit a problema történetirodalmából. A philosophia s a theologia története által felállított theoriák közül melyik mellett foglaljunk állást? Kövessük-e a deterministákat vagy az indeterministákat? A determinismus vagy az indeterminismus részén van-e az igazság, vagy pedig egyik részen sem?

Hogy e kérdésekre megfelelhessünk, a szabadakarat problemájának rendszeres-kritikai megvizsgálását kell előrebocsátanunk. Hogy azonban a problemának végérvényes megoldását nem adhatjuk, az e problemában foglalt nehézségekből első tekintetre is kitetszik. Hiszen vallási téren is *Ritschl*, a göttingai morál-theologus a vallásos függőség s a szabad önelhatározás antinomiájának megoldását «theologiai mesterkérdésnek» declarálta.

Az emberi szabadakarat problémája állandó és központi tárgya volt és lesz a philosophiai gondolkodásnak. A problemák problémája az, a melynek megoldását *Wagner* is «egy új Prometheustól várja, a kinek sikerülend az ég titkait ellesve, a nagy rejtély leplét föllebbenteni». Száz meg száz elvi jelentőségű kérdés és megoldhatlan talány merül itt fel. s a különböző nyelvhasználat az egyes fogalmak tárgyalá-